
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

११०

मेव प्रशस्यं पयेकैकमञ्जलीन् देवान् द्वौ द्वौ तु सनकादयः ॥ अर्हन्ति पितरः
स्त्रीस्त्रीन् स्त्रियः श्चैकैकमञ्जलीं ॥७॥

कालनिर्णयदीपिकविवरणं नारायण
...कोमानुकौलेनिवालिनानुविरस्ता
...लवानि ॥८॥

३ ...

विष्णुपुराणे ॥ अंगुष्ठमूलनिर्हतैः सलिलैः ... ॥ ब्रह्म
पाः पाणिनैव नरः पर्जन्तु विधीयते ॥१॥ आह्निककर्मविषये तर्पण
विधिः ॥ आश्वलायनकारिकायां ॥ सव्याहृतिप्रणवेन ...
तु पाणिना ॥ तर्पयेच्च ऋषीन् देवान् पितॄंश्चैव यथाविधि ॥२॥

Accession No: ~~1016~~ M905
Title :- कालनिर्णय दीपिका
Date :- A.D. 1646.
Author :- नारायण ...
Subject :- व्याकरण
पेज :- 180

1

मज्ञानार्थं कालनिर्णयदीपिकामातनुम इत्यन्वयः॥ अत्र समुच्चयद्योतकान्यया
भावेन गुरुदेवतैक्यमाचार्याणामभिप्रेतं ध्वनयति। तथा च तेषामभिप्रायो गु
रुस्तोत्रे दृश्यते। स द्विधा निलयः सदागमगुरुः सत्सं पद्मायाग्रणीः सहमे
स्थितिकृत् समास्यपरः कृसभ्यः सतां सम्मतः॥ स्वारासार विविक्य गुण
मुक्यं सारसिंधोस्तारेः श्रीगोपालगुरुः सदावतु सनः श्रीविठ्ठलो यस्य प मिति गु
रुदेवतैक्यं आचार्यं मां विजानीयात् नावमन्येत कर्हिचिदित्यादौ श्रीभागवतादौ प्र
सिद्धं। एकवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्यं वेदाः प्रमाणमित्यादौ सुप्र
सिद्धं। कालचक्रप्रयोक्तारमिति। कालः सर्वभूतानां कलनात् कालः। अनादिरेष
भगवान् कालोऽनन्तोऽजरोऽमरः इति कूर्मपुराणोक्तेः॥ तस्य चक्रं सूर्यादिग्रहाणां
भ्रमात्म निमेषादिः कल्पान्तो वच्छेदः। स च निमेषादिकल्पान्ताकारेण पुनः पुन
श्चक्रवद्भ्रमतीति चक्रमित्युच्यते। तस्य प्रयोक्तारं कर्तारमादित्यादिजनकत्वेन
अयं तृन्। कर्तरि इचेति कर्तर्यर्थे तृचा षष्ठीसमासनिषेधात्। ननु न लोकाव्ययेति तृ
न्योगे षष्ठ्येव न स्यात्। सत्यं। किंतु तृजकाभ्यां कर्तरीचेति तत्त्वः सानुबंधकस्य ग्र
हणं तथा च तृन्नर्थं तच्चात्र तृन्योगेपि द्वितीयैव षष्ठी ज्ञापयति। तथा च प्रयोगः॥ भीष्म कु

रूपाणि यच्छोकहंतेति तथाच तस्मादुत्पत्तिः ॥ श्रूयते च श्रोत्रः सूर्यो मध्या पतेत्यादि कला
कालयाकालचक्रप्रयोक्तारं नमतां अस्माकं तन्निर्णयज्ञानं सुलभमिति भावः ॥ श्रीवि
ठ्ठलमिति ॥ विद्वद्वेदतेजसः ॥ अन्या ॥ ठ्ठन्येन इष्ट धना विनयं विधानात् ॥ तात्कालिका
आदाने अस्माकं प्रत्ययः ॥ आलोचनया ग्रहीता इति सः ॥ तथोक्तमाचार्यैः ॥ विद्वज्ज्ञानेन गु
रुशुश्रूषया लभ्यते ज्ञानं नियः स्वयं अज्ञानुग्रहकृद्देवो विठ्ठलः प्रोच्यते बुधैरिति ॥ एतेन आंतें
पुरुषधर्मेऽपि अज्ञानुग्रहकृत्त्वभावं श्रीविठ्ठलं नमतां ॥ आतिलक्षानं चकारः स्व
चितः ॥ धर्मज्ञानार्थमिति ॥ धर्मशब्देन धर्मानुष्ठानसाधनं भूतो व्यापकः निर्णीतः का
ल उच्यते आयुष्मन्निति वत् ॥ तस्य ज्ञानं धर्मज्ञानं अर्थः प्रयोजनं यस्याः क्रियायाः न घथा ॥२॥
भवति तथा ॥ आत्मन इत्यनेन धर्माद्यर्थे नास्ति ग्रंथे शब्दाल्पत्वं विस्तारवाचिना तनोति क्रिया नाचा
र बाहुल्यं सूचितं ॥ कालनिर्णयदीपिकामिति ॥ कालनिर्णयस्य दीपिका प्रकाशिता अ ॥२॥
नेन अन्वर्थनाम्ना कालनिर्णयदीपिका ग्रंथो प्रतिपाद्यो या कालस्य निर्णयः स एवास्या
विषयो दर्शितः ॥ धर्मज्ञानं प्रयोजनं ॥ ननु कालनिर्णयस्य विषयप्रयोजने एवं वेदस्या
पि विषयप्रयोजने तत्किं एतद्ग्रंथकरणेनेति चेत्तत्राह कालनिर्णयदीपिकामिति ॥ अति
विपुलत्वात् अन्यायबहुलत्वाच्च सहस्रांतेन ग्रंथेन कालस्य निर्णयेन प्रकाशते अतस्तन्याय
निर्णीतं निर्णयं स्तो[illegible]के ॥ शास्त्रैः रंजस्य नेपा प्रकाशयतीत्येतद्देवावांतरप्रयोजनं सूचि
तमिति भावः ॥ धर्मज्ञानार्थमित्यनेन धर्मजिज्ञासुरत्राधिकारी इति निराधारि ॥ कालनि

4

र्णयदीपिकेत्यनेनैव कालनिर्णयार्थस्य अस्याग्रन्थ प्रकाश्यप्रकाशकभावासंबंधो बो
धितः। दीपिकेत्यनेन स्पष्टार्थता सूचितेति भावः॥ मंगलाचरणेन सूचितां स्वग्रन्थोभि
दुष्टतामसहमानो दोषांतरमलभमानः पुनरुक्तदोषं यः श्लोकद्वयेन प्रत्याहाय ग्रन्थार्थ
वशात्साग्रं स्पष्टतायै क्वचित्क्वचित् प्रपंच्यते स्वग्रन्थेन प्रपंच्यत इत्यन्वयः। यघथि
प्रागुक्तं तथापि तदर्थवशादेनशांक्षाद्दतः स्वग्रन्थेन प्रपंच्यते विस्तार्यते आर्थिकोर्थः।
सूत्रप्रायएवोक्तस्य स्पष्टीकरणार्थं स्वग्रन्थेन विवरणं न पुनरुक्तता दोषमावहतीति भा
वः। दूषणान्तरं सोपि किमत्यंगीक्रियते इत्यत आह मूलग्रंथानुसारत इति। तत्सिद्धान्तीया
र्थे। एवं ग्रंथे निःकंटकतामालोच्य प्रवृत्तेन भट्टिकासंवत्सरयज्ञादि कर्मानुष्ठानां
गतकालनिर्णयं वक्तुं तदुपयोगि माससंज्ञादिविशेषान् लक्ष्यन् प्रथमं मास
विशेषानाह इति। मासाः सौरसावनचान्द्रनाक्षत्रभेदेन चतुर्विधाः। तत्र सावनो
मासो द्वितीयः स्यात् त्रिंशदहात्मकः सौरो मासस्तु ... निज्या
तिथ्यात्मके दृष्टेकमेषतान् लक्षयति अहां त्रिंशता संक्रमाद्संक्रान्तिः सितादिपक्षयु
गलां सर्वर्क्षभुक्त्या क्रमाद्दिनैः अहां त्रिंशता त्रिंशतादिनैः सावनो मासः संक्रमाद्सं
क्रान्तिः सूर्यस्य मेषादिराश्यां प्रवेशमारभ्य राश्यन्तरप्रवेशपर्यन्तः सौरः सितादि
पक्षयुगतः शुक्लप्रतिपदादि दर्शान्तः चान्द्रः। सर्वर्क्षभुक्त्या अश्विन्यादिरेवत्यन्त
नक्षत्रपरिवर्तनेन नाक्षत्रः। तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते॥ यद्दिक्शुक्लादिकृष्णान्तः सावन

त्रिंशता दिनैः। एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्कर इति। विष्णुधर्मोत्तरे॥ स
र्वर्क्षपरिवर्तैस्तु नाक्षत्रो मास उच्यते इति। दिवसविशेषानल क्षयन्। दिवसोपि साव
नादिचातुर्विध्यमिति दिशति। नाडीषष्टिमितोऽर्कराश्यंतर्गतत्रिंशांशभाक्तिथ्यवच्छि
न्नो भावधिरेवमेव दिवसः प्रोक्तश्चतुर्धा बुधैरिति। बुधैरेवमेव सावन सौरचांद्र
नाक्षत्रभेदैः भिन्नो दिवसश्चतुर्धा प्रोक्त इत्यन्वयः। [illegible] नाडीत्यादि
ना। नाडीषष्टिमितो अहोरात्रः सावनः। अर्कराश्यन्तर्गतत्रिंशांशभाक्। अर्केणोपलक्षि
तो राशिरर्कराशिः। अर्कस्य राशिरर्कराशिरिति षष्ठीसमासो वा। अर्केण राशिभोग्ये
इति तयोः संध[illegible] अर्केणाक्रान्तो राशिरित्युत्तरपदलोपी वा। अर्कराश्यन्तर्गतो
वर्तमानो यस्त्रिंशांशस्तस्य त्रिंशांशस्य भोगस्तद्भागिति स सौरः। तिथ्यवच्छिन्न इति
[illegible] आवधिश्चन्द्रनक्षत्रपरिमितो नाक्षत्रो दिवसः। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्त
रे॥ तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः। अहोरात्रेणैकेन सावनो दिवसः स्मृ
तः। आदित्यराशिभोगेन सौरो दिवस उच्यते। चन्द्रनक्षत्रभोगेन नाक्षत्रो दिवसः स्मृ
ति॥ लक्षणपुरःसरमा[illegible] गणयति। तत्र [illegible] मासषट्कयुगत अष्टौ
ति तत्र [illegible] दिनो [illegible] इति तत्र [illegible] तेमासो
तेषां षट्कं तस्य युगं युग्मं द्वादशमासा इति यावत् तस्माच्च [illegible] समाहार अष्टौ
भवति। मासानां चातुर्विध्येन [illegible] कथं चित्यां कानि [illegible] ख्यास्या
महे॥

॥३॥

॥३॥

(6)

भमानं विनेति। नाक्षत्राद्यंनास्तीत्यर्थः। अत सावन सौर चांद्रात्मकमेवाब्दत्रयं भवति
तदुक्तं ब्रह्मसिद्धांते। यदि सावन सौराणां मासानां तु प्रभेदतः। चांद्रसावन सौरास्त्र
त्रयः संवत्सरा अपि इति। एवंच त्रिविधमब्दं तत्र चांद्रं द्वादशमासात्मकमेव। द्वादशमासाः सं
वत्सर इति श्रुतेः। ननु चांद्रमब्दं कदाचिदधिकमासे सति त्रयोदशमासात्मकं संभव
तितत्कुतो यतिपमइति चेत् न यतोधिकस्तदुत्तरमासपूर्वार्द्धमेव न पृथक्। षष्ट्यातु
दिवसैर्मासः कथितो बादरायणेरिति षष्टिदिनात्मकस्य मासस्योक्तत्वात् एतदेतस्य
र्वेमासषट्कयुगनइत्यनेन सूचितं। यत्तु लभ्यं स्यात्सौरचांद्रमानेन द्वावेव विशे
षाविन्याह सौरश्चांद्र इति द्विमासज ऋतुर्वे धायसंतादिकइति। तथाच त्रिकांडमंड
ना। श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चांद्रेषु चर्तुषु। तदभावेतु सौरेषु ध्रुतिष्वो विदं मत
मिति। ननु द्विमासज ऋतुरित्येतदसंगतं अधिमासे सति त्रिमासात्मकस्यापि सं
भवात्। तथाच त्रिकांडमंडनेनोक्तं। ननु से वे यमायातामासत्रयवसंतता सत्यं
गत्यंतराभावात्सेवाराभ्युपगम्यत इति। तदसत् अधिमासस्य तदुत्तरमासपू
र्वार्धत्वेन षष्टिदिनात्मकमासस्योक्तत्वात्। अतो द्विमासज एव ऋतुः। तथा योक्तं का
लनिर्णयकृता। यतः षष्टिदिनैर्मासएक एवोभयात्मक। अतोयापि वसंतत्वं स्यात्
द्वयोरेव मासयोरिति। तस्य आरंभमाहा वसंतादिकइति। स च ऋतुर्वसंतादिकः।
मुखं वा एतदृतूनां यद्वसंत इति श्रुतेः। चांद्रवर्षस्य चैत्रशुक्लप्रतिपदुपक्रमत्वा

ह्याद्भेदो मधुश्च शुक्रश्च प्रतिपदारंभ इति। तथा च ब्रह्मसिद्धांते। चैत्रसितादेरुदया
द्भानोर्दिनमासवर्षयुगकल्पाः। सृष्ट्यादौ लंकायां समं प्रवृत्ता दिनेऽर्कस्येति। चांद्र
वसंतस्याप्यारंभमाह। वसंतस्याद्य आदिरिति। तथा चांद्र इत्यर्थः। चैत्रादि तिल्प
बलोपेपंचमी। चैत्रमारः। चैत्र इत्यर्थः। तथा च मधुश्च माधवश्च वासंतिकावृतू इत्यादिका-
धूर्यवश्रुतिः। सौरयोरप्युवसंतयोर्विकल्पेनोपक्रममाह। अथवा वसंतयोरविजयो
र्वामीनमेषौ मुख्यमिति। बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषभयोर्वा वसंत इति विकल्पो
न वसंतस्य मीनादित्यमेषादित्ययोरुक्तत्वात्। वसंतस्य च संवत्सरमुखत्वात्सौ
वत्सरस्यापि मीनादित्यं मेषादित्यं वा प्रवर्तत इति भावः। अयनं सौरमेवेति द्वितीयपक्ष
तल्लक्षणमाह। सौरस्तु चित्रायं प्रदिष्टमयनमिति। तदुक्तं सौरमानमधिकृत्य विष्णुध
र्मोत्तरे। ऋतुश्चयेवायनस्यादिरिति। मासमप्यस्य मुख्यगौणविभागमाह। मुख्योऽयमा
साभिधाचांद्रेऽन्यत्र गुणाश्रयेति। अन्यच्च सौरादिषु आषाढपौषो मास इति श्रुतेः। पक्षौ
पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्य। तावुभावपि त्वभिधानाद्याचांद्र एव मासशब्दो मुख्यः।
अनेकराशिकल्पनाभयात्सौरे गौण इति भावः। चैत्रादिशब्दानामपि गौणमुख्य
विभागमाह। गुणवशात्सौरेऽपि चैत्रादिकाः। मुख्याश्चांद्रे मास इति। अपि संभाव
नायां। ननु चैत्रादिशब्दाः लोके सौरे विरूढ्यंते। अतः कथं चांद्र एव मुख्या इत्युच्यते
नक्षत्रेण युक्तः कालः। सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामिति पाणिनेरनुशासनं। इदं न

॥४॥

वी

॥४॥

8

य संज्ञा सौरादौ नोपपद्यते। तस्माच्चान्द्रमासस्य चयनाद्वचैत्रादयः इति सौरे। संप्राचीनाः
पादलोके प्रसिद्धा सौरे संभाव्येरंस्तदा गौणा इत्यपरेऽर्थः॥ तथा चाहुः॥ शास्त्रस्थान। मिथ
ुनस्थान्यपि पञ्चाङ्गे लिखत्साः। लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौणा येनापि नीयत इति। चान्द्रमासस्य
द्वैविध्यं तस्य दृश्यतोऽव्यवस्थायाह द्विधा स हि भवेत्कृष्णासितान्तं मतः। विंध्याद्दक्षिणतो
रविलैरपि बुधैः कृष्णादिको मन्यत इति योजना। हि यस्मान्मासश्चान्द्रो द्विधा भवेत्। अतो
विंध्यद्दक्षिणतो बुधैः कृष्णादिको नेष्यत इति योजना। तु सिः सप्तम्यर्थे। केश्चित्कृष्णा
दिको नेष्यते ये रिष्यते तैरपि विंध्यदक्षिणेनेष्यत इत्यर्थः। तथा च त्रिकांडमंडनः॥ चान्द्रोपि
शुक्लप्रत्यादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा। कृष्णपक्षादिकं मासं नाङ्गीकुर्वन्ति केचन। येपीच्छन्ति न ते
षामपीच्छा विंध्यस्य दक्षिणे इति। नर्मदापदलोकाः पि ... तपत्यादिका धर्म्यवृत्तिः॥
सौरचान्द्रवसंतयोर्विकल्पेनोपक्रममाह। अथ वसंतयो रविजयो वा मीनमेषयोर्मुख्य इ
ति। बौधायनेन मीनमेषयोर्मेषवृषभयोर्वा वसंत इति विकल्पेन वसंतस्य मीनादित्य
मेषादित्ययोरुक्तत्वात्। वसंतस्य च संवत्सरमुखत्वात्। संवत्सरस्यापि मीनादित्वं मेषादित्वं
वा परत इति भावः। अयनं सौरमेवेति दर्शयन्नुत्तरायणमाह। सौरं स्मृतं चिह्नयत्प्रदिष्ट
मयनमिति। तदुक्तं सौरमानमभिज्ञ ... विष्णुधर्मोत्तरे। सरत्वयनपंचानां स्यादिति। मास
राशेः स्पष्टमुख्यगौणविभागमाह मुख्येयम् मासानां द्विधा चान्द्रे त्वन्य च गुणाश्रये इति। अन्यत्र सौ
नादिषु अस्तित्वयोरूढो मास इति श्रुतः। पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तावुभावि

त्यभिधानाच्च चांद्र एव मासशब्दो मुख्यः। अनेकशक्तिकल्पनाभयात् सौरे गौण इति भावः
। वेदादिशब्दानामपि गौणमुख्यविभागमहाम्गुणवत्त्वात् सौरेपि येत्यादिका। मुख्यः श्रांद्रम
स इति अधिसंभावनायां। ननु चैत्रादिशब्दा लोके सौरे पि प्रवर्तंते। अतः कथं चांद्र एव मु
ख्य इति उच्यते तेन श्रावणकृष्णः कालः सास्मिन्पौर्णमासीति संज्ञायामिति पाणिनेरनु
शासनादियं च संज्ञा सौरादौ नोपपद्यते। तस्माच्चांद्रमासवचना एव चैत्रादय इति सौरे संभा
विताः। यदि लोके प्रसिद्ध्या सौरे संभाव्येरंस्तदा गौणा इत्यर्थः। तथा चाहुः। शास्त्रस्थान
न्निमित्ताच्च प्रतिपत्तिर्बलीयसी। लौकिकी प्रतिपत्तिस्तु गौणत्वेनापि नीयत इति।। चांद्रमा
सस्य द्वैविध्यं तस्य द्वैतानेव्यवस्थां चाह द्विधा स हि भवेच्छुक्लासितारंभतः। विंध्यदक्षि
णतो खिलैरपि बुधैः कृष्णादिको नेष्यत इति। हि यस्मात्स चांद्रो द्वेधा भवेत् अतो विं
ध्यदक्षिणतो खिलैरपि बुधैः कृष्णादिको नेष्यत इति योजना। मासि सप्तम्यर्थे। केचि
त्कृष्णादिकौ नेष्यते ये रिष्यते ते रपि विंध्याद्दक्षिणे नेष्यत इत्यर्थः। तथा च त्रिकांडमं
डनः। चांद्रोपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधा। कृष्णपक्षादिकं मासं नांगीकुर्वं
ति केचन। ये प्याहुस्तेषामपीष्टो विंध्यस्य दक्षिणे इति।। एवं मासादि विशेषानभि
धाय तेषां कार्यविशेषेषु उपयोगं दर्शयति। यन्मासर्तु विशेषतो यदुदितं तत्कर्म कार्यं
तथा मासर्त्वादिष्विति। यन्मासर्त्विति अनंतरमादिशब्दो द्रष्टव्यः। स च मासर्त्वादिष्वि
त्यनेनादिशब्दो नोपलभ्यते। यत्र भाशब्दो सावनादिपरामर्षको। यन्मासर्त्वादिविशेषा

यत्कर्मोदितं तत्तन्मासत्वादिषु कार्यमित्यन्वयः। तत्र संवत्सरादेः कालस्य संवत्सरवृत्ता-
दौ यथायथमुपयोगोऽपेक्ष्यः। अयनस्य तु सत्त्व आहादेवतारामवाप्यादिप्रतिष्ठोदगयने स्वे स्वे
दक्षिणायनस्तु स्वे कुर्वन्न तत्फलमवाप्नुयादिति। मासस्य तु विवेकः ... चारे। एवं कालस्य सू-
क्ष्मस्य प्रोक्तं मानचतुष्टयं। येन येन यमानेन यच्च कार्यं निबोध मे। अयनार्धपनं ग्रहचारकर्म सौरेण
मानेन सदा व्यवस्येत्। सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन तौ कार्यं च यत्स्याद्व्यवहारकर्म। स्यात्सर्वका-
लक्षणपूरणाभ्यां चान्द्रेण मानेन युगं विवाहो। नक्षत्रसत्राण्ययना निर्वेदो मानेन कुर्याद्ग-
णामकेनेति। ऋष्यशृंगः। विवाहव्रतयज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यते। पार्वणे चाष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं
तथाब्दिके। ज्योतिर्गार्ग्यः। विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरमानं प्रशस्यते। तथा यस्मृत्यन्तरे। पैकोद्दिष्ट
विवाहादौ यज्ञादौ सौरसावनौ। सदैव पितृकृत्यादौ मासः स्मृतः। ज्योतिर्गार्ग्यः। सौरो मासो विवा-
हादौ यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः प्रशस्यते। आब्दिके सांवत्सरिके
। पितृकार्ये षाण्मासिकादौ। चान्द्राब्दान्तास्सु संवत्सरसाध्ये यज्ञव्यतिरिक्ते सर्वस्मिन्दैवकार्ये
चान्द्रः प्रशस्यत इत्युक्तं। उक्तं च पितामहेन। दैवे कर्मणि पित्र्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः। ज्योतिर्गा-
र्ग्यः। आयुर्दायविभागाश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा। सावनेनैव कर्तव्या शत्रूणां चाप्युपासना।
उपासनासमयपालनं। यथा पाण्डवैः कौरवाणां। ब्रह्मसिद्धान्ते। अमावास्यापरिच्छिन्नो मासः स्या-
द्ब्राह्मणस्य तु। संक्रान्तिपौर्णमासीभ्यां तथैव नृपवैश्ययोः। एतेषु वाक्येष्वादिशब्देन यस्मि-
न्कार्यान्तरे वचनान्तरेण सौरादिमासा विनियुक्तास्तदेव कार्यमुपादीयते नान्यत्। तदेतदुक्तं य-
न्मासस्सौरो ह्यादिना। एवं मासादिविशेषेणोक्तं कार्यं मासादिविशेषेषु कर्तव्यमित्युक्तं। यत्तु

वि

मलमासनि
र्णयः॥

सामान्येनोक्तं तत्र किं कुर्यादित्यत आह। चांद्रमानमुररीकुर्याद्विज्ञो बोनचेदिति उररीकुर्या
दंगीकुर्यात् कृतदिति चेत् चैत्रादि आख्यानां चांद्र एव मुख्यत्वात् दैवे कर्मणि पित्र्ये च मासः
चांद्रमसः स्मृत इति पितामहेन सामान्येनोक्तत्वाच्च॥ ॥इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविव
रणे मासस्वरूपादिकृत्यनिरूपणं॥ ॥अथ मलमासनिर्णयः॥ ७॥ तत्राधिमासक्षयमासरू
पमलमासस्य स्वरूपमाह। चांद्रस्याद्रविसंक्रमेण रहितो मासः सितादिः क्रियावाह्य इति। क्रि
यावाह्यो नाम मलमासः तथा च गृह्यपरिशिष्टे॥ मलिम्लुचस्तु मासो वै मलिनः पापसंभवः।
गर्हितः पितृदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् इति मलिनस्य क्रियावाह्यत्वमुक्तं। रविसंक्रमेण र
हितो सितादिः चांद्रो मासः क्रियावाह्य इत्येकं स्वरूपं तथा च ब्रह्मसिद्धांते। चांद्रमासोप्यसंक्रां
तो मलमासः प्रकीर्तित इति। स चाधिमाससंज्ञ इत्याह। असावधिमासक इति। असौ क्रियावा

॥८॥ ॥१॥

ह्योधिमासकः स्यादित्यन्वयः तथा च [illegible]॥ येव रुद्रिः। स्थिते सूर्ये यदा दर्शद्वयं भवेत् ह
यक व्यक्तिमा बाह्यः स्याद्यो योधिमासक इति। दर्शद्वयं दर्शांतद्वयं दर्शः सूर्येंदुसंगम इति दर्शो
प्यष्टः स एव मुख्यः। संगमश्चांत्यक्षण एव। स्वरूपांतरमाह। क्षय इति स्यात् सद्विसंक्रांतिक
इति। स सितादिश्चांद्रो द्विसंक्रांतिकः क्षय इति। क्रियावाह्य इति। द्वितीयं स्वरूपमिति यावत्। त
था च काठकगृह्ये। यस्मिन्मासे न संक्रांतिः संक्रांतिद्वयमेव वा मलमासः स विज्ञेयो मासे
त्रिंशत्तमे भवेत्। इति द्विसंक्रांते मलमासत्वमुक्तं। स च क्षयसंज्ञ इत्याह क्षय इति स्या
दिति। द्विसंक्रांतमासः क्षयाख्यः कदाचिदिति ज्योतिःसिद्धांतात्। अधिकागमे अवधिसंभ
वानामाह। आरभ्याधिकमासमेति सपुनर्द्वात्रिंशन्मासे समं यस्ये षोडशभिश्चतुर्घटिकुते

र्यात इति अधिमासमाह अथ चतुर्दशादिपुतैः षोडशाद्दिनैः षोडशाभिस्तथा। स भवेद्वात्रिंशन्मासैर्या
तेस्स ति सोऽधिमासः पुनरागच्छतीत्यन्वयः। तथा च वसिष्ठसिद्धांते॥ द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैर्दिनैः षो
डशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतत्यधिकमासकः इति अनेन द्वात्रिंशन्मासदिवसग
संक्रांतो प्यधिकमासो न भवतीति दर्शितं। स च किंनामेत्यत आह। अग्रमासाह्वय इति। ष
ष्ठ्यां तु दिवसैर्मासः कथितो बादरायणेः। पूर्वमर्धं परित्यज्य कर्तव्या चोत्तरे क्रियेति पितामह
क्षयमासः हेनाधिमासस्योत्तरमास पूर्वार्धचिह्नोत्क्रान्त्वादुत्तरमाससंज्ञ इति भावः। क्षयमासस्य नि
र्णयमाह॥ ज्योतिः॥ मासस्य वृश्चिकु कार्त्तिकादिषु भवेन्मासः क्षयाख्यस्ततः प्राक्पश्चादधिमा
सको नियमतो वर्षस्य मध्ये तदेति एवं लक्षणेऽस्मिन् क्रमः स च त्रिषु त्यनंतरं दृष्टव्यः। क्ष
याख्यो मासः कार्त्तिकादिषु त्रिष्वेव मासाः स्तु भवेदिति इत्यन्वयः। यस्मिन् वर्षे क्षयमासो
भवति तदा तस्मिन् वर्षे ततः क्षयमासात् प्राक् पूर्वभागे पश्चादुत्तरभागे अधिमासको अ
संक्रांतो मासो नियमतो नियमेन भवतीत्यन्वयः। तदुक्तं ज्योतिःसिद्धांते॥ असंक्रांति
मासोऽधिमासः स्फुटं स्याद्द्विसंक्रांतिमासः क्षयाख्यः कदाचित्। क्षयः कार्त्तिकादित्रये नान्य
तः स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं चेति। अन्यतः अन्यतरस्मिन् एकतरस्मिन्निति याव
यदा क्षयमासः तदा तस्मिन् वर्षमध्ये अधिमासद्वयं असंक्रांतिद्वयं नान्यतः स्यात्। एक
स्मिन् भागे न भवेत् किंतु एक एकस्मिन् एक एकस्मिन्नित्यर्थः। वर्षं सावनं नयेत् यदि असं
क्रांतमासद्वयानिपातनियममाह। ५ द्व स्वाधः प्रयतो दिवा दशपुनश्चैत्रादिषट्के पुनो यद्धे षादि
पुच्छस्य पुरतः पश्चात्त्वेतानि मासानि विति। इ बादिश्वाश्विनादिषु इमौ असंक्रांतौ पुनश्चैत्रा
दिषट्के परे इत्यनेनैव सावनवर्षं सूचितं। पूर्वा संक्रांतस्य शुद्धयोः स्यात्पनाप क्रियादि

शेषे ऽप्यणामपि त्याज्यत्वमाह । तत्र द्वावधिमासको ऽपि यद्भवति त्याज्यं चयं कर्म स्नद्वाहेष्वुत्सव
मंगलेषु च । ततोऽन्यत्र आदिमः शोभनः इति । तत्र वर्षे द्वाहेष्वुत्सवमंगलेषु ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धे
षु त्रयं त्याज्यं । तथा च ज्योतिःशास्त्रे ॥ यद्वर्षमध्ये ऽधिकमासयुग्मं तत्कार्त्तिकादित्रितये ऽप्यपा
स्ये । मासत्रयं त्याज्यमिदं प्रयत्नाद्विवाहयज्ञोत्सवमंगलेषु ॥ इति । ततोऽन्यत्र श्रौतस्मार्त्तकर्मसु
आदिमः असंक्रांतः शुभः शुद्ध इत्यादि त्यर्थः । वर्षमध्ये असंक्रांतमासद्वयनिपातेऽपि द्वात्रिं
शन्मासादर्वाक् संभवत्यात्पूर्वो नाधिमासः अकालाधिक्यात् । कालाधिक्यस्यैव मलत्वा
त् । तथा चोक्तं गृह्यपरिशिष्टे । मलं वदंति कालस्य मासं कालविदोधिकं ॥ मिति । तथा च विष्णुध
र्मोत्तरे । अधिमासो निदर्शितः । सौरेणाब्दस्य मानेन यदा भवति भार्गव । सावनेन तदा माने
दिनषट्कं न पूर्यते । जनसाग्राध्यतेराम प्रोक्ताः संवत्सरेण षट् । सौरवत्सरस्यांते मानेन शाशि
जेन तु । एकादशातिरिच्यंते दिनानि भृगुनंदन । समाधये साष्टमासे तस्मान्मासोतिरिच्यते । स
चाधिकमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु गर्हितः इति । तस्माद्द्वात्रिंशन्मासात्पूर्वो ऽसंक्रांतः शुद्ध
एवेति भावः । तथा च जाबालिः ॥ मासद्वये ऽब्दमध्ये तु संक्रांतिर्न यदा भवेत् । प्राकृतस्तत्र पूर्वः
स्यादधिमासस्तथोत्तरः इति । द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं यो संक्रांतो मासस्तानोयग्यो संक्रांतो मासः
सः प्राकृतो नाधिमास इत्यर्थ इति कालनिर्णयकृद्भिर्व्याख्यातं । यद्यधिमासोऽतु सर्वकर्मसु
त्याज्य इति त्याह । काम्यादिषु खिलेषु कर्मसु परित्याज्यो ऽपास्योत्तरासंक्रांतः । इति द्वात्रिंश
न्मासात्पूर्वं भावित्वात्पूर्वो ऽसंक्रांतः शुद्धो ऽस्तु । यदा नदूर्ध्वं भवति तदा मलमासत्वं संभवती
त्याशंक्याह । बहुकालतो विहितस्य तत्पूर्वो ऽधिमासः शुभ इति । बहुकालतो द्वात्रिंशन्मासादूर्ध्वं ।
विहितो हि यस्मात्पूर्वः अतः शुभ इत्यर्थः । तथा च जाबालिः । एकस्मिन्नपि वर्षे चेद्द्वौ मासावधि

मालको। पूर्वो मासः प्राकृतस्यादपरस्त्वधिमासकइति। पूर्वाधिमासमारभ्य द्वात्रिंशन्मा
सादूर्ध्वं यः पूर्वोऽसंक्रान्तः स प्राकृतः शुद्ध इत्यर्थः। इति कालनिर्णयकारैर्व्याख्यानं। यदाश्विना
दिषट्के असंक्रान्तद्वयं चैत्रादिषट्केन्यस्तदा वचनान्तरेणापि निषेधः। [illegible]। चैत्रादावधिमा
धिमासः परस्त्वधिको भवेत् दृष्टा हि सर्वशाखेषु तस्मिन्मुनिभिः सूक्ष्मदर्शिभिः। तस्मिन्नन्तरास्मि
न्नेव न तु पूर्वस्मिन्नपि। पूर्वमासस्यापि अधिमासत्वस्वीकारे चतुर्दशमासात्मकः तच्च विरुद्ध
मिति भावः। चैत्रादावाश्विनमारभ्येत्यर्थः। तदुक्तं ज्योतिःसिद्धान्ते। चापटकन्यागते सूर्ये धन्वि
के वाथ धन्विनि। मकरे वाथ कुंभे वा नाधिमासो विधीयते इति अयं च निषेधः पूर्वस्यैव
मलमासस्य। तथाहि दर्शान्तां फाल्गुनादीनां मध्ये मासस्य तु क्वचित्। न पुंसकत्वं भवति इत्यादि
वाक्यैरधिमाससामान्यस्य विधानात्। यदाश्विनादिषट्के एवासंक्रान्तिद्वयं तदा प्राकृतस्यापू
र्वस्यादित्येव ह्येयं। यस्याब्दपर्ववर्षे छंदो बलोधात् पूर्वासंक्रान्ते अधिमासशब्दः प्रयुक्तः। अ
त्यसंक्रान्तवचनं एव न मलमासवचनः। अयमर्थः। स्वर्पक्रियावाच्यस्यैव। धिकत्वे मुक्तं अ
स्य च श्रौतस्मार्तादि कर्मसु शुद्धत्वमुक्तमित्यतोवगम्यत इति। तदुक्तं कालनिर्णयकारैः।
यत्तु तदा वर्षमध्येधिमासद्वयं चेत्यभिधानं तदसंक्रान्तद्वयात्। असंक्रान्तमासोधिमासः
रविणालंघितो मास इत्यादिवचनात्। न तु कर्मानर्हत्वादिनीतितः तस्मान्मलमासेऽसंक्रा
न्तिलाभे न प्रयोजनं क्रियावाच्यत्वमेव प्रयोजकमिति भावः॥ ॥इति श्रीकालनिर्णयदी
पिकाविवरणे मलमासस्वरूपनिर्णयः॥ ॥अथ मलमासे कार्याकार्यनिर्णयमाह॥ ७
आरंभं न मलिम्लुचे वितनुयात् काम्यस्य मोहादुपक्रान्तस्यापि समापनमिति। काम्यस्या

प

रंभं मलिम्लुचे न वितनुयात् । मोहाद्वा तत्रोपक्रांतस्यासमापनमपि नेत्यर्थः । तथाच अस्पृया
नामयेदासान्तेषु ममसर्समताः । व्रतानां चैव यज्ञानां प्रारंभश्च समाप्तिरिति । अनेन काम्यव्रता
दीनां प्रारंभादि निषिध्यते न तु नित्यादीनां । नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रयतः सन्मलिम्लुचे इत्या
दिविधायकवचनविरोधात् । मलमासे अज्ञानात् । प्रारब्धस्य काम्यस्य तत्रैव समाप्तिर्दोषा
धिक्यायेत्येतदर्थमिदं वचनं । प्रारब्धस्य मलमासे समाप्तेर्वैरूप्यकारणत्वात् । प्रथममम
तः प्रारंभमेव कुर्यादिति । द्वितीयार्थे तस्मिन्क्षयमासे काम्यस्य प्रथममेव प्रारंभं समाप्ति
यतनुयादित्यर्थः । अन्यथा कार्त्तिकस्य क्षयमासांतःपाते चातुर्मास्यव्रतानामसमाप्तिः प्रस
ज्येत । पौषस्य च क्षयमासांतःपाते पूर्ववर्षे पौषे प्रारब्धस्य माघस्नानव्रतस्य पुनरारंभः प्रस
ज्येत । आरंभान्नियमो दोषश्चासमाप्तौ स्यादिति कात्यायनवचनविरोधश्चेत्येतद्द्वयकारेण
॥८॥ ॥ शुद्धे मासि मृतस्य वार्षिकं श्राद्धं द्वितीयादिकं नैव स्यान्मलमासक इति ॥ तथाच ॥८॥
स्वचितं ॥
सत्यव्रतः । वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृतेऽहनि मलमासे न कर्तव्यं व्याघ्रस्य वचनं यथेति । एत
तच्च द्वितीयाद्याब्दिकपरं । प्रथमाब्दिकविधानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वितनुयान्मासे क्षय
षेपि तद्दिने । तदापि कृष्णपक्षेपि कुर्यादित्यर्थः । तथाच । एक एव यदा मासः संक्रांतिद्वि
पसंयुतः । मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेपि शस्यते इति । एवं च सति क्षयमासपूर्वभाव्यसंक्रां
तः श्राद्धं प्राक्कृतं तत्र पूर्वस्यादिति शुद्धत्वात्पूर्वासंक्रांति श्राद्धं प्राक्कृतं तत्र पूर्वस्यापि शुद्धच्यु
स्पूर्वासंक्रांति एक एव यदा मास इत्यादिवचनात्क्षयमासे न कार्यमित्याह । तत्त्वाकृत्संग्याधि
मासको यदि भवेत्तत्र त्र्यस्यांवत्सरस्तस्मिन्शुद्धे तयाश्चपेन वचनात् द्वयोः कोविद इति । तत्रा
कृसंगास्क्षयमासाद्वैरं नयेन पूर्वभावी ॥ आपापे मासस्य पिपाठये न्निपमतोपन्त्राकृप्रचक्तं

भवेत्काम्यमिति । पारयेत्समापयेत् । तथा च काठकगृह्ये । प्रवृत्तं मलमासात्प्राक् यत्काम्यम
समापितं । आगते मलमासे पि तत्समाप्यमसंक्रांतं ॥ चेन्मंत्रितवत्सरे समलिनस्तत्राधिकं मासि
कं कुर्वीतेति । तथा च यो धुमिः अशुद्धं मलिम्लुचं दद्याद्दत्तं चापि सुसंचितं । संवत्सरं विवर्द्धेपि
प्रतिमासं च मासिकमिति । अथ मलिम्लुचो मृतिः शरन्मध्ये तदा यदा । द्विकं कुर्यान्मासि
चतुर्दशे इति । श्राद्धवर्षे एतच्चाधिकमासिके विधानाल्लिङ्गं । अथ मृतिस्तु मासादिषु कृ
परः । सः स्याच्चेन्मलमास एव तत्तु पाद्याद्यादिकमिति । मासादित्यं वा यमं च मो । तमारभ्ये ऽब्दं
षण्मास समाहारः वृद्धिश्चेत्तेषु षष्ठौ तताभ्यां परः त्रयोदशाइति यावत् । समलिम्लुचः । तथा च वृद्धव
सिष्ठः असंक्रांतेपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः तथैव मासिकं श्राद्धं सपिंडीकरणं त
था ॥ ७ ॥ वार्षिकश्राद्धस्यान्मलिम्लुतस्य मलिम्लेइति पैठीनसिः ॥ मलमासमृतानां
च श्राद्धं प्रतिवत्सरं मलमासेतु कर्त्तव्यं नान्येषां तु कदाचन । अभावे स्य शुद्धे चरेदिति । अ
स्य मलमासस्य अभावे त्रयोदशौ वेनास्त्येव शुद्धे मासि श्राद्धं चरेदित्यर्थः । तथा च व्यासः ।
अधिमासे विपन्नानां सौरमानं समाश्रयेत् । स एव तस्य दिवसः श्राद्धपिंडोदकादिषु
इति । तथा च ॥ मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् म्रियते हनि । प्रत्यब्दं तु तथा भूतं
क्षयाहं तस्य तं विदुः । नष्टानां क्षयमासस्तु तिथिषु प्रांगतस्य पोरश्च ययोग्राह्या । तत्त
त्तिथयः क्षयाह विधये प्राप्राग् ऊर्ध्वं मासि स्थिताः । एवं तद्द्ववर्द्धने पि ॥ क्षयमासे यस्य
तिथे ऊर्ध्वं मृतः सैव तिथिक्षयाख्यं सर्वमासस्याग्राह्या एवमुत्तरार्द्धे चेन्मृतः तदा क्ष
याँ उत्तरमासस्येति योजना । तद्द्ववर्द्धने पि क्षयमासोत्पत्तस्य वर्द्धापने पि एवं

६

तिथिर्ग्राह्येत्यर्थः । तथा चोक्तं । तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेर्धे तदुत्तरमासाविति बुधैः
श्चिंत्यो क्षयमासस्य मध्यगो । नियतं त्रिंशद्दिनत्वेन शुक्लमासस्यारभ्य समापयेत् मलि
ने मासोपवासव्रतमिति । स्पष्टं दाहादि प्रथमाब्दिकांतमखिलं प्रेतस्य कार्यं तथा गर्भा
धानमुखं च चौलविधितः प्राक् जातयागं विना । ... ग्रहणं गजे दत्पुरतः छायाम ...
ग्योः तीर्थेदु क्षयपो ... प्यधिके मासेप्येवमाचरेत् । मासाख्या निरपेक्षमेव विहितं
नित्यं यथोपासनं तद्वत्स्यं च यमस्वाग्निहोत्रविधयो दर्शादिपर्वेष्टयः । यज्ञोमितिक्रमग्निनष्ट
तु गताग्न्याधानमत्योत्सुवासंस्कारादि विलोपने सति पुनः प्रोक्तं प्रतिष्ठादिकं दाहेष्ट्यादि च
यत्स्वकालविगमे गौणाविधानात्परं लुप्येताधिकमासिन द्वितनुयात्प्रक्रांतकाम्यं तथा ।
चंद्रार्कग्रहणेधिकेपितनुयात्काम्यं च थावश्यकं दैवं पित्र्यमनारतं वितरणं भूम्यर्थ
वृद्धीः इति जातमागोजातेष्टिः । तथा ... परानारः । उपाकर्मतत्पोत्सर्गः प्रसवाहोत्सवा
ष्टका मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा ... मिति पराः कार्याः तत्र मासि कार्या इत्य
र्थः । प्रसवाहोत्सवशब्देन जातेष्टिरेव गृह्यते इति कालनिर्णय दृष्टा व्याख्यातं । काम्या
इष्टीश्च वर्जयेदित्येन समानार्थत्वात् । पंचमस्वाः पूर्वमहायज्ञाः अग्निनष्टानुगतयग्न्याधा
नं । अग्निनाशानंतरमेव प्रायश्चित्त तत्पुनराधानं अनारतं वितरणं नित्यदानं तथा च
का... गल्लपरिशिष्टे । प्रेतमात्यादिनारभ्य श्राद्धपिंडोदकक्रियाः । सपिंडीकरणांताश्च य
थाकालमुपस्थिताः । यावद्विहितिलैर्होमो जातकर्मादिकाः क्रियाः । मवात्रयोदशी श्रा

ह्य प्रत्यक्षपरिच्छिन्नहेतुकं अनन्यगतिकत्वेन कर्त्तव्यं स्यान्मलिम्लुचे ॥ यमः । गर्भे वार्धुषिके भृ
त्ये श्राद्धकर्मणि मासिके । सपिंडीकरणे नित्ये नाधिमासं विवर्जयेत् । बृहस्पतिः । नित्ये
नैमित्तिके कृत्ये प्रयतः सन्मलिम्लुचे । तीर्थश्राद्धं गजच्छाया प्रेतश्राद्धं तथैव च । ग्रहप्रतिष्ठि
ष्टे । अवषट्कारहोमाश्च पर्व चाग्रयणं तथा । मलमासेपि कर्त्तव्यं काम्याइष्टीश्च वर्जयेत् ।
अवषट्कारहोमा अग्निहोत्रोपासनवैश्वदेवादयः । पर्व दर्शपूर्णमासौ स्थालीपाकोच ।
आग्रयणमाग्रयणेष्टिः । स्मृत्यर्थसारेपि यथा । चंद्रसूर्यग्रहे चैवं मरणे पुत्रजन्मनि । मलमा
सेपि देयं स्यात्पितृजादित्तमक्षयमिति । प्रसंगात् मलमासे शुक्रबाल्यादिके च निषिद्धा
न्याह । अथ आग्न्याधानमाहाग्रतोपनयनं भूपाभिषेकं महादानाग्निनिहेतुकेतरव्र
तोत्सर्गप्रतिष्ठाभावाः । वेदादिव्रतचौलदारकरणादीन्यप्राचरूपकास्तीर्थस्नानमपूर्वमंत्र
मल्लिनेवा वरेहार्मिकः । देवालोकनमपूर्वमधिके नेच्छंति केचिद्बुधाः शुक्रस्थाविरवाल्यना
पु शस्मवे सर्वेपि नेच्छंति नरः । आधानौत्तदितं च नेयं तनुयाः शुक्रस्य बाल्यादिके गुर्वर्कग्रहणा
दिदिति चंद्रसूर्यग्रहणव्यतिरेकेण मलमासे शुक्रबाल्यादिके च आग्न्याधानादीनि अनाव
श्यकानि वर्ज्यानि कर्त्तव्यानीति प्राग्युक्तं । आदिशब्दादितरण्यपिदानानि । वेदादीन्यत्रापि
राष्ट्रेनेवेदव्रतमहाव्रतमहानाम्नीव्रतोपनिषद्व्रतानि द्वारकरणादीन्यत्रादिशब्दार्थः । स
र्वाणि मांगल्यानि प्रसिद्धस्वपंग्रहदेवालोकनं अर्कग्रहणादीन्यत्रादिशब्देन चंद्रग्रहणपु
त्रजन्मादिग्राह्यं । तथाच पद्ममनुबृहस्पतिपैठीनसज्योतिःपरिसृष्टणः । आग्न्याधेयं
प्रतिष्ठां च यज्ञदानव्रतानि च । वेदव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेख
लाः ।

॥१०॥

मांगल्यमभिषेकं च मलमासे विवर्जयेत्। क्षयेऽपि तु यज्ञदानप्रतिग्रहानिति पाठः। बाले वा
यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते। मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनमिति। शुक्रबाल्यादि
केप्याग्न्याधेयादि निषिध्यते। मलमास इवैतानीत्यभिधानात्। अथ मलमास एव निषि
द्धोत्तराण्याह यथाभ्युदयिकं श्राद्धं वत्सरादन्यत्रोपात्रावास्तुनिवेशान्नैव वर्धनं च धीरपर्वो
त्सवोत्सर्जनोपाकर्माग्रयणप्रतिग्रहमुखान् पुष्टीष्टिपूर्णाहुतिकान्। शुहे तु तत्र मास्यनु
ष्ठितमपि स्याद्यस्वकालेऽकृतं तन्नित्याद्यपि पापमासि न भजेऽनुष्ठानेष्टिसोमादिकं। कन्यास्थो
र्कन वा तद्वाह्निकरोत्याद्यस्य पक्षोऽसितः श्राद्धार्हः समा महालयोऽपि मलिनेन न स्यादिति। आब्दवत्सरा
दन्यतः मृतप्रथमाब्दिकसपिंडीकरणान्नतराभ्युदयिकादन्यदाभ्युदयिकं इतरत्स्पष्टं। मलिने म
लमासे आभ्युदयिकादि न स्यादिति न स्यादित्यन्वयः। तथा च हारीतः। अधिमासे न कर्तव्यं श्रा
द्धमभ्युदयं तथा। तथैव काम्यं यत्कर्म वत्सरात्प्रथमादृते। सपिंडीकरणादूर्ध्वं यत्किंचिद्विधिहि
कुंभवेरउष्ट्रं वाप्यथवा पूर्तं तन्न कुर्यान्मलिम्लुचे। उपोतश्रास्त्रे असंक्रांते प्रकृत्स्नानं यात्रा न वि
वाहाध्ययनं च वास्तुनिवेशानं न प्रतिष्ठां च देवानां प्रासादग्राममभ्युदहं। प्रजापतिः। उपाकर्मे
यद्दध्यं च कर्तव्यं सर्वो सर्वं तथोत्तरे नियतं कुर्यात्पूर्वेत निष्फलं न चेत्। कोऽपि मितः वर्षच
स्थानि पेकादिकं च मध्यमधिके तु। काठकगृह्यपरिशिष्टे। मलेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमिति
किंक्रियां। सोमयोगादिकर्माणि नित्यान्यपि मलिम्लुचे। पुष्टौ स्थाय्याग्रयणाधानचातुर्मास्यादि
कान्यपि महालयाष्टकाश्राद्धोपाकर्माद्यपि कर्म स्यात्। स्पष्टमासविशेषाख्याविहितं वर्जयेन्मल
इति। महालयो भाद्रपदस्यापरपक्षस्य। आषाढ्याः पंचमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे। यो वै श्रा
द्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे। तस्य संवत्सरं यावत्तृप्ताः स्युः पितरो ध्रुवं। तथा न भोवा

॥१०॥ स्थ्या

पन म स्यो वा मलमासो यदा भवेत्। स सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पंचमः इति नागरखंडवच
नात्। अयं निर्णय इति अयमिति मलमासकार्याकार्यरूपः। अयं निर्णय इति काष्ठानाम्न्यादिरूपि
तं प्रत्युत्तमासद् इत्यर्थः॥७॥ इति कालनिर्णयदीपिकाविवरणे मलमासकार्याकार्यनिर्णयः॥

सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः॥

अथ सामान्यतः सर्वतिथिनिर्णयः॥७॥ तिथिः संपूर्णा खंडा चेति द्विविधा। तत्र संपूर्णा स्कंदपु
राणे॥ प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः इति अ
संपूर्णा दिनक्षयपर्वबाधिनी सैव खंडा। तत्र संपूर्णा निर्णयानर्हा। संपूर्णत्वादेव। खंडतु दिनद्वयव्यापि
त्वे पक्षद्वयप्रमाणात्स्येति शुक्लायां प्रतिपदि सामान्येन पूर्वा सिद्धा यां प्रासाध्यो प्रतिपत्संमुखाः कार्या
याम वेदापराह्णिकीति स्कंदपुराणवचनादपराह्णव्यापिनी पूर्वविद्धा ग्राह्येत्यर्थः॥७॥ कृष्णापा
विशेषमाह। कृष्णानूत्तरतोखिलेति अखिला अपराह्णगा अन्या वा सर्वा कृष्णाप्रतिपदुत्तरतउत्तराग्रा
ह्या। प्रतिपत्सद्वितीया प्रतिपच्छुतेति अपरस्य वचनात्॥८॥

द्वितीया निर्ण

द्वितीयानिर्णयमाह। अथ गदितद्वितीयादि
मा। पूर्वविद्धे पदिसेति। स्पष्टोन्वयः। प्रतिपत्संमुखा कार्या द्वितीया प्रतिपच्छुतेति सामान्येन प्रवृत्तस्य व
चस्य० शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः। कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविरिति
मार्कंडेयवचनसमानार्थत्वेन कृष्णद्वितीयाविषयत्वे सति प्रतिपत्संमुखा कार्या भवेदापराह्णिकी
पूर्वाह्णिकी च कर्तव्या द्वितीयापि च तादृशीति स्कंदपुराणगतविशेषवचने न पूर्वाह्णगाप्ता। कृष्ण
द्वितीयायाः पूर्वविद्धत्वमुक्तमिति भावः॥ सितानुपरतः सर्वेति। सिता शुक्ला सर्वा पूर्वाह्णगा अन्या वा द्वि
तीया परस्यादित्यन्वयः। युग्माग्नीति युग्मवाक्यबलादित्यर्थः॥९॥

तृतीयानि

तृतीयानिर्णयमाह। तृतीयानुयारंभ
न्योत्तरतइति। त्यायतृतीया रंभाव्रतव्यतिरिक्तसर्वकार्यविषया सा उत्तरतउत्तरा स्यादित्यर्थः। रंभाख्यविज
पिव्यानु तृतीयां द्वितीयासत्तमां अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्तां प्रशस्यतइति। ब्रह्मवैवर्तवचनात्। गणाश्चतु

गतयेन संदिग्धत्वात् निर्णयाहेत्याशंक्येत्य प्रथमं प्रतिपन्निर्णयमाह। शुक्लस्या प्रतिपत्तिथिः प्रथमं नस्यैतत्स्या
अपराह्णभवेदि तिर्ना सि: प्रथमायां सा प्रतिपद्येदपराह्णभवेत्तदा प्रथमस्यादित्यन्वयः॥ द्वितीयास्यात्॥७

चतुर्थी

र्थी। विनायकव्रतव्यतिरिक्तायां चतुर्थ्याः परविद्धत्वमाह। अथ। विष्णुपु
च ब्रह्मवैवर्ते। चतुर्थीसंयुता या च सा तृतीया फलप्रदा। अथ। विष्णुपुंडिद्विया चतुर्थी परेण तथा
व्रतिभिर्वत्सर गणनाथस्तुतो विभो नि। गणनाथस्तुतरां तोषयन्ती। चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा। कर्त्तव्या

पंचमीनि

द्धा अन्या परविद्धा। युग्माग्नियुगभूतानामिति वचनात्। पूर्वमा निर्णयमाह। विनायकव्रतविषयचतुर्थी पूर्ववि
द्धपंचमी तिथि निरिति। पंचमी तु तथाकार्या चतुर्थीसहिता विभो इति स्कन्दपुराणवचनात्। कृष्णा पूर्वयुता सिता परयुता स्या
दित्यास्यैव तेन समानार्थ्यत्वात्। कृष्णा पूर्वयुता। पंचमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद इति ब्रह्मवैवर्त्त
वचनस्य शुक्लपक्षविषयत्वोक्तेः तस्या शुक्ला परविद्धेति भावः॥७॥ तस्या एव व्यवस्थान्तरमाह
यद्वा त्वेव विनोपवासस्तु भयप्रीति उभयीकृष्णा शुक्लाच पूर्वविद्धैव पंचमीति वचनं नियम स्यैककाद
तपाषष्ठीअमावास्याचतुर्थीकाष्ठ पोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्वेण संयुताः इत्यनेन उपवासविषयत्वा
त्। तथा च पंचमी तु प्रकर्त्तव्येति वचनेन स्य उपवासव्रतव्यतिरिक्तविषयत्वेन शुक्लकृष्णपक्षे सामान्ये
नप्रवृत्तस्य कारणं विना संकोचस्यायुक्तत्वात् चेद्धेव्यवस्थान्यायः॥७॥ षष्ठेतु नोक्तोचरेति

षष्ठीनि

षण्मुन्योरिति युग्मवाक्यात् नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठि चैव कदाचन। सप्तमी संयुता कार्या षष्ठी ध
र्मार्थ चिन्तकैरिति स्कन्दपुराणवचनाच्च। पूर्वस्यादिह सप्तमी तीनि इह स्व तिथ्यो मध्ये इति हेतोः। ष
ण्मुन्योरिति युग्मवाक्यात्। षष्ठ्या युतास सप्तमी च कर्त्तव्या तात सर्वदा। षष्ठी च सप्तमी च यत्र संप्राह तो

तिथि

रविरिति स्कन्दपुराणवचनाच्चहेतोरित्यर्थः। इत्थं सर्वनिर्णयहेतुरूहनीय इति घोतनाय मत्रैवेति ग्र
न्थः प्रयुक्तः संग्रहाधिकारत्वान्न सर्वमिति भावः॥७॥ परयुक्तशुक्लाष्टमी पूर्वयुक्तकृष्णाष्टमी तथानि

अष्टमीनि

गमः। शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता। तथा च कृष्ण
पक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या परविद्धा न कस्यचिदिति। शैवशाक्तोक्तेर्वैत
स्याः पक्षद्वयेपि परविद्धत्वमाह। कृष्णापि शाम्भवेपरागमात्सोमेशायोरुत्सवे इति। साष्टमी कृष्णापि प

नवमी
दशमी

श्रद्धया गतापि तमेशा यो गौरी श्रेयो रुद्रस्य वै परंगतं शास्यते कथ्यते। तथा च पद्मपुराणे अष्टम्या नवमी
विद्धा नवम्या चाष्टमी युता। अर्धनारीश्वरप्राया उमामहेश्वरी तिथिः। अष्टमी नवमीयोगे महोत्साहे महो
त्सवः। शिवशक्त्योः शिवक्षेत्रे पक्षयोरुभयोरपीति ॥ पूर्वा स्यान्नवमी शुभेति वसुरंध्राख्यारिति
युग्मवाक्यात्। न कुर्यान्नवमीं तात दशम्यां तु कदाचनेति स्कंदपुराणाद्दोषे बाध्ये ॥ दिनद्वये
व्याप्त कर्मकालायां दशम्याः पूर्वविद्धत्वमाह। अथ दशमी कालादृष्ट्या घे तीन्नाथ स्कंदपुराणे दशमी मा
येव कर्त्तव्या सदुर्गा द्विज सत्तमेति ॥ दिनद्वये स्पष्टकालाया। विकल्पे [illegible]ह ॥ अथ साध्याह्नो काल युक्तादि
मोत्तरयुक्तावेति स्याद्दशमी ज्योरुभयोः [illegible] कालयुक् कर्मकाल स्पर्शेन तथा च [illegible] दशीकल्पे।
संपूर्णा दशमी कार्या पूर्वया परया तथा। युक्तान दूष्यते [illegible] यतः सा सर्वतो मुखीति ॥ अथो
दैकादशीति। एकादशीन कर्त्तव्या दशमी संयुता विभो इति ब्रह्मकैवर्त्तवचनात्। द्वादश्या च युते
ति। द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो। सदा कार्या तु विद्धापि [illegible] मानवैरिति स्कं
दवचनात् ॥ अथ त्रयोदशी तिथिः पूर्वा सितइति। चतुर्दशी प्रकर्त्तव्या द्वादशी सहिता शुभेदुति
ब्रह्मकैवर्त्तवचनात्। अथासितः पश्चाद्वेति। षष्ठ्यष्टमी चमावास्या कृष्णपक्षे त्रयोदशी।
एताः परयुताः पूज्याः पराः पूर्वयुतास्तथेति निगमात्। कृष्ण त्रयोदश्याः परदिन अभावे पू
र्वविद्धत्वमाह। परत्र चेन्न च भवेत् [illegible] विद्धा [illegible] तद्गत इति तथाय [illegible] ॥ एकादशी
त्वमी याय षष्ठी ये च त्रयोदशी। पूर्वविद्धा तु कर्त्तव्या यदि न स्यात्परेहनीति। अपराह्न व्यापि
न्या [illegible] पक्षगतायाश्चतुर्दश्याः पूर्वविद्धत्वमाह [illegible] चतुर्दशी [illegible] सह
स्विद्धेति तथा च कालनिर्णयप्रकाराः। [illegible] अपि चतुर्दश्यो पूर्वदिनापराह्न व्या
प्तेन तदा त्रयोदशी युतैव ग्राह्येति तथा च स्कंदपुराणे। चतुर्दशी तु कर्त्तव्या त्रयोद

एकादशी

दर्शपाः पूता वियोगमग्नके महाबाहो भवेयावापराह्णिकी इति ॥ अपराह्णव्याप्त्याभावे चेद्वा अ
वणव्यतिरिक्ता शुक्लोत्तराकृष्णापूर्वेति विशेषमाह ॥ नोये चेत्र नभोगते तरस्मिता स्याद्दूर्ध्व
माघासितेति ॥ नोचेदपराह्णिकी न भवति चेत् तदा चतुर्दश्या च पूर्णिमा इति युग्मवाक्यात् त्वमा
येकादशी षष्ठी शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धा न कर्तव्या कर्तव्या परसंयुतेति नारदीयवच
नाच्च शुक्लापक्षे च श्रावणमासस्य शुक्लापाउ चतुर्दशी सा रात्रिव्यापिनी ग्राह्या परेति व
चनाच्चैत्रश्रावणानी सिता पूर्वा कृष्णपक्षेऽष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी ॥ पूर्वविद्धा तु कर्त
व्येति वचनात्कृष्णापूर्वेत्याशयः ॥ सावित्रीव्रतमन्तरेण भवतोऽमापूर्णमास्यौ परे इति ॥ भूतवि
द्धा न कर्तव्या दर्शः पूर्णिका च न ॥ वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तममिति वचनात् ॥ अ
थ प्रतिपदादितिथिनिर्णयः सामान्येन सर्वकर्मसु खंडतिथेरुह इत्याह ॥ वेधः सर्वतिथेः
क्रियासु गदितः साधारणोऽयं नय इति ॥ एवं तिथिद्वैधे निर्णयमुक्त्वा तद्विरुद्धानीयाकयोर्व्य
वस्थामाह ॥ प्रोक्ता खंडतिथिः इतीह तु माया युग्मवाक्योदिता सा ग्राह्येति ॥ खंडतिथिर्द्वे
तेषु वक्ष्यमाणेषु युग्मवाक्योदिता या सा ग्राह्येत्यन्वयः ॥ अतोऽपि पित्र्यकर्मव्यतिरिक्तोपवा
सादि सकलकर्मोपलक्षणपरं ॥ तथा खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणं ॥ खर्वदर्पौ
परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी ॥ खर्वः साम्यं दर्पो वृद्धिः हिंसा क्षयः ॥ युग्माग्नि युगभूतानां ष
ण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः ॥ रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा ॥ प्रतिपद्यप्यमावास्या तिथ्योर्यु
ग्मं महाफलं ॥ एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतम् ॥ इत्यनयोर्विरोधे सति व्यासस्य नियाम
कवाक्यं ॥ द्वितीयादिषु युग्मानां दृश्यता नियमादिषु एकोद्दिष्टादिदध्यादौ ह्रासवृध्यादिचोदने ॥
नियमादिष्वित्यादिशब्देन पित्र्यकर्मव्यतिरिक्तव्रतोपवासादिसकलकर्मग्रहणं ॥ ७ ॥ युग्मेषु

॥१२॥

तिथिवेध

॥१२॥

24

गमयोक्त्यां दिने कर्मकालगा युग्मदिने चेन्न स्यात्तदा कर्मणोपस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिः
तथा कर्मोऽभिजुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणं इत्यादि कर्मकालव्यापित्वशास्त्रस्य युग्मवाक्यविषयपरि
हारेणोपपत्तेः। युग्मवाक्ये फलदोषश्रवणाच्च युग्माद्यारब्धयुक्तः इति केचित्। तदयुक्तं युग्मवाक्य
स्यैव कर्मकालव्यापित्वशास्त्रविषयपरित्यागस्योचितत्वात् अन्यथा प्रतिस्विकप्रतिपदादिवि
धिरनवकाशः स्यात्। ततश्च कर्मकालव्यापिन्येव ग्राह्येति स्थितं। ततश्च यदा दिनद्वये कर्म
कालव्याप्तिरव्याप्तिः स्पर्शो वा तदा युग्मवाक्यान्निर्णय इत्याह। यदि कर्मकालमुभयी व्याप्नोति
नो वा स्पृशेत्। अल्पं तु घोह गास्पर्शो यदि तदा ग्राह्यैव युग्माद्विषयेति। यदेकस्मिन् दिने कर्मोप
क्रमकालगा नान्यस्मिन् तदा। यो यस्य विहितः कालः कर्मणः तदुपक्रमे। तिथिर्या कार्यामता साधु
का प्रतिपक्रमोसिते त्रि। अस्य विषयं परित्यज्य युग्मवाक्यस्योपपत्तेर्युग्मानादरेणकर्मोपू
क्रमकालगैव तिथिर्ग्राह्येति केषांचिन्मतं तदुपत्यस्यति। क्रमोपक्रमकालगा तु इति जियो
त्यान युग्मादरः इत्येके ब्रुवतइति॥ ७॥ यद्येकस्मिन् दिने व्रतादि कर्मकालगा नान्यस्मिन् दिने
तदा कर्मणो यस्य यः कालः इत्यादि वचनबलात्कर्मकालगैव ग्राह्येत्येके। अथ कर्मसमये द्वयोः
रल्पकेवा भवेयेकासा खलु नास्यते व्रतविधौ युग्मादि विधावेवरेति। पारे का तिथिरेकेन वचने
न पूर्वोक्ष्यते अपरेणापरा सा च दिनद्वये कर्मकालव्यापिनी अव्यापिनी स्पर्शिनी वा भवति तदा
शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यां दि व्यवस्थापकवचनबलेन शुक्लापराह्णे कृष्णापूर्वे त्याह। योरेके
वा विकल्पतो ह्याह। न वा व्यापिन्यु तास्य त्रिनो कालस्येषदपि स्पर्शश्च विहिता शुक्लो रमाद्या
सितेति। यदा दिनद्वये कर्मकाले तिथिर्नास्ति तदा यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः सा

२५

तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिषु। यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः। साति
थिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु इति देवलादिवचननिचयबलेन उदयास्तमये चिह्निता
तिथिः स्वस्पर्शमात्रेण यद्यपि पूर्वः कर्मसु गुण्यं प्राप्नोति तदनुपपत्तिरिति चेत्। कालस्य गण्य दिवा
युगपरस्तात्पूर्वाह्निकतावैयर्थ्यं तेषां कूटस्थ दृष्ट्या तु प्रमपि वास्यान्नाडिकानां तथा पूर्णेष्टात्रि
मुहूर्तगामि सकलास्याप्येति। यां तिथिमधिकृत्य कालस्पर्शः सा तिथिरल्पमुहूर्तोदयास्तमयेस्प
गापि परस्तात् यदि वा पूर्वाह्णिकी नाड्यस्ते सापदार्थ्युदयादूर्ध्वं नाडिकानां षट्कं यच्च प्रमपि वास्य
न तदा पूर्णेष्टास्याप्ये तु स्वार्थकाले तु यदा त्रिमुहूर्तगा सैव सकला संपूर्णा इत्यन्वयः। तथापि
छुद्धमर्मोत्तरे उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ द्विमुहूर्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्य
योः॥ भानोरुदिते सति उत्तरकालं अह्नो मुहूर्तं द्विपं दैवतं रवौ अस्तमिते अह्नस्त्रिमुहूर्तं पित्र्यं
अतस्तत्कालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्येत्यर्थः। त्रिमुहूर्तानन्तर्व्या यातिथिश्च यगामिनी॥ द्विमु
हूर्तापि कर्तव्या यातिथिर्यद्गिगामिनी इति दक्षवचनं उदयसंबिधित्वाद् द्विमुहूर्तस्यानुक
ल्पविधायकं तत्रस्थ उदयसंबन्धिन्या त्रिमुहूर्तव्यापिनीत्वं द्विमुहूर्तव्यापिनीत्वं विकल्पनो
क्तं भवति। यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीपतिः। सा तिथिः सकला ज्ञेया त्रिमुहूर्ता
पि या भवेदिति स्कंदपुराणाद् अस्तमयसंबन्धिन्या त्रिमुहूर्ताया एव ग्राह्यत्वमुक्तमिति भा
वः। दिवसजननस्त्रा त्रिव्रते च युग्मात्तादृशे पानतत्र कैव ग्राह्यव्याह अथ यानि दिवतासेवं
ष्टानहि तत्र युग्मनियमो रात्रिव्रते रात्रिपूर्वकरइति। तथा च जाबालिः। अहःसु तिथयः

॥१३॥

ना

॥१३॥

मयप६

पुण्याकर्मन्त्रिष्ठानतो दिवानक्तादिव्रतयोगेषु रात्रियोगो विशिष्य तदिति अहोरात्रस्ना
ध्यव्रते अहोरात्रयोगे वेत्याह। त्रास्त्रार्हे निशाकर्म सु भूपगताकु ग्मादरोना स्नति। ताथचव
हुयाज्ञवल्क्यः। दिवारात्रो व्रतं पद्यये कर्मे कति यो वे रंगे। तस्यानुभय योजिन्या मावरेचद्व
तं व्रतीति। यदा युग्मदिने अस्तामयसंबधिनी अयुग्मदिने दृदयास्तसंबधिनी। तदाउभ
यसंबधिन्याः प्राशस्त्यात्सैव ग्राह्येत्याह। अथ ग्राह्यास्तमयोदयास्पृजितरा युग्माभिध
वान्यजे दृति। तराउदयास्तसंबंध व्यतिरिक्ता युग्माभिधावा भव तु तामपि न्यजेदित्य
र्थः। अनेनोदयास्तमयसंबंधिन्याः प्राशस्त्यमुक्तं। युग्मदिने व्रतप्राप्तौ प्रातरेव संकल्पइ
त्याह॥ प्रातर्युग्मदिने व्रतस्य तनु यासंकल्पमिति प्रातः संकल्पकृद्विद्वानुपवासव्रतादिके
इतिवचनात् अत्यन्तनु। प्रारंभे वृद्धि धीन तु व्रतति पेरि ति अन्यत्तु अयुग्मदिने विहिततिथेः
प्रारंभे तु संकल्पं विदधीत कुर्यादित्यर्थः। भीमद्वादश्यादिव्रते तस्यापं तदुपदेशात्। युग्माग्नि
युगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरंध्रयोः। रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्याथ पौर्णमास्या प्रतिपद्यप्य
मावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलं। एतद्व्यस्तं महादोषं हंति पुण्यं पुराकृतमिति। युग्मं द्विती
या। अग्निस्तृतीयाः। युगं चतुर्थी। भूतं पंचमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसु अष्टमी। रंध्र
नवमी। रुद्र एकादशी। द्वितीयादि प्रतिपदंतास्तु क्रमेण द्वयोस्तिथ्योर्युग्मं महाफलं न पुन
र्व्यस्त तिथ्यंतरयुग्ममित्यर्थः। अनेन युग्मसप्तवेन पूर्वा तिथिरुत्तरा विद्धा उत्तरा पूर्व वि
द्धा ग्राह्येत्युक्तं भवति। एवं विमुहूर्त्तोनापायुग्मतिथेर्लाभे अयुग्मतिथिर्वेधदोषाद्ग्राह्येत्यु

र्णं भवति । तत्र निंद्य[ति]तिथे निषिद्धं वेधं त्यजेदित्याह । वेधं निंद्यतिथेः स्पृष्टेद्विहितमिति । अवि
हितं निषिद्धं । तमेव घटिकाप्रमाणमुक्तमाह । दिक्कृतनागांतकागनाद्यः पंचदश्योपहन्युर
पराम् अष्टादशाद्वादशावेधौ पंगदितइति । दिक् दशमी । कृतश्चतुर्दशी । नागः पंचमी । अस्या
मंतगा अंत्याः नाड्यः क्रमात्पंचदश्या अष्टादशद्वादश्या । अपरा उत्तरा तिथिं हन्युः वेधदोषेण
नाशयेयुरित्यर्थः । तथा च । नागोद्वादशनाडीभिर्दिक्पंचदशभिस्तथा । कृतोष्टादशनाडी
भिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति । उभयदिने कर्मकालस्पर्शे पूर्वमवाक्यस्य प्रवृत्तेः एकस्मि
न्नेव दिने कालव्याप्तो कर्मणोपरस्य परःकाल इति प्रवृत्तेः अहेपि कर्मकालस्य व्याप्त्यव्याप्तौ वा
अमुमेव वेधं त्यजेदित्याह । अहेपि समव्याप्त्याभावे तिथेः नक्ताद्यन विधौ त्यजेन्मुनिरिति
। नक्ताद्यन विधौ नक्तैकभक्तोपवासव्यतिरिक्तविधौ । उद्देशे तूपवासस्य नक्तस्य तस्य ये
तिथ्यः मध्याह्नव्यापिन्यो ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिरिति । बौधायनेन कालनियमस्योक्तत्वादि
त्यर्थः ॥८॥ अथान्योपि वेधः तिथेर्निंद्यः स्यादुपवासकर्मणि । घटिकार्धं त्रिभागं वा स्वल्पं
वा दूषयेत्तिथिमिति । षट्त्रिंशन्मतमुपवासविषयं । तत्रोपवासनियमे घटिके का यदा भ
वेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे वापराह्णिकी । तिस्कंदपुराणेन परदिने घटिकामात्रस
त्वेपि तस्या उपवासविधिना दित्याशयः ॥९॥ निशीथे ... वारादिभिः पूर्वोक्ते दिनमुहूर्तगा
प्युपवासेत्तमिति । यातिथिः ... संयुक्ता याच योगेन ... मुहूर्तद्वयमात्रापि सापि सर्वा
प्रशस्यते इति गोभिलवचनात् । अत एव वचनात् वेधदोषः केवलं तिथिविषय एव न ... आ
दियोगे इत्याह । वेधदोषोत्र नैति अत्र ... यादिषु ... योग ॥१०॥ इयता प्रबंधेन व्रतादिस

।।१४।।

।।१४।।

कृत्स्नकर्मसु निर्णयमुक्त्वापि पित्र्ये कर्मणि कर्मकालगौणव्याप्त्याह ॥ पित्र्येषु वृद्ध्यादि
पार्वणामुख्येषु श्राद्धेषु स्वकाले खिले व्याप्य वा तिष्ठति येति । यानि तिथिरेकस्मिन्नेव दिने स्वकाले
खिले सर्वस्मिन् कालेऽव्याप्य तिष्ठति वर्त्तते सा अमुख्या दिपार्वणामुख्येषु इष्टकार्येष्वपि ॥
अमुख्या योऽवृद्धिः । आदिशब्दः सकलमंगलिकश्राद्धार्थः ॥ पार्वणमुख्येषु त्यजन्मुख्यश्राद्ध
एकोद्दिष्टाच मांगलिकश्राद्धार्थः । द्वितीयादिषु मुख्यानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादि
वृद्धादीनां सद्यश्राद्धादिचोदनेति । व्यासनियमनावचनेन मुख्यानामादरेण पित्र्येहास्य वृद्धि
विधानात् कर्मकालव्यापिनी ग्राह्येति भावः ॥ ७ ॥ दिनद्वये कर्मकालस्य व्याप्तावव्याप्तौ
स्पर्शे चेति पैत्रे ह्रासे पूर्वा । वृद्धिसमत्वयोः परेत्याह । घ्नहेतुसमये व्याप्ताव ग्रावेषिवा ।
स्तोकस्पर्शे कुपदिनत्र पूर्वदिनग्राह्या सेति ये श्रेयसि प्रोक्ता वृद्धिसमत्वयोस्तु परतः ग्रा
ति भावः व्याख्या ॥ खर्वो दर्पः स्त्राथाहिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् । खर्वदर्पौ पि परौ पूज्यौ हिं
सा स्यात्पूर्वकालिकी । खर्वः साम्यं दर्पो वृद्धिः हिंसा क्षयः ॥ ७ ॥ सायोदये त्रिमुहूर्त्तगा वा कि
यत्तु रुतो संपूर्णत्वमत्र । पवित्र दिशाति । अथो या मुहूर्त्तत्रयं सूर्यस्यास्तसमये प्रभातस
मये वास्तो सा समग्रैव सा इमं त्व्याद यीह कर्मसमये नास्ति । प्रयाणामन भिनि । पद्मपी
ति यद्यपि इह पित्र्ये कर्मणि ॥ ७ ॥ उक्तसंपूर्णत्वस्यापवादमाह । मन्वादिग्रहपातवैधृ
तियुगादिषु च सत्सु क्रियानो तेषां सफलत्वमिति वृषा विभिः सायोदयस्पर्श्यतः । याज्ञवल्क्यं
जनर्दनशुद्धि जलधिस्नाने पुनाकालिकी नद्यत्वारणम्नतुजनासु तिथयः साकल्यभा
आपिनेति । ग्रहो ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः पातो व्यतीपातः । सायोदयस्पर्श्यतइति सायंका

होलाकादिव्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः॥

॥१५॥

स्योदयकालस्थितस्यात्। तथाच नारदीयपुराणे वसिष्ठः। पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्का
लिकी स्मृतेति। स्कंदपुराणे। अभ्यंगे चोदधिस्नाने दंतधावनमैथुने जाते च मरणे चैव तत्का
लव्यापिनी तिथिः। मन्वादौ च युगादौ च ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। व्यतीपाते च वैधृतौ तत्का
लव्यापिनी ज्ञेयेति॥ ७॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे सामान्यतः सर्वतिथि
निर्णयः॥ ७॥ अथ व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः। होलाकावटपैतृकीबलिदिनं वह्नि
व्रतोक्ता तिथिर्दूर्वाख्या सह ब्रह्मचर्या च नवमी दुर्गाव्रते श्रावणी षष्ठि स्कंदयोश्च दश तिथिः
कामस्य कृष्णाष्टमी त्वेताः पूर्वयुता व्रतेषु तिथयो ग्राह्यास्तथा मोहिनीति। बलिदिन बलि
प्रतिपत् दूर्वाख्या दूर्वाष्टमी। ब्रह्मचर्या ब्रह्मचर्यव्रतसंबंधिनी तिथिः। श्रावणी श्रावणमा
सपूर्णिमा। तथाच ब्रह्मचर्यः। श्रावणी दुर्गानवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शि
वरात्रिर्बलिर्दिनं हुताशनी होलाका पूर्णिमा। वह्निव्रतोक्ता तिथिश्च। अलकेव चोदित
कृष्णाष्टमी। तथाच रंभा तृतीया वटपैतृकी। ब्रह्मचर्या भ्रातृत्कर्तव्या सम्मुखतिथिः। तथा
दूर्वाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्या इति॥ ७॥ यदि कर्मका
लं सोदृष्टिः परेह्नि। तावांस्त्वमास्याः सपूर्वेद्युरदृष्टोऽपि स्वकर्मणि
तिवचनात्। पूर्वतिथौ ह्रासं प्रवेश्य मुख्यकालाए च भोजनं स्यादित्याह। तत्तिथिह्रास
पूर्वतिथौ प्रवेश्य निपतं स्यान्मुख्यकाले शुद्धिरितादिनद्वये मुख्यकालव्याप्तौ तु
गमादध्माह। मुख्य। व्याप्तिरपि द्वयोर्यदि तदा युग्मादपानिर्णय इति। नान्यागे पक्ष
भोजनप्रतिविधौ नक्तो कायनक्तोनयइति। अयनयएकान्तनिर्णयेन तु निर्णयश्च

अत्र ग्रंथलुप्तो न पुस्तकस्याधस्तनपंक्तौ बोध्यं॥

॥१५॥

नक्तकाल.

अन्यांगेवृतानां अंगेन नक्तैकभक्ताभोजनप्रतिनिधौ उपवासप्रतिनिधौ च नभवती
त्यर्थः ॥ नक्तैकभक्तत्वयाच्छ्रद्धेकयद्वा ॥ विषयसमानेयम् ॥ इति कालनिर्णयदीपिकाविव
रणे एकभक्तनिर्णयः ॥ अथ नक्तकालनिर्णयः ॥ ॥ नक्तकालमाहकार्ष्णिनः मुहूर्तद्वयेस्त
मयतः काले मुहूर्त्तत्रयइति प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदेति यत्सवचनेनात्प्र
दोषग्राह्यः ॥ नआर्ण्यं त्रिमुहूर्त्तः । प्रदोषस्यात् रवावस्तंगतेनतइति स्कांदोक्तो यं उदयात्प्रा
क्तनी संध्या घटिकात्रयमिष्यते । सायं संध्या त्रिघटिकास्तादुपरि भास्वतः ॥ तत्रचत्वारि
मानिकर्माणि संध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं च चतुर्थकमिति संध्या
याभोजननिषेधे प्राप्तेन क्षत्रदर्शसं नोध्यास्तायेन सरः स्थितमिति स्कन्दतत्रान्न द्रत्र
दर्शमात्रपरे प्रदोषे नक्तं स्यादित्युक्तं भवति । आदित्यवारादौ रात्रिभोजननिषेधस्य विधि
प्राप्ते नक्ते असंभवान्न रात्रिनक्तं त्याज्यमित्याह । नोहयं विहितं च तो व्रतवर्ज्यादित्यवा
रादिषु इति । व्रतवता आदित्यवारादिषु पि नक्तं नोहयं नत्याज्यं विहितत्वादित्यर्थः ॥ ना
स्तोत्रचिथिरत्रचेद्यहगता सायेद्विकुर्यात्तिथावीक्षिति । अत्रप्रदोषे न तिथिर्नक्तेति चेद्य
हगता चेन्मासेनास्तितदा नक्तं तिथौ अह्निवसे सायं काले नक्तं कुर्यादित्यर्थः । तथा स्कां
दे । प्रदोषव्यापिनी तस्या दिवा नक्तं विधीयते आत्मनो द्विगुणाछाया मंदीभवति भास्क
रे । नक्तं तं नक्तमित्याहुः न नक्तं निशिभोजनं इति । नक्तकालव्यासादो एकभक्तका
लो नक्तं न्यायमतिदिशति । व्यासादो समयस्य पूर्ववदिति घतेनैनक्तकालमहा ॥ रुद्रभिश्री

31

अथ ॥ पं अगस्त्यमन्त्रानेकष्टबोध्यं ॥ २

द्विमांशोऽष्टमे इति दुर्दिनक्तौ तथा च देवलः । नक्षत्रं यद्दिनं प्रोक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतं । यत्ते दिनाष्टमे
भागे तस्यं मुहूर्तव्यापी व्याप्नोति इत्यादिनोक्तं न्यायमजाप्यतिदिशाति । प्राक्तो विधिरागुकर्मसि
मयस्यकर्मादिषु स्यादिति ॥७॥ अथ दुर्गोत्या स्विपशुक्लगायनवमीमूलाष्टमी युक्ता शुभेति । स्कांदपु
राणे आश्विनस्य शुक्लपक्षे याष्टम्यां मूलेन संयुता । सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभेति ॥८॥
दुर्वाष्टमी व्रतमगस्त्योदये सति श्रावणकृष्णाष्टम्यां कार्यं । यद्यगस्त्योदयो नास्ति तदा अगस्त्योऽसिं
हस्थे भाद्रपदशुक्लाष्टम्यां कार्यमित्याह । दूर्वाख्यं न तु यान्नाभ स्तु बहुलाष्टम्यामगस्त्योदये नो
चे भाद्रपदे तु नो हरिगते ष्टम्यां सितायां चरेदिति । मुनोऽगस्त्यो हरिगते सिंहगते ॥७॥ अग
स्त्योदये दूर्वाव्रतेन कार्यमित्यस्मिन्नर्थे यद्यत्संमतदर्शयन्नन्यदपि तदुपेन कार्यमित्याह ॥
तभायागोला न्विः । उद्यानकाश्विावपवित्रकमेघपूज्या दूर्वाष्टमीफल विरूढकर्जगराणि । स्त्री
णां व्रतानि निखिलान्यपि वार्षिकाणि कुर्यादगस्त्युदिते न शुभानि लिप्सुरिति ॥७॥ इति का
लनिर्णयदीपिका विवरणे व्रतविशेषेण तिथिविशेषनिर्णयः ॥ अथैकभक्तकालनिर्णयः
एकभक्तस्य मुख्यकालमाह । मध्याह्नात्यदले दिवत्रिभागदिवसे स्यादेकभक्तमिति । त्रिधावि
भक्तदिवसस्य यो मध्यो भागस्तत्स्यांत्यदले एकभक्तं स्यादित्यर्थः । अयं च मुख्यः काल उपरिगौण
विधानात् । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिरिति पद्मपुराणात् । मध्याह्ने ग्रासेः स
च न सो हस्ते पूर्वजदेवा अश्नन्ति मासिहरे ति मध्यं दिने मनुष्याः अपराह्णे पितर इति शातपथश्रु
तेः । त्रिधाविभक्तदिवसस्य मध्यभागः । तत्स्यना । दिनार्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् एकभ
क्तमिति प्रोक्तं न्यूनं ग्रासत्रयेण तु इति देवलवचनात् दिनार्धदुपरि न तो भागो मुख्यः काल इत्याशयः ॥

दूर्वाष्टमी

॥१६८॥

॥१६८॥

एकभक्त काल ॥

गौणकालमाह । तन्नोगौणोक्ती स्नानमावधिर्निर्णीतः । कालइति । दिनार्धसमयेऽतीत इति यत्तवाद
दिनद्वये मुख्यकालसाम्येन स्पर्शे पूर्वागौणकालव्याप्तौ गौणीति पूर्वैव ग्राह्येत्याह । घ्यहं तथिः कालस्य
वयवं समं स्पृशति चेत् । मुख्यस्य पूर्वेह्नि तत्कुर्यादिति । व्यहं वैषम्येण मुख्यकालस्पर्शे व्यहः काल

क व्याप्त्यैव ग्राह्येत्याह । माधवीये मुख्यकालमन्ति दिग्गाला दिमावोन्तरेति । व्यहे मुख्यकालस्पर्शे
गौणकालव्याप्तित्वात्पूर्वैव ग्राह्येत्याह । मुख्यास्पृक्व्यहगापराप दिनगा ग्राह्या । तदेन । मुख्यका
लाबाधे गौणकाले प्राप्तं भोजनमाशंक्यति तिथ्यादि कुलवे ध्यावान् रात्रौ निषिध्यत इति ॥ ७ ॥ इति
श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे चतुकालनिर्णयः ॥ अथोपवासतिथिनिर्णयः ॥ तत्र व्रतविशेषेण

उपवास तिथि पर्युदासेन चतुर्थ्यादीनां परत्वमाह । हेरंबानव्य चतुर्थ्यां रंभहतन्भुक् कृष्णद्वितीयाप्युपवास
स्त्वव्या शिवरात्रिवर्जितचतुर्दश्याप्यष्टमी चैकादश्यपि सितत्रयोदशीति । स्कंदाव्यषष्ठीपरा
स्याद्विरात्रीतरपंचमीदशमीति । हेरंबो गणेशः कुक्कुट्यादी । पंचदशीपूर्णिमामावास्येति । तथा
च गार्ग्यः एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या च पूर्णिमा चतुर्थीका उपोष्याः परस्येयुताः पराः पूर्वे
णसंयुता इति । परा अनंतरा । विष्णुधर्मोत्तरे एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी त्रयोदशी
अमावास्योपोष्याः स्युः परान्विताः । तथा एकादश्यष्टमी षष्ठी पूर्णिमा सा चतुर्दशी अमावा
स्या तृतीया च ता उपोष्याः परान्विताः । अन्याश्च तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुताः । अन्याश्च ति
थयः सर्वा इति वचनांतरविहितपरविद्धोपवासे तिथिव्यतिरिक्तास्त्वर्थः । चतुर्थी च तृती
यास्यां महापुण्यफलप्रदा । कर्तव्या व्रतभिर्वत्स गणनाथसुतोष । निर्ति केवल रा
ष्टमी बृहत्तपा सावित्री वटपैतृकी । कामत्रयोदशी रंभा उपोष्याः पूर्वसंयुताः इति निगमात् । रू

दृ व्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या संमुखी तिथिरिति वचनात् कृष्णाष्टमी स्कंदषष्ठी शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पू
र्वफलाः कार्याः तिथ्यंते पारणं भवेदिति पुराणाद्य गणेशारंभा शिवरात्रिः स्कंदा [illegible] रुद्र व्रतेषु पूर्वविद्
धा ग्राह्या। द्वितीयाः पंचमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी। चतुर्थी वो पवासे यह व्युः पूर्वोत्तरे तिथि इति [illegible] वशिष्ठ
वचनात्। तृतीयेकादशी षष्ठी तथायैवाष्टमी तिथिः। वेधाद् [illegible] उपवासे तिथि इति स्मादिना
रदीपपुराणवचनाच्च। द्वितीयात्रयोदश्योः पूर्वविद्धत्वे आपत्तेः शुक्लपक्षे तिथिर्ज्ञेयापाय स्यापि स्याम्नि तोरवि
रिति वचनात् कृष्ण द्वितीयायाः षष्ठ्यष्टम्योश्च [illegible] कृष्णपक्षे त्रयोदश्या एताः परयुताः पूज्या इति
निगमवचनात् कृष्णपक्षव्यतिरिक्त त्रयोदश्याः पूर्वविद्धत्वमित्याग्रहः। अथ तिथिविशेषात्र पूर्वान्वि
ताः इति अन्यायश्च तिथयः सर्वा उपोष्याः पूर्वसंयुता इत्युक्त वचन विशेषात्। चतुर्दशीयुक्त त्रयोदश्युप
वासनिषेधः कामत्रयोदशी व्यतिरिक्त विषयः कृष्णाष्टमी [illegible] इति वचनादिति केचिद् [illegible]। कामाख्या
तु परेति केचिद्वदन्ति सर्वा त्रयोदशी त्रिपञ्चदण्डपोदारभ्य [illegible] व्याप्य तिथिर्वर्त्तते सा च वचनात् त
रात्परा। तदा तिथिः सर्वास्वापरिवर्जनीया धर्मार्थकामेषु कुर्वन्ति मनुष्यैः विहीना सापि विवर्जनीया
यदाग्रतो [illegible] दिनद्वये तिथि पूर्वा इति विद्धु धर्माचारार्थिते। तपायामानि मन्त्र च पूर्वा मासोदय तथोत्तरः।
व्याप्य तिथिस्त्वाया पूर्वा [illegible] सदोत्तरेति स्कन्द [illegible] परे च [illegible] यस्मिन् काले तु यत्कर्म
तत्कालव्यापिनी तिथिरिति वचनाद् होरात्रनिष्पाद्य स्योपवासस्य पर्वेषु सकलव्यापि तोरदिनस
त्रौ व्रतं पक्षे एकानेक तिथिभोगतां तस्याम् उभयोस्तिथ्यां मासरे [illegible] इति वचनाच्च। तिथिः सना
ल्यत्यस्य [illegible] विषयत्वात् यथा मन्त्र च पूर्वा इत्यस्य [illegible] समानी विषयत्वाच्च
र्वव्याह अथैवाप्योत्तरयुक्त त्यजेदपि च नाप्रवर्त्त पूर्णा [illegible] पदोपवासनीय तिथिः पूर्वेद्युर्नि

॥३॥

यो।

३५

घतिथिविद्धा अपरे कुर्वंतिकामा । जातदाघटिकार्धे द्विभागं वास्युर्ल्पं वाहूषयेन्निषिः । पंचगव्यप्राशं
पूर्जं सुरयाखिदुकोपयर्थे विषष्टू त्रिंशन्मतात् । तथाघ्रतोपवासनियमेऽव्रतिकेकापदा भवेत् । सातिथि
सकलाङ्गेया पि घ्यर्थे चापराह्णि चीनिभ विष्णुपुराणाद्य परे वैन्याह । व्यालाचोदपकीव्यर्टौ परि निना एला
न्चिना निंद्यमा तिथ्याद्यहं निचेदिति । यदापूर्वेद्युर्विद्धा अपरे तु रुदयेनास्ति तदा अविद्धापि निषिद्धेत्येव
लभ्यंते दिनानि तु मुहूर्त्तैः पंचभिर्विद्धा ग्राह्या लोकाचारी विधिः । तदर्थविद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेन्नरः
तिश्रेष्पशंगवचनान्निषिद्धे दिने पंचघटि विद्धापि ग्राह्येत्याह अथोत्तर दिने नोचेल्लभ्रास्तादिमानठी
पंचकवेधयत्यपीति । पंचघट्यधिकवेधे निर्णयमाह । सतोवेधाधिकत्वे फलं क्षीरं दध्यापि चोपभुज्य
तनुयात्त्रोपवासं व्रतीति अविधानामभावेनु पयोदधिफलानि वा । सद्यद्वेवाप्यमश्नीयादुपवासस्त
तोभवेदितिवचनात् । मतांतरमुपन्यस्यति । वायुप्रोक्तं वारत्रयोपवासस्तव्याहि । नक्तंहविष्यान्न
मनोदनं वा फलं तिलाक्षीरमथांबु वाज्यं । यत्पंचगव्यं यदि चापि वायुः प्रशस्तमत्रोत्तरमुत्तरं चेति । ७५
नक्षत्रोपवा इतिकालनिर्णयदीपिकाविवरणे उपवासनिर्णयः ॥७॥ अथ नक्षत्रोपवासनिर्णयः ॥ यदा दिनद्वये
स्तमयेन नक्षत्रं यदा वा दिनद्वये न तथा पूर्वदिनएवास्तमयस्पर्शबंधि वा तदा परदिनएवास्तमयसंबं
ध्वितदोत्तरामित्याह । स्यादूर्ध्वं पूर्वमहर्द्वये स्तमयपुण्डो । वातथाहर्द्वये ष्याघटोबत थान्यथा तु परतो ग्राह्या
द्वितं तदेनु जिरिति । अ नक्षत्रं आघ्रहे व तथापूर्वे स्मिन्नेव दिने स्तमयस्पर्शबंधिनोत्तरस्मिन्निति स्पर्शः ।
तथाय कालनिर्णयकारैरुक्तं उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः । यत्र वायुरुपवेशाम निशी
यः त्राशेनासहेति विष्णुधर्मवचनं । यत्रार्धरात्राद्दर्वाक्चन नक्षत्रं प्राप्यते तिथौ । तन्नक्षत्रांते क्रतु
यदिनीते पारणं भवेदिति सुमंतुवचनं च पठित्वा पूर्वपक्षं च निरस्य तस्मादेवं व्यवस्था यदा पूर्वेकिं
न्नेव दिने स्तमयस्पर्शबंधितदा पूर्वं यदा दिनद्वयेऽपि नास्तमयस्पर्शबंधि तदापि तथैव । यदापूर्वेद्युरर्ध

जन्माष्ट
मी

रात्रं सर्वं धि द्वितीयदिने यास्तामुपसंबंधिनदा द्वितीयमिति ॥७॥ इति नक्तोपवासनिर्णयः ॥ अथ ज
न्माष्टमीनिर्णयः ॥ रोहिण्यामर्धरात्रे च यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं शौरेर्हन्ति पापं त्रिज
न्मजं इत्यादिवाक्यैः रोहिण्याष्टम्यर्धरात्रयोगस्य प्राशस्त्ये सति यदा दिनद्वये अर्धरात्रे रोहिण्यष्टमी ।
योगोस्ति न विद्यते वा तदा वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमीसंयुताष्टमी । सऋक्षापि न कर्तव्या सप्तमीसंयु
ताष्टमीति ब्रह्मवैवर्तवचनात् । परैवेत्याह । रोहिण्या सहिता निशीथमुभयं यापान्नवा संस्पृशेत् सा ष्ट
म्युत्तरगा स्मृतोपवसने इति । याया जं छंत । यदा पूर्वदिने रात्रादूर्ध्वमष्टमी प्रवृत्ता द्वितीये हि घटिका
मात्रं वा रोहिणी स्यात् । तदोत्तरेत्याह । अर्धोर्ध्वं निशीथाद्भवेत् । अष्टम्या च निशीथपरत्र दिवसे नाडी
मुहूर्तादिवा यस्यां सापि परेव तदा इति । नाडीमिश्चकलाधिनोद्विदिनीया । तथाच स्कांदे । सप्तमीसं
युताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम । प्राजापत्यं द्वितीये हि मुहूर्तार्धं भवेद्यदि । तदाष्टमी मिर्कद्दीयं प्रोक्तं व्य

॥१२८॥

स्तादिक्षुरेति । पाद्मेपि । मुहूर्तेनापि संयुक्ता संपूर्णा साष्टमी भवेत् । किंपुनर्नवमीयुक्ता कुलको
ट्यास्तु मुक्तिदा इति । अथ भयुतात्वेव स्मृता साव्रते इति पूर्वा अन्त्या द्वितीयाए व भयुतान क्षत्रयुक्तानप
वर्ति दासा साव्रते स्मृतात् तथाच विष्णुरहस्ये । प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी मुहूर्तमपि ल
भ्येत सोपोष्या सा महाफलेति ॥ ॥ तस्याएव वारयोगे प्राशस्त्यमाह । सापि स्याद्बुधसोमयुग् यदि त
दा तीव प्रशस्येति तथाच पद्मपुराणे । प्रेतयोनिगतानां तु प्रेतत्वं नाशितं नरैः । यैः कृता श्रावणे मासि
अष्टमी रोहिणीयुता । किंपुनर्बुधवारेण सोमेनापि विशेषतः । किंपुनर्नवमीयुक्ता कुलकोट्यास्तु मुक्तिदा ।
इति उत्तर विद्धमुक्ता पूर्वविद्धमाह । अथ यापूर्वैव वर्क्षयुता निशीथयुता भास्य कृष्णहवाभ वरात
पूर्वा समुपावसेदिति । यापूर्वे व रोहिणीयुता तां पूर्वामुपावसेत् । प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता इत्यादिना केवला
स्या महाफलत्वात् । यायपूर्वदिने एवार्धरात्रेन क्षत्रयुक्तानामपि पूर्वामुपावसेत् रोहिण्यामर्धरात्रे चेत्या

॥१२८॥

(36)

दिवा येस्तास्याः पापहत्वाभिधानात् । याव दिनद्वये रोहिणी रहितानामपि फलप्राप्तिसेतु । कृष्णपक्षे ष्टमी
चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धैव कर्तव्या परविद्धा न कस्यचिदित्यादि वाक्यबलादित्यर्थः । नक्षत्रादेः स्थू
लानयनं सूक्ष्मानयनं ज्योतिःशास्त्रे प्रसिद्धं तत्र स्थूलानयनं व्यवहारप्रसिद्धमिति तदेवाश्रयणीयमित्या
ह । इह पक्षे स्थूलेन भावाश्रयेदिति एतदस्मिन् शास्त्रे स्थूलेनयपातागौ णभादिनक्षत्रादि आश्रयेदित्य
न्वयः । तथा च ज्योतिःशास्त्रे । स्थूलं कृतं मानयनं यदेतज्ज्योतिर्विदां तद्व्यवहारसिध्यौ । सूक्ष्मं श्रवक्षेपमु
निप्रजीतं विवाहयात्रादिफलप्रसिध्यै इति । पारणनिर्णयमाह । शक्तश्चेति । धिनावसानसमये कुर्वीत

पारणनिर्णयः ।।

तत्पारणं अंतौ भयस्य तिथ्यर्द्धयोरुत्तमवेदथ्यर्धरात्रेभुक्तिः । शास्त्रास्यादिति । यदा भस्य नक्षत्रस्य तिथे
रष्टम्याः उभयस्य वाद्वयोस्तिथिनक्षत्रयोः रंतःसमाप्तिः अर्धरात्रे भवेत्तदामध्यरात्रेपि भुक्तिः शास्त्रास्या
त् । तथा चोक्तं ।। तिथ्यंतेषोपवासे च दिनस्यांतमथापि वा । अर्धरात्रे पवा कुर्यात्पारणं तु परेहनीति । अस
मर्थ एकविगमे तिथ्यंतस्योपारयेदिति । असमर्थः द्वयोरंते पारणं कर्तुं अशक्तस्तिथ्यृक्षयोर्मध्ये एकवि
गमे एकस्य समाप्तौ पारयेत् पारणं कुर्यादिति । तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणं तस्मात्प्रयत्नतः कु
र्यात्तिथिभांते च पारणं इति । ब्रह्मवैवर्तवचनं शक्तविषयं । भांते कुर्यात्तिथेर्वापि शस्त्रभारतपारणमि
ति वह्निपुराणं च शक्तविषयमिति भावः । प्राजापत्यर्क्षसंयुक्ता श्रावणस्यासिताष्टमी । वर्षे वर्षे तु क
र्तव्या तुष्ट्यर्थं चक्रधारिणः इति । वीक्षा श्रवणात् तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयंतीसंभवं व्रतं कर्तव्यं विजा
मानेन भक्त्या भक्तजनैरपि । अकुर्वन्याति नरकं यावदिंद्राश्चतुर्दश इति अकरणे दोषश्रवणाच्चैकादशी
वत् जयंतीव्रतस्य नित्यत्वमाह । चीभाजौ अकरणे च दोषकथनादेकादशीव । ज्येष्ठांकाम्यत्वेपि नि
बंधकृद्भिः निगदितं नित्यं जयंतीव्रतमिति निबंधकृद्भिः निबंधकारैः ।। ७ ।। इति श्रीकालनिर्णयदीपि

एकादशी

कार्यं वरणे जन्माष्टमीनिर्णयः ॥८॥ अथ एकादशीनिर्णयः । तत्त्वसागरे मातेव सर्वबालानामौषधं रो
गिणाम् । रक्षार्थं सर्वलोकानां निर्मितैकादशी तिथिः । तत्राप्येकादश्युपवासीयः किं नैष्यान्येन वासवाने का
दश्युपवासीयः किं न स्यान्येन वा फलं । तथा । अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । एकादश्युपवास
स्य कलां नार्हन्ति षोडशीमित्यादि सर्वपुराणेषु सर्वजनप्रसिद्धमेकादशीमाहात्म्यमतः सर्वेषामेका
दश्यां भोजननिषेधमाह । भुंजीरन्नहरेर्दिने खिलजनाः पक्षद्वयेपीति । अखिलजनाः सर्वमनुष्या
हरेर्दिने एकादश्यां पक्षद्वयेपि शुक्लपक्षे कृष्णपक्षे च न भुंजीरन् । अन्यवहारं न कुर्युरित्यर्थः । अत्र देवल ।
न नारदेनापि बोधोयं न स्वादेत्कूर्मसूकरे । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोरपि । ब्रह्मवैवर्तेपि । सर्वेष
न्नमयं भुंक्ते यो भुंक्ते हरिवासरे । दिनेत्र सर्वपापानि १२ वं ब्रह्मस्थितानि तु । तानि भोक्तुं नयेश्राद्धे तु स
दापैर्विमुच्यते । अग्निपुराणेपि । गृहस्थो ब्रह्मचारी च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न भुंजीत पक्षयो ॥१८॥
॥१८॥ रुभयोरपीत्यादि । एवं सर्वेषां पक्षद्वयेपि भोजननिषेधमुक्त्वा एकादश्यां न भुंजीत पक्षयोरुभयोर
पीति । वनस्थयतिभर्तोपि शुक्लामेव सदा गृहीत्यादि निर्दिष्टा दिया को गृहस्थव्यतिरिक्तः पक्षद्वयेपि
एतद्व्रतमनुष्ठेयमित्याह । अतएवैकादश्युभयो गृहीत्यन्यैः कार्येति शुक्लामेव सदा गृहीत्यादि निगद
स्थस्य शुक्लैव सत्रास्त्वेत्याह । अथ शुक्लैव सा त्रास्त्रास्या गृहिणा इति । सा एकादशी आषाढीकार्तिकी
मध्यवर्तिनी कृष्णापि गृहस्थेन कार्येत्याह । असितापि शयनीबोधांतरस्थापीति । तथा च पुराणं
शयनीबोधनीमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचनेति । शयनी
बोधवाक्येन गृहस्थमात्रस्य कृष्णैकादश्युपवासप्राप्तौ सत्यां । संक्रांत्यामुपवासं च कृष्णैकादशिवास
रे । चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रवान्गृहीत्यादिवाक्यानां या निषेधकता सा पुत्रवतो गृहस्थस्यैव
शयनीबोधमध्यवर्तिकृष्णैकादश्युपवासनिषेधपरा प्राप्ताववप्रतिषेधः सोयि नत्यादि इत्यामित्य
त्याह । अथान्यत्र

न्मजिनोपीति। आत्मजिनः पुत्रवत्। पुत्रवांश्च सभार्यश्च वर्धिष्णुः कुसन्तपैव च उभयोः पक्षयोः काम्यं व्र-
तं कुर्याच्चु वेच्छवमिति स्मरणमप्रत्याह। पुत्रीगृहीणां काम्यव्रते स्याद्वृषपीति। कृष्णी शुक्ले च पक्षे कादशी-
ति द्वादश्यैकादशी मव्रतत्रतोपवसेद्बुधः। अपत्यानि विनश्यन्ति स्वर्गलोकं न गच्छतीति वा सिष्णुसंहिता
दिवाके। सामान्येन दशमीवेधनिषेधे प्राप्ते सूर्योदयस्पर्शात्पेषा दशम्या गर्हिता सदेति स्मृतेः सू-
र्योदये दशमीयुक्तैकादशी विद्धेतरा शुद्धेत्याह विद्धाप्युदये दशम्यानुगता शुद्धान्यथेति पद्मपुरा-
णे। शुद्धा विद्धा पुनः स्वेधा भेदैर्न्यूनसमाधिकैः। तत्रैकादशी पुनः स्वेधा द्वादश्या न्यूनसमाधिकैः। अस्याद्दि-
शुद्धा विद्धा इति द्विधा एकादशी। सा पुनरष्टादशधा भिद्यते शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशीका। १। शुद्धन्यूना स-
मद्वादशीका २ शुद्धन्यूना अधिकद्वादशीका। ३ शुद्धसमान्यूनद्वादशीका। ४। शुद्धसमासमद्वादशीका। ५।
शुद्धाधिका अधिकद्वादशीका। ९। एवं विद्धापि नवविधैव तत्र संग्रहश्लोकः स्कन्दपुराणे। शु-
द्धाविद्धा द्विरूपेति नवधा न्यूनसमाधिकैः। षट्प्रकारा पुनः स्वेधा द्वादश्या न्यूनसमाधिकैः। तत्र शुद्धाधिका
न्यूनद्वादशीका। शुद्धाधिकासमद्वादशीकायोश्च निर्णयमाह। अथो यदा द्वादश्यास्ति समाधिकोनपरतः
शुद्धाधिकेकादशी काम्याद्यां समुपावसेत्परदिने वांछाविहीनस्तदा विष्णुप्रीणनाद्द्वादश्यामुपवसे-
दिति यदा शुद्धएकादशी परतः परस्मिन्दिने अधिकास्ति द्वादशी च समा उदयामात्रपरा। मातन अथ
याधिका सूर्योदयात्तन्यूना भवति तदा कामी सकामः। आद्यां शुद्धामेकादशीमुपवसेत्। वांछाविहीनो नि:-
कामः परदिने एकादशीयुक्तद्वादश्यामुपवसेत्। विष्णुप्रीणनदक्षः यो दिनयोरुपवसेदित्यन्वयः। तथा
च गरुडपुराणे। उदयात्प्राग्यदा विप्र मुहूर्तद्वयसंयुता। संपूर्णैकादशी नाम तत्रैवोपवसेद्गृही। पुनः प्रभा-
तसमये घटिकैकापरा भवेत्। तत्रोपवासो विहितश्चतुर्थाश्रमवासिनाम्। विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वा-
दशी न चेत्। अत्र च शब्देन वानप्रस्थादिग्रहणं। गृहिपतिशब्दो सकाममतिः कामावेव भिन्नेय्यो नो तथा

च मार्कंडेयः। संपूर्णैकादशी यत्र परत्र पुनरेव सा। पूर्वामुपवसेत्कामी निःकामस्तूत्तरां वसेत्। वसेदुपवसेदि-
त्यर्थः। गृहीशब्दस्य गृहस्थमात्रवचनत्वे निःकामस्य गृहस्थस्यापि द्वितीयैकादश्युपवासे विधायकवचन-
विरोधः स्यात्। तथा च स्कांदे विधानं। निःकामस्तु गृही कुर्याद्द्वितीयैकादशीं सदा। सावर्णेये तु वामना। बाधादशी
च द्विजो न त्या इति एतद्वचो [illegible] आचार्यवर्यैः। काम्यायामित्यादिना। विष्णुप्रीतिकामस्योपवासद्वयं स्ववसि-
ष्ठेनोक्तं। संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा। लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत्। उपोष्ये द्वे तिथी तत्र वि-
ष्णुप्रीणनतत्परैरिति॥ विद्धन्यूनासमद्वादशीकाया विषयमाह। नंदा तु विद्धाल्पिका। द्वादश्यस्ति समाप्ता तदा ख-
डवतां तु त्यजेन्नास्यात्परेति। नंदा एकादशी। आखंडवतां पुत्रवद्गृहस्थानां। तथा च व्यासः। एकादशी तु नष्टा
सुरवौ संक्रमणे तथा। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पुत्रवान्गृही। तथा च स्कांदे। एकादशी यदा विद्धा सकला द्वा-
दशी भवेत्। उपोष्या द्वादशी विद्धा अपि रुद्रकालकाब्रवीदित्यादिवचनैः सर्वेषां पूर्वविद्धोपवासे प्राप्ते। दिनक्ष-
ये तु संप्राप्ते नोपोष्या दशमीयुता। पश्यंति पुत्रपौत्राणां न हि संपदमालिन इत्यादिनिषेधात्। तथा ब्रह्मवै- ॥२०॥
वर्ते दिनक्षये तु संप्राप्ते द्वादशीं समुपोषयेत्। पारयीत त्रयोदश्यां यदीच्छेच्छ्रेय आत्मन इति विधानाच्च ब्रह्मवैवर्तपु-
राणे। दिनक्षये तु संप्राप्ते द्वादशी मोक्षकांक्षिभिः। उपोष्या दशमीविद्धा नोपोष्यैकादशी तदेति तु
गृहिणां परा। तथा। दिनक्षये तु शुद्धैव द्वादशी मुमुक्षूणां परेत्यर्थः॥३॥ विद्धन्यूनान्यूनद्वादशिकाविषयमाह। विद्धा न स्तंभनोल्पि-
मं तु सत्यव्रतवचनात् [illegible] अथ वा एकादशी हरति विद्धा द्वादशी। अखिलैः सर्वैः। तथा निगमोऽपूर्वचंद्रि-
काहरति [illegible] सैव कार्या इयं सर्वैरिति। [illegible] एकादशी न दा कुर्यात्तृतीयं वै द्वादशी यदा निवचनात् सैवोपवसनीयेत्यर्थः॥४॥
हानकर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यष्टमी। एकादशी [illegible] विद्धसमाधिकद्वादशिकायाश्च विषयमाह। नंदा विद्धसमा यदा हरति विधिः। न्यूनासम-
विद्धसमासमद्वादशिकाया विद्धसमान्यूनद्वादशिकायाश्च [illegible] परस्मिन्द्दिने उपवासं चरेदित्यर्थः। तथा च। विद्धाप्येकादशी ग्रा-
ह्या परतो द्वादशी न चेत्। द्वादशी [illegible] त्रयोदश्यां तु पारणमित्यादिवचनैः सर्वेषां विद्धोपवासे प्राप्ते विष्णु-
ल्पा परतो द्वादशी न चेत्। [illegible] एकादश्यां महासाह्ना उपवासः कथं भवेदित्युपक्रम्योक्तं॥
रहस्ये द्वादशी मिश्रिता पूर्वा पूर्णैव द्वादशी परा।

शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिः। तथा च दशमीमिश्रिता पूर्वा द्वादश्यपि दिनक्षये। एकादश्यामा
हात्म्येऽनुपवासः कथं भवेत्। शुद्धैव द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकांक्षिभिः। पारणं तु त्रयोदश्यां शुद्धा पितृयोजना
दिनमित्यादिव्यासादिवचनैः मुमुक्षुः परदिने उपवासं कुर्यादित्यर्थः। विद्धाधिका समद्वादशिकाया निर्णयमा
ह। यदि भवो विद्धाधिकोऽत्र समः॥४॥ सर्वेषां परमिति अजोदा द्वादशी तथा च तत्त्वसागरे जादश्ये कादशी पत्र संगता
त्रिः शाखिपः तामुपोष्य नरः कुर्यात् त्रयोदश्यां तु पारणं इत्यादिवचनैर्विधानात्। तथा नारदीये शुद्ध विद्धानकर्त
व्यात्तीयाषष्ठ्यपि द्विज। अष्टम्येकादशी भूता धर्मकामार्थमोक्षभिरित्यादि निषेधाच्च सर्वेषां परदिन उपव
सइत्यर्थः। विद्धाधिकान्यूनद्वादशिकाया विषयमाह अथ रववंहरि युक्त विद्धाधिक शुद्धे वा मोक्षाहः अपवि
द्धु काम्युपवसेदित्यागृहीत्वाचरेत्। न कवचतद्वादिमामुपवसेन्मोक्षार्थ निष्कर्ज्जेनइति। रववंहरियुक्तन्यूनद्वा
दशी पुत्र। विष्णुकामी विष्णुसायुज्यकामी। अन्यापरा व सदित्यर्थः। तथा च एकादशी द्वादशी वरात्रिशेषे त्रयो
दशी त्रिमिश्रा श्रुतिविद्ध्याद्धा सर्वपापहरा स्मृता उपवासः कृतः तस्यां महापातकनाशनः। जादश्या तु परम्भ
पदिनस्य परविनिर्भवेत्तदोपवासः कृतः त्यजि विष्णुसायुज्यमम्भुयात् एकादशी द्वादशी चरात्र्यं तेत्र त्रयोदशी
उपवासकृतः तत्र मोक्षमेव प्रपद्यते। इति वचनादेतत्कामितां परेति भावः। तथा च कूर्मपुराणे एकादशी द्वादशी
च रात्रिशेषे त्रयोदशी उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः इत्यादि निषेधात्। तथा दशम्येकादशी विद्धा
दशीय स्यं गता कीं तासां द्वादशीजैपान नं न त्रयविधीपत इति वद्ध शातातपेन कविधानात् गृहीत चर
णमेव आचरेदिति भावः। विद्धाप्य विद्धाविद्धे पापरतो द्वादशीन चेदित्यादि सामान्यवचनबलेन मोक्षार्थ
विष्णुः तदा दिमां विद्धैकादशीमुपवसेदित्याशयः। शुद्धन्यूना न्यूनद्वादशीकायाः शुद्धन्यूना समद्वादशि
कायाः शुद्धसमा समद्वादशिकायाः २ शुद्धसमा न्यूनद्वादशिकायाः ३ इत्थं ४ विप्रतिपत्तौ २ भावाम्नैवे शु
द्धैकादश्यामेवोपवासः कार्य इत्याह। नन्वाद्यौ विभ्रमनिर्हेवान् नधिके शुद्धे न तु न्यूनत्वयोरिति॥४॥ एकादश्या
ह त्रिशेषः एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धतुल्यत्वयोः सनोर्हि सर्वथा नाधिके द्वादश्या न्यूनायां समायां वा स्वल्पा

एकादश्युपवासे विमतिर्विप्रतिपत्तिर्नास्त्यर्थः ॥१७॥ शुद्धन्यूनाधिकद्वादशीकाया: ३ [illegible] द्वा
ध्यधिकद्वादशीकाया ४ शुद्धसमाधिकद्वादशीकाया: ५ विद्धन्यूनाधिकद्वादशीकाया [illegible] विद्धाधि
काधिकद्वादशीकाया: विद्धसमाधिकद्वादशीकायाश्च निर्णयमाह । शुद्धा न्यूनाधिका समा भवतु वा
विद्धा तथैकादशी वे द्वादश्यधिका न तदोपवसनेत्याद्याखिलैर्वदश्चीति । शुद्धा एकादशी ऊना अभ्यधि
का समा वा भवतु विद्धैकादशी न ग्राह्या ऊनाधिका समा वा भवति त्यर्थः ॥ तथा च स्कन्दे । संपूर्णैका
दशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया स्यात्परतो द्वादशी यदि । स वै गिते त्रोषः । स्कान्दे । पूर्णा
प्येकादशी त्याज्या वर्धते द्वादशी यदि । द्वादश्यां पारणाभावे पूर्वैव परिगृह्यते । पूर्णाप्येकादशी त्याज्या
तिसर्वविषयं । द्वादश्यां पारणाभाव इति गृहिविषयमिति । कालनिर्णयकारैर्व्याख्यानं तथा च ना
रदः । संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्वैरेवोत्तरा कार्या परतो द्वादशी यदि । पद्मपुराणे अवि
द्धापि तथा विद्धा परतो द्वादशी यदि । द्विकालमात्रं द्वादश्यां पारणं यः करोति हि । तामुपोष्य महीपाल
न गर्भे विशते नरः इति । लैंगे । तथा । त्रयोदश्यां महाराज द्वादश्या एककला भवेत् । सा तिथिः सकला
वेति वशिष्ठः प्राह धर्मवित् इत्यादिवचननिचयबलेन सर्वैर्द्वादश्यैवोपवासेन ग्राह्येति भावः ।
दशमीशेषसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदयः । वैष्णवैर्न तु कर्तव्यं तद्दिनैकादशीव्रतमिति भविष्य
पुराणात् अरुणोदयवेधं परित्यज्य द्वादश्यामेव वैष्णवैरेकादशीव्रतं कार्यं तथा अरुणो
दयवेलायां दशमी यदि संगता । रविचक्रार्धमात्रापि द्वादश्यां समुपावसेत् । तत्र क्रतुशतं पु
ण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमित्यादिवचननिचयबलेन वैष्णवव्यतिरिक्तैः काम्यैकादशीव्रते त्वन्यत्र
हि वा सा विच्चरुणोदयेऽपि दशमीवेधं वर्जयेद्वैष्णवा द्वादश्यां तु धुस्तत्पूर्वतरजनाः काम्यव्र

तं चेति । अरुणोदयव्याप्तस्तौ चाद्रिका प्रातररुणोदय उज्झतेत्यादिवचनात् ज्ञेयः । अर्धयामे ऽपि के
षां चित् दशमी वेध इष्यते इत्यभिप्रेत्याह । अथ वेति । दिग्वेधो ऽस्ति निशीथयुक्त इति विधावाचे
स्यशब्दो भवेदिति । दिक् दशमी आद्ये आद्यदिवसे उपसंहरति । संक्षिप्योक्तं भेदं व्रते त्वनि
यमाद्यनन्यत्र पठ्यते बुध इति । बुधो विद्वान् अत्र एकादश्यां । व्रते । नियमादि नियमसंकल्पो
द्यापनानि अत्र व्रते खंडादौ पठ्यते बुधः । कुतः । यतः अस्माभिः एकादशीप्रकरणं संक्षिप्यो
क्तं । संग्रहोक्तं । संग्रहाधिकारिणामस्माकं विस्तारकथनमनावश्यकमिति भावः । तथा
च ब्रह्मवैवर्ते उन्मीलिनी वंजुली च त्रिस्पृशा पक्षवर्धनी जया च विजया चैव जयंती पाप
नाशिनी । द्वादश्यष्टौ महापुण्याः सर्वपापहराः स्मृताः । तिथियोगेन जायंते चतस्रश्चापरास्त
ताः नक्षत्रयोगात्प्रबलं यात्यंतपापं निहंति ताः । एकादशी तु संपूर्णा वर्धते पुनरेव सा । उन्मीलि
नी च कुरुश्रेष्ठ कथिता पापनाशिनी । द्वादश्यामुपवासस्तु द्वादश्यामेव पारणं । वंजुली नाम सा
प्रोक्ता हत्यायुतविनाशिनी । अरुणोदय आद्या स्यात् द्वादशी सकलं दिनं । अंते त्रयोदशी
प्रातस्त्रिस्पृशा सा हरेः प्रिया । कुहूराके यदा वृद्धिं प्रयाते पक्षवर्धनी । विहायैकादशीं तत्र द्वा
दशीं समुपोषयेत् । पुष्यश्रवणपुनर्वसुरोहिणीसंयुतास्तु ताः । नातुपोषिताः सफला द्वादश्य
ष्टौ यथाक्रमं । इत्यभिप्रायेणाह । यास्त्वादिभेदमान्यितादृशीति विधिः । अयभावे त्रि
स्पृशा संपूर्णाधिकमासपर्वपुरतः च वर्धत्यपास्य ।।५।। उन्मीलिन्यादि शुद्धवृद्धभे
वयुक्त भद्रान्तशुद्धाधिका वंजुल्यप्युपविद्धपुनर्वस्वा नक्षत्रयान्विता । द्वादश्येव भवे

ज्जया विजया तद्वज्जयंती सा नाशिन्येव म जिष्टकासुपवसे दृष्टो महाद्वादशी ॥५१॥ याहरितिथिर्द्वि
दशी रूपएकादशी जयात्रयोदशी तद्युक्ता सा नाम्ना त्रिस्पृशा भवेत् ॥ नाम्ना भवेदिति त्रिस्पृशास्य
पि संबंध्यते । संपूर्णाधिकं पर्वं पूर्णिमादर्शयोः पुरतः प्रतिपदि अस्ति भवति चेन्नग्राहरितिथिपक्षव
र्द्धिनी । शुद्धो वृद्धो भवः । एकादशी तद्युक्ता हरतिथि कुन्मीलिनी । शुद्धाधिका भद्राद्वादशी वंजुली ।
पुष्पयुक्ता द्वादश्येव जया । विष्णुभं श्रवणः । तद्युक्ता विजया । पुनर्वसुयुक्ता जयंती । अत्र भंतं रोहि
णि तद्युक्तां अह मानाशिनी पापनाशिनी । एवं द्वंद्वलक्षणनामान अष्टौ महाद्वादश्यः । अभीष्टका
मी तत्तद्युक्तामाभिलाषी उपवसेदित्यर्थः । एवं विस्तरेण निरूप्योपसंहरन् तन्निबंधकारैः एवं ॥२२॥
समस्तसुखधर्मगुणश्रियां च एकादशीपं यथा प्रभुंज्जीत दोषास विधिं निर्वर्त्य भस्यापि भुक्ति ॥५२॥
नं द एकादशी । अनंगत्रयोदश्यां । भविष्यत्पुराणे । पूर्णाविद्धां परित्यज्य नंदां पूर्णामपि त्यजेत् ॥२२॥
य।दौष्ठे दाम्ह संतानं चतुर्दशिनिदमेस्थपि । नोपोषितंन नक्तं च मे कभक्तमयाचितं । नंदां पूर्ण
विद्धां पांकुर्यादैश्वर्यमोहितः । एकादशी युता ग्राह्या द्वादशी समुपोषणे । नक्तैवायाचिते नित्य
मेकभक्ते तथाचने इत्याद्युक्तिमभिप्रेत्याह । नक्तायाचितमेकभक्तमभुक्तिस्तथोपमुक्तौ व्रतं तत्कु
र्यादुपवासयोग्यदिवसे नास्यान्यकालस्तु तद्दिने ये त्वभुक्तिस्तानीं पुंडुपवासस्तानीयं नक्ता
याचितमेकभक्तं द्वासमुक्तं व्रतचेनोक्तं तदुपवासयोग्ये दिवसे कुर्यात् । अन्यकालः पूर्वोक्तनक्ता
दिकालः अस्य नक्तादेर्मुनिभिर्न स्मृत इत्यर्थः ॥५३॥ इति श्रीकृष्णसिंहाचार्यविरचिते कालनिर्णयदी
पिकाविवरणे एकादशीनिर्णयः ॥७॥ अथ श्रवणद्वादशीनिर्णयः ॥८॥ पुण्याल्प श्रवणा द्वि

॰॰ सकला द्वादशी ति। तथा चापि छुधर्मो नरो रामं प्रति शंकरः। या राम श्रवणोपेता द्वादशी म
हती कुस्या। न स्यात्सुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जनार्दनं। प्राप्नोत्यफलं धर्मज्ञः द्वादश्यां द्वादशीफ
लमिति। अयं च स्वल्पोपि योगः फलदः। तथा च श्रवणद्वादशी प्रकृत्य नारदीये। तिथिनक्षत्रयो
र्योगे योगश्चैव नराधिप। द्विकाले यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यास्तयामिक इत्युक्त्वा दितिभा
वः। मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता। महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफलेति स्कंदपु
राणवचनमपि संत्याह। अंशौ प्पी द्वादशी व्रतमिदं किल हेतुरुक्तोंश्च शास्त्रान्वि नो हरिरत स्कहरि
ग्निर्यः। शुद्धापुनः प्रकुरुते तेन भवेत्समुक्तिमिति। यत्रापु कादश्युपवासः पृथक् विहितः द्वा
दश्युपवासः पृथक् तदा। एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न चात्र विधिलोपः स्यादुभयो
र्देवतं हरिरिति विधानात्। त्राकेन उपवासद्वयं कारणीयं पारणीतं च्च तं ह्ये यत्नुकत्वोत्।
अ समासे च तेव्रतांतरमिति विधिलोपस्यात् स्वरफदेवताकत्वेन न भवतीत्यर्थः। अत्र केन
दु। एवमेकादशीमुपोष्या द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्य संशयमिति वि
ध्यानात् द्वादश्युपवासं पृथक् करणीयं इत्यपि आपेणाह एकत्वे हरिर्नंदयो रूपवसेदेकं प्रभो
देतुयेत्। शक्तौ स्यात् छुपवासद्वयं हरि त्रिधा चेवान्यथोपावसेदिति। अन्यथा अशक्तः। यदेकसि
न्रादेनैकादशी द्वादशी अतं च प्राप्नोति तदेकेनवोपवासेन व्रतद्वयसिद्ध्यतीत्यभिप्रायः ह। यः।
त्रयोदश्यां तु शुद्धायां पारणे पृथिवीफलं। सर्वयज्ञाधिकं वापि नरः प्राप्नोत्य संशयमिति न
रदीयात्। तथा। अथ चाद्वादशी न स्यात् स्वल्पापि रविसंगता। पारितव्यं त्रयोदश्यां महाद्
प्यपि वृद्धये इत्यपि द्युपुराणाच्च। एकादशीव्रतिनः पारणदिने द्वादश्या नावेपि त्रयोदश्यां भोजनपर्याप्ता द्वादशी भवति। तदा मूलस्य
पारणं भवति। यत्र पारणदिने

पुराणे । कलाद्यं पंचयं वापि द्वादशी पारणे दिने । उषःकाले तु पंचैर्यं प्रातर्मध्याह्निकं तदा ।। नारदीये
अल्पायामपि विप्रेंद्र द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्चनक्रियाः कार्या दानहोमादिसंयुताः ।। कूर्मपुरा
णे । कलाद्यं पंचयं वापि द्वादशीमनतिक्रमे । अतिक्रान्ता द्वादशी तु हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति पद्म
पुराणे । यदि किंचिच्चयोदशी द्वादश्यां योपलभ्यते । द्वादश्यां पारयेत्तत्र वर्जयित्वा त्रयोदशीमि
त्यादिवचनैः उषःकाले सर्वेभ्यः कर्म समाप्य द्वादश्यां पारणं कार्यमित्यभिप्रायेणाह ।। नंदे पंचविश्रमेन लिखितं ।
कांचतिनो पारणं परदिने गोविंदद्वादशीव पर्णा ... विवरणे एकादशीनिर्णयः । पुण्याल्प
इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे एकादशीनिर्णयः ।। अथ श्रवणद्वादशीनिर्णयः ।। तत्र मं प्रतिवांकरः । यारामश्रवणो
श्रवणान्विता विसकला द्वादशीति ।। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।। गामं प्रतिवां कर ... पञ्चधर्मज्ञः द्वाद
श्रवणान्विता विसकलाद्वादशीति ।। ... जनार्दने । ... नारदीये ।।
ये ता द्वादशी महती तु स्नातस्याप्युपोषितः स्नातः ... श्रवणद्वादशी ... कल्पको
द्वादशी फलमिति । अमृतं च स्वल्पो वियोगः फलद ... सङ्गे यस्य स्नाया मिकल्पको
भिन्नस त्र्यो योगो योगश्च वनसाधिपा । द्विकालो यदि लभे तु सङ्गे ... पाउपवा सेमाद्
त्यादिति भावः । मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता । महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला । अस्योश्र
त्यादिति भावः । मासि भाद्रपदे ... अत्याह । असौ चेहितेऽराज्याभाद्रपदे महत्याभिहितेति । अस्येश्र
फलेति स्कंदपुराणवचनमभिप्रेत्याह । अस्तो चेहिते शास्त्रात्रिति प्रशस्ता स्यात् । महत्यामिन्यानां
वणद्वादशी भाद्रपदे शुक्ले पक्षे चेद् द्वितीया हि शास्त्रात्रिति प्रशस्ता स्यात् । महती न स्यादितं श्रवणतिथ्या
वणद्वादशी भाद्रपदे ... शुक्लपक्षे चेद्भवति तदा हि ... अन्यत्र महती न स्यादितं श्रवणतिथ्या
घ स्यादित्यर्थः । बुध श्रवण संयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् । अत्यन्तमहती ... विष्णुधर्मोत्तरे । एकादशी द्वादशी
श्रपमिति स्कंद मभिप्रेत्याह । सा चेद् बुधे दुर्लभेति ।। ... विष्णुधर्मोत्तरे । एकादशी द्वादशी
चवेक्षव्यमपि तच्च चेतानद्वि विष्णुशृंखलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेद्रायेकव्ये श्रवणं । एतद्
चनमभिप्रेत्याह । नंदामुग्यादि विष्णुशृंखलमिति रव्यानाशता द्वादशीति । स्कंदपुराणे । तिथिन

श्रवण द्वादशी ।।२३।।

।।२३।।

श्रवणर्क्षनिपाते तिथिभांते च पारणं। अतोन्यथा पारणायां व्रतभंगमवाप्नुयात्। नारदीये। ति-
थिनक्षत्रसंयोगे उपवासो भवेद्यदा। पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः इत्यापस्तंबेनाह। तं
त्रीपोष्य तिथेस्तिथि श्रवणयोर्वीते व्रतं पारयेदिति। श्रवणद्वादश्यां उपोष्य तिथिभे द्वादश्यां श्रं
ते तिथिश्रवणयोर्वा अंते व्रतं पारयेत्। पारणांते व्रतं ज्ञेयमिति लघुहारीतोक्तेः पारणं कुर्यादित्यर्थः।
अस्यापवादमाह स्कन्दः। तिथ्यंते तिथिभांते च पारणं यत्र चोदितं। यामत्रयोर्ध्वगामिन्यां प्रात-
रेव हि पारणं। अस्यांते पारणं कुर्यादिति नाश्रवणरोहिणीभिस्तु कुर्यात्। नारदीये। यदा न प्राप्य-
ते ऋक्षं द्वादश्यां वै क्वचित्। एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता। उभयोर्दैवता
विष्णुपुराणपुरुषोत्तमः। विभेदो न कर्त्तव्यो यदि भेदात्मतत्वेन रक्ष्या चापेनाह। नंदायेरे
ष्टति पुष्करे व्रतमिदं न त्वापीति। अतिश्रवणाः पारस्तूपवासद्वयासमर्थः स्वीकृतेकादशी
व्रतस्य श्रूयते प्रत्याह। अथात व्रतोनंदायां समुपोष्य तां अतिहरौ भुञ्जीत। विष्णुर्चे कर्तुमिपम
नंदायामेकादश्यां मोचाव्रतः। नारकादशीमुपोष्य अतिहरौ श्रवणद्वादश्यां विष्णुर्चे कः
संन भुञ्जीत पारणं कुर्यादित्यर्थः। तथा च मत्स्यपुराणे। द्वादश्यां भुक्तपश्चेत्तु नरस्त्र्यं श्रव
णं यदि उपोष्ये एकादशी तत्र पूजयेद्धरिं देवं तमिति। यस्तूपवासद्वयासमर्थः। ओक्षि
ते कादशी व्रतस्तं प्रत्याह। चेत्रस्तेत्रा तिथिव्रतो भवति यो भुक्त्वा काद्यनी स्याहरविति। आचोरा
तिथिव्रतः स्वीकृतैकादशीव्रतो वचेनर्हि भचति योऽकादश्यपि काहातो द्वादश्यां व्रतं स्यात्। तथा
चतुराणां। एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति
उपवासद्वयसमर्थं प्रत्याह। चाक्रस्कान्दे तपे व्रती निर्द्धितमेद्धुयोस्तिथ्योः व्रती उपवासं स्यादिदय
र्थः। तपाचम विष्णोस्तरे एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्। न तत्र विधिलोपः स्यादुभपो

(47)

शिवरात्रिनिर्णयः ॥

दैवं तं हरिरिति। अल्पश्रवणयोगेपि सकलापापुण्यक्षयाच्छि ध्यानेनेति पद्मरात्रौ श्रवणयोग इति स्कान्दा
पि प्रातः संकल्पयेद्दिवानुपवासव्रतादिकमित्युक्त्वा द्विनादौ संकल्पं कुर्यादित्याशयेनाह। निशीथे तु भे
पञ्चमुखे कल्पनामनिति मुखे आदौ कल्पने संकल्पनं कुर्यादित्यर्थः ॥७॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपिकावि
वरणे श्रवणद्वादशीनिर्णयः ॥७॥ अथ शिवरात्रिनिर्णयः ॥ माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च।
कृष्णचतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्तितेति। सिंहस्थे ज्ञानप्रायेणाह। चिन्त्या शिवरात्रिरित्याशितमाघे
चतुर्दशीति। माघे शितभूतदिने हि राजन्नुपैति योगं यदि पञ्चदश्या। जयप्रयुक्तां न तु जातु कुर्याच्छि
वस्य रात्रिं प्रियकृच्छिवस्येति। वचनमर्धरात्रात्पुरस्ताच्चेज्जयायोगो यदा भवेत्। पूर्वविद्धैव कर्त्त
व्या शिवरात्रिः शिवप्रियैरित्यादिवचनपर्यालोचनेन यावदर्धरात्रस्योपरि जयायोगो निषेधक इ
त्याशयेनाह। असौ मुक्ताचेज्जया निशीथसमयादूर्ध्वं तदान्योदितेति। असौ शिवरात्रिर्निशीथ
समयादूर्ध्वं मध्यरात्रस्योपरि जयात्रयोदश्यायुक्ता चेत्तदा माद्वितीयादित्येतत्स्वरूपः। पूर्वैवापर
थास्कन्देति अपरथा अर्धरात्रस्योपरि जयायोगाभावे विकल्पासं भवतीति पूर्वैव मुनि निसिन्ध
तेत्यर्थः। यदा चतुर्दशी दिनद्वये प्रदोषव्यापिनी। त्रयोदशी दिनपर्याप्ता तदात्रयोदशीयुतादेव दिनप्रति
प्रमाणतः जागरे शिवरात्रिः स्यान्निशि पूर्णा चतुर्दशीति शिवरहस्यवचनात्पूर्वैव। यदा चतुर्दशी
पूर्वदिन एव प्रदोषव्यापिनी त्रयोदशीविद्धा पर्याप्ता तदा प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या। शिवरात्रिः शि
नक्षिपेः रात्रौ जागरणं यस्मात्तस्मात्तां समुपोषयेदिति वचनात्पूर्वैव। यदा तु चतुर्दशी द्विती
यदिन एव प्रदोषव्यापिनी जयायोगश्चार्धरात्रात्पुरस्ताच्चेदिति वचनात्पूर्वैवेति भावः। प्र
वेविद्धोपवासे कृते तु चारस्थिरन्दिने व्रततिथिर्यदा रात्रावपस्थिता तदा कृष्णाष्टमी स्कन्दपर्वे
शिवरात्रिश्चतुर्दशी। एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेदिति स्कान्देऽभिधानान्नध्य

॥२४॥ श

॥२४॥

58

रात्रे प्रतिथ्यंते पारणं विधेया। भूताष्टम्यो दिवा भुंक्त्वा रात्रौ भुंक्त्वा तु पर्वणि। एकादश्यादि
वा रात्रौ भुक्त्वा चांद्रायणं चरेदिति कात्यायनवाक्येन अमावास्यायां रात्रौ यः प्राप्तो भोजननिषे
धस्तस्य प्रसंगतः प्राप्तभोजनविषयत्वाद्विधिस्पृष्टे भोजने निषेधाप्रवृत्ते विधिवैषम्यविक
ल्पादिप्रसंगाद्गीर्वाणमाययहिंसादिवदित्यभिप्रेत्याह। व्रततिथ्यन्ते रते निशायां पि वाश्नी
यादिति व्रततिथिश्चतुर्दश्यां प्रतिमासशिवरात्रिव्रतं तु यतः प्रतिचतुर्दश्यां पूजा न पूर्वे
न मे कृताः। न था जागरणं रात्रौ सन्निधौ मे कृतं तदा। तेन कर्मविपाकेन मुक्तो सोपातकै
नवेति ईश्वरवाक्याज्जोपूजाजागरयोर्विधानात्क्षमरात्रिप्रयुक्ता। सामान्येन रात्रौ योगे
सति जयंती शिवरात्रिश्च कार्या भद्रयायुक्ता इति वाक्यात्पूर्वैव व्याप्ता येनाह। माघ
गतेन साज्ञीत चतुर्दश्यां स्फुरा त्रिद्वये अस्ति ये बहुरात्रिमुक्त्वा भूतरासाम्ये तु पूर्व
स्मृतेति जन्माष्टमी रोहिणी या शिवरात्रिस्तथैव च। पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभान्ते च
पारणमित्यादि विधानाच्छिवरात्र्यादौ नभिद्य व्रतेन श्रवणव्रते चातिथ्यंते नक्षत्रांते च पार
णमित्याह। इत्यादिष्वृक्षे तिथि अतेष्ठापि तथेर्भस्यक्षये पारणमिति॥ ७॥ इति कालनि
र्णयदीपिकाविवरणे शिवरात्रिनिर्णयः॥ ७॥ अथ पर्वनिर्णयः॥ ८॥ तुर्यांशः खलु पर्वणः
प्रतिपदोऽप्याद्याः स्वयो त्रा पडेः कालः प्रातरिति। पर्वणः पूर्णिमाया आमावास्याया वा तुर्यः श्चतु
र्थो द्विरंशः। प्रतिपदोप्याद्यत्वे यो त्राए तावान् पडे यो गस्य कालः खलु। स च प्रातः प्रातः का
ले वर्तमानो ग्राह्य इत्यर्थः। खलुः प्रसिद्धौ न तथा च प्रसिद्धिः। पर्वणो यश्चतुर्थो यो आद्याः प्रति

पर्व निर्णः
प:॥

ग्या

॥२५॥

पदस्त्रयः । यागकालः स विज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिभिरिति कात्यायनवचनादिति भावः । ननु समा
र्यागकाले ग्रह्यमाणे संध्यौ यजेतेति श्रुतिविरोधः स्यात् । नैवं । संधेरतिसूक्ष्मत्वात् त
त्र सांगस्य यागानुपपत्तेः संधिराद्यन पर्वसंधिसंनिहितस्य कर्मानुष्ठानयोग्यस्य पूर्वापरकाल
स्य लक्षितत्वात् । अत एव श्रुत्यंतरं संधिमभितो यजेतेति । तथा च बौधायनः । सूक्ष्मत्वात्सं
धिकालस्य संधौ विषयपद्यते । समीप्ये विषयं प्राहुः पूर्वेणाह्नापरेण वा । एवं संधिसन्निहिते दि
नद्वये कर्मानुष्ठाने साङ्गे व्यवस्थामाह । अतिपूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य गृहीत्वो
पवसतीति । तथा । पूर्वेद्युरग्नीन्गृहीत्वा उत्तरमहर्यजेतेति । गोभिलोपि । पक्षान्ता उपवस्त
व्याः । पक्षादयो ऽभियष्टव्या इति । पक्षान्ताः पंचदश्यः तास्वन्वाधानादिकं कर्तव्यं । पक्षादयः
प्रतिपदस्तासु यागः करणीय इति यावत् । तत्र श्वः संध्यौ यजेतेति श्रुतिः । पर्वणो यश्चतुर्थो
ऽश इत्यादिस्मृत्युक्तं पर्वचतुर्थांशादिकं यागकालं स्वीकरोतीति न विरोधः । तदेतदभिप्रेत्यो
क्तं तुर्यो ऽभित इत्यादिना । अथ रात्रिसंधौ परेद्युर्यागः पूर्वस्मिन्नन्वाधानमित्याह अथ अमा
विरतिमदपर्वाह्नि तस्मिन्व्रतं श्वो यागः । अमा इति दर्शने पीति । अयामरात्रिः तस्या विरतिः प्रव
सानं तद्वत्पर्व पौर्णिमा दर्शो यस्मिन्नहनि तस्मिन्व्रतमन्वाधानं । श्वः परेद्युर्यागः । तथा च लौगा
क्षिः । अपराह्णे ऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते उपोष्यं तस्मिन्नहनि श्वोभूते याग इष्यते इति उपोष्य
अन्वाधाय पूर्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति अग्निमेवारभ्य गृहीत्वोपवसतीति । अन्यथा श्रुत्या अ
न्वाधायोपवस्तव्यमित्युक्तत्वात् । सणयाउपपूर्वको वसतिरन्वाधानादिकर्मवाचको ज्ञेयः । त
था च स्मृतिः । उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जि
त इति ॥

॥२५॥

तत्पाद्यनिबंधनैः रूपवासस्तत्राश्रो न्वाधाने तत्र तत्र व्याख्यातः। अत एव नियमोऽत्र तस्त्रात्तच्चोप
वासादि तु पुण्यकामित्याभिधानादुपवासवाचको ऽत्र तत्रास्त्रोन्वाधानकर्मण्युपवासो येन्नैत्ता
इत्तिदेयं। अथवा यद्धीत्योपवससेतीति श्रुत्यान्वाधायोपवसनव्यानित्यकत्वं न कर्तव्यं। त
थाप्याह व्यालपनः। अथ पार्वणस्थालीपाकस्य स्यदर्शपूर्णमासाभ्यामुपवासइति। एतदेव स्प
ष्टीकृतं गृह्यकारिकायां। कुंडीपायामहत्येवमां समाषादिवर्जितं। नि रूपयंश्च दापीयातां द्वेप
ती मे थुनं न येति। ननु रात्रावोपर्व संधाय पूर्येद्युः प्रतिपदि त्रिमुहूर्ताद्वितीयायां इति पच्चापरा
हिकी। अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनादिति वचनात् पूर्वेद्युर्यागः स्यादिति चेत्। न अस्मि
न्नेव विषये रात्रि संधिशास्त्रस्य सावकाशत्वात्। कुत्राह व्यापिन्यां प्रतिपदि तु पक्षादयो
नियस्तव्याइत्यनेन परदिने यागप्राप्तेः पूर्वदिने प्रातः पर्वचतुर्थांशगम्यामप्यागासंभवाच्च
नत्र स्यावकाशः। अन्वाधानन्य थाप्नि हृत्याइतेद दर्शने वत्याम पि प्रतिपदि यागप्राप्त्यर्थं प्रवृत्तं
रात्रि संधिशास्त्रं दृष्ट्वा त्रिमुहूर्तादि शास्त्रस्य विषयांतरमेव चिंतनीयं। तदेतत् नि श्रेयो ऽत्रैव
चेदर्शने पीति। शशिदर्शने सत्यपि परेद्युर्याग इत्यर्थः। अपराह्णेपि पर्वसंधौ परेद्युर्याग इ
त्याह। अथ भवेदावर्त्तनादूर्ध्वतः पर्वतिः परतो पडोदितेति। आवर्त्तनात्। संधिर्यदावर्त्तनाद्यक
त्यात्। पूर्वाह्णेप राह्णयोः संधिरावर्त्तनं। अह्नो मध्यमित्यर्थः। तस्मादूर्ध्वं तु परेऽपराह्णे इति प
वत। परतः परदिने। अयमिष्टिर्वेद्यन्वाधानं अपराह्णे पर्वान्तो इत्यादिवचनादिति भावः
त्रिमुहूर्ताद्वितीयायां इत्यादिवचना। न्वाधानं यस्तव्यं चतुर्थे त्रयो भागेः प्रतिपदः इद्धिविरहर्शां
सित द्विलुंपतिश्रुतिरेषा सनातनी इत्यादिवचनं नियपादपराह्णसंधिशास्त्रं त्रिमुहूर्तादि
शास्त्रविषयं परत्यइप प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह। प्रतिपदस्थिंत्यो। श्रितिद्विसज्जां। स्यावेत्त

न्ते तदादि मेज्य विहितेष्यं चोपजेत पूर्वणमिति। अन्याधिः स्थलचतुर्थीशाः तच्च परदिने। आदित्ये स्वमि
ते यदिः प्रक्षीणदु दियाघ दिः प्रतिपद्य तिपत्तिः स्यात्पूर्वेद्युर्यां तनोपजेत सप्तपर्वणो चौरतीये
ते यदिः प्रक्षीणदु दियाघ दिः प्रतिपद्य तिपत्तिः स्यात् पंचदश्यां तनोपजेत ... इत्यादि कात्स्त्राद विहिते पि
तु कर्त्तव्येष्टिर्द्विजातिभिः। द्वितीयास हितं यस्मात् पर्वस्याश्वलापनात् इत्यादि। अर्थात् पूर्वेद्युरन्वाधानं इष्टिः। पूर्वाह्णे वा मध्याह्ने पदि
पर्वणो ते आदिनं दिवसे यजेदित्यर्थः। अर्थात् पूर्वेद्युरन्वाधानं इष्टिः। पूर्वाह्णे वा मध्याह्ने पदि
पर्वणो ते आदिनं दिवसे यजेदित्यर्थः। ... इत्याह। छायावर्त्तिन
पूर्वसमाप्यते तदुपोष्य तत्र पूर्वेद्युरुदर्कयोगइष्यत इति लौगाक्षिवचनमपि प्रत्याह। छायावर्त्तिन
पूर्वं समाप्यते तदुपोष्य तत्र पूर्वेद्युरुदर्कयोग इष्यत इति। आश्वलायनवचनेन पोः पूर्वाह्णे मध्याह्ने पोरुक्तपर्वविरतौ
पोरुक्तपर्वविरतौ यागो ह्निन तस्मिन्न ध्रुवमिति। आह्लावर्त्तनपोः पूर्वाह्णे मध्याह्ने पोरुक्तपर्वविरतौ
योरुक्तपर्वविरतौ यागो ह्नि तस्मिन्न ध्रुवमिति। अर्थात् पूर्वेद्युरन्वाधानं इष्टिः प्रपद्य
पर्वावसाने ध्रुवं निश्चित्य तं तस्मिन्नह्नि संधिदिवसे यागः। अर्थात् पूर्वेद्युरन्वाधानं इष्टिः प्र
पर्वावसाने ध्रुवं निश्चित्य तं तस्मिन्नह्नि संधिदिवसे यागः। ... ततः कुर्यात् तुनान्यथेति गतेवच
तिपद्य प्रविष्टायां यदि तिथिः समाप्यते पुनः प्रतिपत्के ... ततः कुर्यात् तुनान्यथेति गतेवच
तिपद्य प्रविष्टायां यदि तिथिः समाप्यते पुनः प्रतिपत्के ... प्रसाद मो ... इत्यादि वचननियमाद्वाप
नेन पर्यन्तदश्यामिष्टिः समाप्तो पुनर्योगविधानात्। प्रसादमो ... इत्यादिवचननियमाद्वाप
नेन पर्यन्तदश्यामिष्टिः समाप्तो पुनर्योगविधानात्। ... द्वितीयायां त्वादि बहुवाक्यविरोधात् अतिदुर्बलमित्या
रेद्युर्याग इति केषांचिन्मतं तच्चिन्त्यम्। द्वितीयायां त्वादि बहुवाक्यविरोधात् अतिदुर्बलमित्या
रेद्युर्याग इति केषांचिन्मतं तच्चिन्त्यम्। ... चतुर्दश्यां पंचदश्यां प्रतिपद्यास्तमयात्पूर्वं समाप्यते द्वि
क्रायेनाचार्येरुक्तं ध्रुवमिति। यदा संपूर्णा चतुर्दश्यां पंचदश्यां प्रतिपद्यास्तमयात्पूर्वं समाप्यते द्वि
क्रायेनाचार्येरुक्तं ध्रुवमिति। यदा संपूर्णा ... इति अभिप्रेत्याह। सायाह्ने प्रागपि पर्वणः प्रतिप
तीयायां प्रत्यासत्ति लक्षणं तदा पूर्वेद्युरेव याग इति अभिप्रेत्याह। सायाह्ने प्रागपि पर्वणः प्रतिप
तीयायां प्रत्यासत्ति लक्षणं तदा पूर्वेद्युरेव याग इति। ... अमावास्यादिने च स्मृतइति। सायाह्ने प्रागपि द्विना
घश्चांते प्रतिपदा ... तिथेयं ... अमावास्यादिने च स्मृत इति। सायाह्ने प्रागपि द्विना
घश्चांते प्रतिपदा ... द्वितीयायामत्र तिथेरत्यंतापचये सति आदि
तापूर्वे पर्वणोमावास्यायाः प्रतिपदश्चांते द्वितीयायामत्र तिथेरत्यंतापचये सति आदि
तापूर्वे पर्वणोमावास्यायाः प्रतिपदश्चांते ... तथा स्मरणं चतुर्दशी तु संपूर्णा द्वितीयाक्षयगा
न्मावास्यादिने याग ... मुनिभिः स्मृतः। तथा स्मरणं चतुर्दशी तु संपूर्णा द्वितीयाक्षयगा
न्मावास्यादिने यागो मुनिभिः स्मृतः। ... पराह्णे संधिषु पजे कालाच्च
मिनी त्वरुदिष्टिरमावास्या भूतेक व्यादिकी क्रियेति प्रातः पंच पराह्णे संधिषु यजेः कालाच्च
मिनी त्वरुदिष्टिरमावास्याभूते कव्यादिकी क्रियेति। प्रातः पंचपराह्णे संधिषु सत्सु यजेर्पा
हे स्याच्च पानेव्दुभयत्र पूर्वदिवसे यागस्तदापीष्यत इति। पंचपराह्णे संधिषु सत्सु यजेर्पा
हेस्याच्च पानेवदुभयत्र पूर्वदिवसे याग स्तदापीष्यत इति। पचपराह्ण संधिषु सत्सु यजेर्पा
हेस्याच्च पानेवदुभयत्रपूर्वदिवसे याग स्तदा

गस्य कालः अहोदिनद्वये प्रातः प्रातःकाले स्यात् । तथापराह्णसंधिषु सत्सु तु अपरत्र दिनद्वयेऽप्येव
स्यात् । न स्यादेव तदा पूर्वदिवसे याग इष्यत इत्यन्ये पञ्चदशमात्रं कृत्वा । यदा पूर्वदिने प्रातः पर्वच
तुर्थांशो उत्तरदिने च प्रतिपत्तृतीयांशः स्यात् तदापराह्णसंबन्धित्वात् परेद्युर्याग इति प्राप्ते तत्र
चतुरस्रांश्च मुहूर्त्ता द्वितीयाचेत्यादि बहुवाक्यविरोधात् । तथा । पर्वणो यो तुरीये तु कर्तव्ये
ष्टिर्द्विजातिभिः । द्वितीयासहितं यस्मात् दूषयंत्यो आश्वलायनादि इति पूर्वेद्युर्यागविधानाच्च । तत्रश्च
पूर्वेद्युर्याग इति । तथा । यदा पूर्वदिने पर्वतृतीयांशः परेदिने प्रतिपच्चतुर्थांशः तदा दिनद्वयेपि
प्रातस्तुल्यकालाभावे दर्शपूर्णमासविधायकवचनसामर्थ्यात् । पर्वतृतीयांशो प्रतिपच्चतु
र्थांशो वा विकल्पेन यागे प्राप्ते न यष्टव्यं चतुर्थांशे इति प्रतिपच्चतुर्थांशे यागस्य निवारितत्वात्
पर्वतृतीयांश एव यागो युक्त इति । चंद्रदर्शनदिने यागस्य निषिद्धत्वात् ज्ञानाकरणेन चंद्रे
यदि दृश्येताकरोति तदा यजनीयेष्टि सोमश्चेद्दारुणपादि इष्यते तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दि
ङ्हुत्वा तु द्विजातिपद्धतिकात्यायनवचनमन्वाह । कुर्याद्व्याहृतिहोमं तु वितरणं मोहाच्चंद्रे दृ
न्ये चंद्रदीक्षावतीति । वितरणं दानं चंद्रे दृश्यावति चंद्रदर्शनयुक्ते । पर्वणि यत्र यजेत सूरणं पक्षा
तोऽस्ति यदि योगः तत्पूरणं यागसमापनं । पक्षतौ प्रतिपदि । तु विशेषे । अपि संभावनायां प
था प्रतिपदि यागे क्रियमाणे तत्रैव यज्ञसमाप्तिः क्रियते तथैव पर्वणि यच्च पि संभावि
तात् तथा । विप्रतिपद्य प्रतीति ष्टापामितिवचनेन पर्वणि यागसमाप्तौ पुनर्याग विधाना
तत्प्रतिपद्येव समाप्तिरुक्ते तिविशेषः इतिभावः । तथा च कालनिर्णयकाराः प्रातःकालस
माप्तिवर्ज्यं सर्वं निर्वर्त्य विरम्यं संक्षिप्य पर्यतं प्रतीक्ष्यं संघरूपं परित्रतीपत्काले समाप्तिपदा

॥२७॥

र्थ एव कर्तव्य इति। तिथेः परस्याप्य टिकास्तु पास्तु न्यूनास्तथैवा। भ्यधिकास्तु तास्वां। अर्धं
चियोऽपं च तथा प्रमोऽपं ह्रासय च द्वौ प्रथमे दिने तत इति स्मृतिमभिसंधाय तद्दिनेन पर्वसंधि
ज्ञानं कार्यमित्युक्तं भवतीति कालनिर्णयप्रकारोक्तिमभिप्रेत्याह। विचार्य पर्वसमाप्तिमुच्चाराति
थेर्धं हेः क्षयस्यादिमे। प्रक्षिप्याह। मिदमिति उचारतिथेः प्रतिपदोर्ध्वे हेः क्षयस्य चार्धं आदिमे
पर्वदिने प्रक्षिप्य प्रयोज्य पर्वसमाप्तिं चिंघाज्ञानीयादित्यर्थः। आवर्तनिस्तु पूर्वाह्णोऽपरा
ह्णस्यात्तत्पर इति वचनादह्नो द्विधा विभागो यः स पर्वनिर्णये ज्ञेय इत्याह। द्विधा त्रिदिवसः प्र
ह्णापराह्णाविति। अत्र पर्वनिर्णये प्राह्णः पूर्वाह्णः इति प्रकारो। प्रातर्मध्याह्न संधिश्चास्त्रं पूर्वा
ह्णापराह्णयोः यः संधिस्तत्र यदा पर्वप्रतिपदोः संधिः स्यात्परं। ततश्च मध्याह्नराह्णः पारिभाषि
कं मध्याह्नं परित्यज्य अह्नो मध्यमेव प्रतिपादयति। अत एव शातातपः। मध्यमपदमेव पठ
ति। पूर्वाह्णे मध्यमेवापि यदि पर्व समाप्यते। तदोपवासः पूर्वेद्युः स्याद्दहर्याग इष्यते इति। तस्मात्
र्वाह्णापराह्णावित्यनेनैव प्रकारेण द्विधा दिवसः पर्वनिर्णये ज्ञेय इत्यर्थः। सप्तस्वकालमाह। स्या
दावर्त्तनसंगवांतरं यदि चेद्राकास्य यस्तत्र वा साग्न्याधानयज्ञो विधानमिति। अथावर्तनसंगवयो
रं तर्मध्ये राकायाः पूर्णिमायाः क्षयः अवसाने चेत्तदानन्तो चित्पूर्णिमायां साग्न्याधानस्य याग
स्य विधानमनुष्ठानं वा विकल्पेन स्यादिति। तथा च कात्यायनः। संधिश्चेत्संगवादूर्ध्वं प्राकप
र्यावर्तनाद्रवेः। सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः। एतच्च विधानं वैकल्पिकं सच
स्त्वदा वा। किं पुनः समस्तामितिवचनादिति भावः। रवर्विकौ तन्निर्णयमेवाह। अथ यत्र पूर्वाह्णे राका

॥२७॥

यिनामभिमतं स्यात् वर्षिकापात्रतं श्चे भाग इति। पूर्वाह्णे राकाक्षयपश्चे
क्षयः। तस्यां वाजसनेयिनाम विकायां श्रतं श्चे भाग इति वाजसनेयिनामभिप्रेतमित्यर्थः
दुवति सा खर्विका। अभिधानं तस्यां खर्विकायां। मध्यंदिनात् स्यादह्नी तु यस्मिन् प्राक्पार्वणः संधिरियं नतीया। स्वार्वाद्ये
तथा भाष्यसंग्रहकारः। एवं प्रकृतिनिर्णयमुक्त्वा विकृतिनिर्ण
काबाजसनेयिभिमत्यात स्यामुपोष्य परेद्युरिष्टिरिति। आदौ स्यादिकृतिः पशुस्तमनुवान्वाधानम
यमाह। विरमेत्तु पर्वन्तरजेरावर्त्तनमादूर्ध्वेन। पश्चादिष्टिकैयेकृती। कर्तव्यं प्रकृतिश्च यनंतरमिति। त
त्राद्यथ भागाधर्चनं तानस्तत्पर्वविरतौ। तथाचोक्तं। अर्धोदयोत्तवति निपरां पर्वसंधिप
रणे स्वर्पस्यः अत्राह्नि अपराह्ने संधिदिने। आरभ्याथ प्रकृतिरथ येत् पर्वसंधिपुर
रस्याख्याता स्मिन्नह नितु पशुसच एव यहेवा। पूर्वाह्णे संधौ विहितकालसंभ
स्याख्यायां तस्मिन् प्रकृतिमथनु स्यात् पशुसचपेवेति। पत्र तु कालविशे
वात् सच एवेत्युक्तं। अपंचविहितविशेषकालस्तु विकृतिषु च निर्णयः। कालनिर्णयकारोक्तेरिति
षोडशकालं वाजपनेन तत्र तथैवानुष्ठानमित्यवगंतव्यमिति। पर्वचतुर्थांशादिकालेः प्रति
भावः। यद्यपि दर्शपूर्णमासविध्यतिदेशात् पश्चादिविकृतेः पौर्णमास्यावापडेने
भातितथापि यदीष्ट्या यदि पशुना यदि सोमेन यजेत मावास्यायांचैव पौर्णमास्यां वायजेतेति
त्या पस्तंबेन विकृतौ कालविधानात् पंचदश्यामेव भाग समाप्तिस्तत्राद्यौ स्यादिकृतिरि
त्यादिना। अर्थादुक्तमेवेति शेषं। आग्रयणेष्ट्याः कालविशेषमाह। अथोपूर्वाह्णे पर्वक्षयंदृष्टौ
ष्ट्याः परमुत्क्रमाग्रयणाकं प्राक्पूर्णमासाच्च तदहानि। तथाच दृष्टिककारः। यजेत पूर्वं पौ
र्णमासादूर्ध्वं दर्शान्नवेऽपयेति। नवेऽप्याग्रयणेष्टिः। अन्वाधानदिने कर्तव्याह। परां

ष्टे। शाकं मांसं मसूरं च चरकं कोरदूषकान्। माषं मधुपरान्नानि वर्जयेदोपवस्तके इति॥ ७॥ छ
ति श्रीकालनिर्णयादीपिकाविवरणे पर्वनिर्णयः समाप्ताः॥ ७॥ अथ ग्रहणनिर्णयः॥ नाश्नीयाज्ञ
हणे ग्रहप्रहरतः पूर्वं चतुष्कं रवेर्यामानां ग्रहणे त्रये चत्वारि दिनानि इति। रवेर्ग्रहणे ग्रहप्रहरतो ग्रहणमा
हणात्पूर्वं यामानां चतुष्कं त्रात्रिनो ग्रहे त्रये च नाश्नीयादित्यन्वयः। तथा च वृद्धगौतमः। सूर्यग्र
हे तु नाश्नीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं। चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीन् बालवृद्धातुरान् विना। ग्रहणंतो ग्रवे
द्दिदोः प्रथमादधियामतः। भुंजीतावर्तनात्पूर्वं प्रथमे प्रथमादधः इति मार्कंडेयवचनेन य
स्मिन्यामे ग्रहणं तस्मात्पूर्वं यामत्रयं परित्यज्य भुंजीत तु चतुर्थे भवतीति कालनिर्णयदीपिकाः
व्याख्यातं अतएव ग्रहप्रहरत इत्युक्तं। ग्रस्तास्तगते तु तो दृष्ट्वा मुक्त्यपरे द्विभोजनमिति। अन्यस्य
ग्रस्तास्तमौ चैनघत्न इति अपोक्षिमयोः चंद्रसूर्ययोर्ग्रस्तास्तमितयोः तो चंद्रसूर्यौ दृष्ट्वा अ
पुत्यस्नात्वा परे द्विभोजनं कुर्यादित्यर्थः॥ तथा चोक्तं ग्रहकाले तु नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयाद्विमु
क्तयोः इत्युक्त्वा स्नात्वा दृष्ट्वापरेह्नि घातग्रस्तास्तमितयोः स्नायोः। तयोः सूर्येंदोरिति। अयो
ग्याः। तर्हि अर्भका बालाः नाघुर्न भुंजीरन्
च वृद्धातुरस्त्र्यर्भकाः प्राङ्नाघुर्ग्रहयामतः प्रहरकइति। भुंजीत संग
सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्यात् पराह्णे न भोजनं अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संगवे। भुंजीत संग
वे चेत्स्यान्न पूर्वे भोजनक्रियेति मार्कंडेयवाक्यं वृद्धादि विषयं॥ बालवृद्धातुरेष्विनेति वृद्ध
गौतमोक्तेरिति भावः। अभोपुत्रवर्षीर्य्येऽह्नी हित्वा प्राक्प्रहरो ग्रहाच्च परतो वा घात्संनो
पावसेदिति चेतु चवान् गृहीतर्हि ग्रहात्प्राक्प्रहरो प्रहरद्वयं हित्वा त्पश्चात् परतश्च वा
ग्रहणादूर्ध्वे सिद्धिवा आघातआश्नीयात् नोपवसेत् उपवासं न कुर्यादित्यन्वयः। तथाभ
स्नात्वांतरे। सायाह्ने संगवे श्नीयाच्चारदे संगवादधः। मध्याह्ने परतो श्नीयान्नोपवासो रवे

॥ १२८॥ ग्रहणनिर्णयः॥

॥ १२८॥

ग्रस्ते हि शारदे पराह्णे। यदा पराह्णे पि शारदेदृ इति श्रुतेः। रविग्रह इति राज्ञो ग्रहस्याप्युपलक्षणं।
एतच्च पुत्रवद्गृहिविषयं। आदित्येहनि संक्रान्तौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। पारणं चोपवासं च न कुर्यात्पु
त्रवान्गृही। इति जैमिनिना तस्यैवोपवासनिषेधोक्तेरिति भावः। ननु यदा रवेर्ग्रस्तास्तमयस्तदा
दिवा भोजनं निषिद्धं। संध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते चंद्रभास्करौ तदा दिवा न भोक्तव्यमातुरस्त्री
बालवृद्धविनेति स्मृतेः। न च रात्रौ। अमुक्तयोरस्तंगतयोर्दृष्ट्वा स्नात्वा परेहनीति वचनात्
। नाप्युपवासः पुत्रिगृहिणस्तन्निषेधात्। अतस्तेन किं कार्यमुच्यते तदा सायाह्ने ग्रहणं चेत्स्या
दिति पक्ष आश्रयणीयमिति कालनिर्णयकाराभिप्रायेणाह। यस्तस्यास्तमयो रवेर्यदि तदा पूर्वे
स यामं ग्रहारात्। त्यक्त्वा चादिति। सपुत्रवद्गृही चंद्रसूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति। तस्मिन्ने
व दिने भुक्त्वा त्रिरात्रेण विशुध्यतीति कात्यायनेनोक्तं प्रायश्चित्तमाह। ग्रहकाले भुक्त्वा नालवा
न्कार्यं चरेदादिमे निषेधे स्यात्समये स्नानं यदि तदा शुध्येन्न दद्याच्चरेदिति। कार्यं प्राजापत्यं। तद्ग्र
त्रिरात्रं। शुद्ध्यै प्रायश्चित्ताय। आतुरस्त्रीबालवृद्धविनेति आतुरादौ भोजननिषेधपर्युदासा
दृष्टप्रायश्चित्तं चेत्त्राकिं विषयमित्याशयेन बलवानित्युक्तं। नित्यं द्वयोरयनयोस्तथा विषुवयो
र्द्वयोः। चंद्रार्कग्रहणयोर्व्यतीपातेषु पर्वसु। अहोरात्रोषितः स्नानं श्राद्धदानं तथा जपं। यः करो
ति प्रयत्नाल्लोके तस्य स्यादक्षयं च तदित्याशयेनाह। पुण्यं प्राक्तनभोजनं ग्रहदिने पुत्री तदेषान्द
णामिति। एकरात्रमुपोष्यैव स्नात्वा दत्वा च शक्तितः। कार्तिकादिवसर्पस्य निवृत्तिः पापकर्म
ज्ञातः। त्रिरात्रं समुपोष्यैवं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। स्नात्वा दत्वा च विधिवन्मोदते ब्रह्मणा सहे
ति लिंगपुराणमपि त्रेत्याह। तस्मात्पूर्वे दिनत्रये च बलिनोपापाहानि स्मृतमिति। त्राकि
तद्युक्तकत्वात्। बालेनाप्युक्तं। तस्मादिति स्वल्पबलोपे पंचमी। तद्ग्रहदिनमारभ्य पूर्वे

शुक्तिशुद्धिर्नेष्विष्यर्थः। व्यासोऽर्कस्य रवेर्विधौ च राशिनः स्याद्येत्स चूडामणिः। तत्र स्नानं तु फलमिति।
रवौ आदित्यवासरे। विधौ सोमवासरे। तथा च व्यासः। रविग्रहः सूर्यवारे सोमे सोमग्रहस्त
था। चूडामणिरिति विख्यातः। तत्र स्नानं तु फलं तु भेदिति। ग्रहो यदि भवेच्चूडे प्रयागे वर इति। सूर्य
चंद्रयोर्ग्रासः प्रक्रान्तेः स यदि कुजे कार्त्तिके भवेत्। तदा प्रयागे वरः श्रेष्ठः। तथा च देवीपु
राणे। कार्त्तिके ग्रहणं श्रेष्ठं गंगायमुनसंगमे। गंगायमुनयोर्मध्ये यत्र सर्वोदयो विभाषये कल व
द्रवती निरुक्त्यद्भव॥ ७॥ मार्गशीर्षग्रहणोक्तमाध्वस्तु तमाः स्पृष्ट्वे कानर्मदानदा सर्वनिहिताभि
धाय वरुणा प्रोक्ता सरस्वत्यथा। आगा चंद्रपदान्परतत्र्यपरतः स्यात्कौशिकी तापिका
सिंधुर्गंडकिका क्रमाच्छशाप्रः पुण्येति। मार्गशीर्षे मार्गशीर्षादिमासे। गंगा चंद्रपदात्परार्य
द्रभागेत्यर्थः। शुभतमाद्यनेन ग्रहपीडानामकल्यं सूचितं पुण्यदत्यनेन श्रेयोजनकत्वं
एक क्रमादिति पदं मासक्रमाद्योतकं। क्षितीयं नदीक्रमाद्योतकं। तथा च देवीपुराणे। मार्गे तु
ग्रहणं प्रोक्तं देविकायां महामुने। पौषे तु नर्मदा पुण्या माघे संन्निहिता शुभा। फाल्गुने व
रुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती। वैशाखे तु महापुण्या चंद्रभागा सरिद्वरा। ज्येष्ठे तु कौशि
की पुण्या आषाढे तापिका नदी। श्रावणे सिंधुनामा तु तथा भाद्रे च गंडकी। आश्विने त्वायु
श्रेष्ठेति। अथ सर्वाः शुभाः गंगाद्याः सकला ग्रहे इति। तथा मत्स्यपुराणे। गंगा कनख
ले पुण्ये प्रयागे पुष्करं तथा। कुरुक्षेत्रं तथा पुण्यं राहुग्रस्ते दिवाकर इति। तथा च व्यासः। सर्वं भू
मिसमं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः। सर्वं गंगासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे। इंदोर्लक्षगु
णं पुण्यं रवेर्दशगुणं तथा। गंगातोये च संप्राप्ते इंदोः कोटी रवेर्दश इत्यादि। अथ फलद्रस्नादि

ना

॥२८॥

॥२८॥

58

कर्म्मग्रहे नाशावपिति। तथा च देवलः। यथा स्नानं च दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा। सोमस्यापि तथा रात्रौ
स्नानं दानं विधीयत इति। अथ पित्र्यमत्र तनु पाद्मामेनद्धृग्नाथवेतिचिंत्यं श्राद्धं। कात्यायनः। अ
पघनं ग्रोती येव चंद्रसूर्यग्रहे तथा। आमश्राद्धं प्रकुर्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति॥ काले याव
ति शास्त्रतः सुविदितो दृक्ज्ञानयोग्योऽपि वा ज्योतिः पुण्यकरो ग्रह इति। शास्त्रतोऽप्यतिशा
स्त्रात् यावन्ति यावत्प्रमाणे काले ग्रहः सुविदितः प्रतीतः दृक्ज्ञानस्य योग्योऽपि वा यावतिका
ले भवति तावति काले पुण्यकरः ओक इत्यर्थः। तथा च कालनिर्णयकारैः। संक्रांते पुण्यफ
लस्तत्षोडशोऽप्यपरः कलाः। चंद्रसूर्योपरागेषु यावद्दर्शनगोचर इति जाबालिवचने यावद्द
र्शनगोचर इति पदमाक्षिप्य निर्जितं तस्माद्यावति काले चंद्रसूर्योपरागः शास्त्रप्रतीतः ता
वत्पुण्यकाल इत्यर्थः। प्रकाशस्वरूपतस्त्वाश्रुषज्ञानविषयत्वयोग्यता विवक्षितेति केचि
ति। अथ फलोद्देशोत्तरस्त्रः स्वचेद्दृति। सुग्रहः। तथा च षट्त्रिंशन्मते। सूर्यग्रहो यदारा
त्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तथा। तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं च न क्वचित्। स्पर्शेऽप्या श्रुतिरत्र मध्य
समये होमामरार्चे स्मृते दानं स्यात्स्वलु मुंचमान समये मुक्तो पुनः श्या श्रुतिरिति। अत्र
ग्रहे श्रुतिः स्नानं तथा च ब्रह्मवैवर्ते। स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्चनं। तथा
ववचनोत्तरं। ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते। मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं
विधीयत इति। अन्नं पक्वमिह त्याज्यं इति। इह ग्रहणे। तथा च षट्त्रिंशन्मते। सर्वेषामेव वर्णा
नां सूतकं राहुदर्शने। स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विवर्जयेदिति। शृतं पक्वं। सवस
ने स्नानं सूतकं च ग्रह इति। तथा च वृद्धवसिष्ठः। सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने॥

॥३०॥

सचेलं तु भवेत्स्नानं सूतकान्नं विवर्जयेदिति। अथार्थे शौ पितरदुर्वोनक्षत्रे स्नानादिकर्म स्मृतमिति।
तथा च लिंगपुराणे। चंद्रसूर्यग्रहे स्नायात् सूतके मृतकेपि च। अस्नायी समवाप्नोति स्नायी पा
पं न विंदतीति। आदित्याष्टे न होमादि। तथा च बृहच्चिंतामणौ। स्पार्शिकर्म परित्यागो राहोरन्यत्र
सूतक इति। राहुसूतकं विनान्यस्मिन् सूतके इत्यर्थः। ज्येष्ठामित्रभवैश्वदेवहरिभआर्द्राश्रवि
ष्ठासु चेच्चंद्रार्कग्रहणं शुभावहमिति। मित्रभमनुराधा वैश्वदेवमुत्तराषाढा हरिभमभिजि
त्श्रवणौ। आर्द्रा रोहिणि। श्रविष्ठा धनिष्ठा। तथा च गार्ग्यः। ज्येष्ठार्द्रोत्तरपामैत्रप्राग्वैश्वं वा
सर्वं तथा विच्छ्रवं वैश्वदेवं च धुराहुतस्य मंडलं। मंडलेस्मिन् समुत्पन्नो ग्रहणं जगतां शुभं
आनंदं सर्वभूतानां चिरध्याति विशेषतः। अतोन्यत्राशुभं अतोन्यत्र एतद्भवति रिक्तेषु नक्षत्रे
षु नृपावर्गाः। तिष्यमाजपरं चैव याम्यं भाग्यं च पैत्र्यकं। एतान्मित्रदैवं च सप्तैतान्यनलोग
णः। अनले मंडले दृष्टं ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः। राज्ञां भयकरं विद्यात् प्रजानां बहुदोषकृत्। आहिर्बु
ध्न्यं तथा पौष्णं मूलमाप्यं च शांकरं। वारुणं सर्वदैवत्यं वारुणं मंडलं स्मृतं। एतस्मिन्नुपरागः
स्यान्मंडले चंद्रसूर्ययोः। दुर्भिक्षमामयनाशस्तु प्रजानामिति निश्चयः। हस्तादित्यमर्यमाद्
चित्रादि च पुनर्वसुः। सौम्यं चैवाश्विदैवत्यं वायव्यं मंडलं भवेत्। सामयं समभयं चैव दुर्भि
क्षं कुरुते विराट्। आधिक्यं श्वाधिकायस्य मंडलेस्मिन्नुपस्कृता इति। तत्र तु भूपालो विध्यते तत्रा
तिकमिति। तेन भावकात्रयपेनैतान्येव मंगलान्युक्तानि। आग्रहे कारयेच्छांतिं शांतिं कुर्याच्च वारुणी।
वायव्ये शांतिरिष्यते माहेद्रेन तु कारयेदिति। नृपालनेन ग्रहोपि दिक्कृत्वाचार्त्तेनैव शांतिः॥ कात्यायनः॥
अथास्याद्ये ग्रहो जन्मभे तत्सर्वोत्तरयोर्भयोश्च तदनु माह्वो तीं स्वहोरासु चेति। होराल भं हारा

॥३०॥

६०

पांग्रहते यस्य नक्षत्रे यानिशाकरः। प्राणसंदेहमाप्नोति सखा मरणमिच्छति तथा। पुरुषत्रिज
न्मनक्षत्रे ग्रस्ते त्रिशिभास्करो तज्जातानां भवेत्पीडा येनराशः शांतिवर्जिते नाइति। कार्येह्नानव
कंचयोदशातिथिं प्रारभ्य मांगल्यके वर्ज्यं चंद्रविग्रहेषु जगद्गुरिति। चंद्रविग्रहेषु सस्तुत्र
योदशातिथिं प्रारभ्य अह्नानवकं मांगल्यकार्ये वर्जेज्जगद्गुरित्यब्धपः। तथाचाह। त्रयोदश्या
दितोवर्ज्यं दिनानां नवकं ध्रुवं मांगल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोरिति। प्रकारांतरेणाह॥
केचित्तु चंद्रग्रहे द्वादश्यादिकमष्टितिथ्यवधिकं वेधं रवेस्तु ग्रहे प्रारभ्यैकादशीतिथिं चतुर्थ्यवधिक
मितिर्द्वातिथ्येरेकादशी तथाच स्मृतिः। द्वादश्यादितिथीर्यांती वेधं इंदुग्रहे स्मृतः। एकादश्या
दिकः सौरे चतुर्थ्यंतः प्रकीर्तित इति। रवींदुग्रहे त्वेकवपोः। प्राक्पश्चाच्च दिनं तथा ग्रहदिनं मिंध
मिति। त्र्यहं रवींदुग्रहे टायोरिति वचनात्। वेधनिषेधस्थलमाह। नत्वपाकृतावुत्सर्गे जपहोम
यज्ञकरणे वेधोपमावश्यके दूषितं तथाच वचने। नित्यनैमित्तिके जपहोमे यज्ञक्रियासु च।
उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यत इति॥ ७॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे ग्रहण
कालनिर्णयः॥ ७॥ अथोपाकर्मकालः॥ तत्र सर्वेषां सामान्यतो मुख्यकालमाह। वेदोपाकृति
रोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे स्यादिति। वेदानामुपाकृतिरुपाकर्म श्रावणमासि सि
तेपक्षे औषधिप्रजनने औषधिप्रादुर्भावे सति स्यादित्यन्वयः। तथाच याज्ञवल्क्यः। अध्या
यानामुपाकर्म श्रावण्यां श्रवणेन वा। हस्तेनौषधिभावे वा पंचम्यां श्रावणस्येति। उपा
कर्म केषामधिकारिणां स्यादित्याकांक्षायामाह। ब्राह्मणक्षत्रियविशां गृहस्थानां मनुष्याणां वेति। ब्रा
तथाच शौनकः। समाप्तव्रतो ब्रह्म
त्वप्रतिनो ब्रह्मचारिणां॥

उपाकर्म॥

चारिकल्पेन तथान्यमिन्नरेऽप्यापोपेयी लोके इति। समाचारः सन्नऽप्यापोपेयी गृहस्थ इतरे ब्रह्मचा
रिणः। अथो पर्जुः शाखिनां श्रावण्यामिति। अथातोऽध्यायोपाकर्म श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमा
स्यामित्यादिग्रंथानेकवाक्यं यद्यपि समान्येन प्रवृत्तं तथापि बह्वृच सामगयोः कालविशेष
स्य विधास्यमानत्वाद्यजुर्वेदिनां श्रावण्यां पौर्णमास्यामुपाकर्म विशेषित भावः। अस्मिन्क
र्मणि पूर्वाह्णे विहितः। अस्मात्तु विषये पूर्वाह्णकालस्पृगिति वक्ष्यमाणत्वात्। यदि पौर्णमासी न
कर्मकालं दिनद्वये व्याप्नोति न व्याप्नोति वा तदा पर्वणपोऽदृपियं कुर्युः श्रावणं तैत्तरीयकाः। बहु
चाः श्रवणे कुर्युर्गृह्यसंक्रान्तिविवर्जितइति बह्वृचपरिशिष्टे। चारीयाणां प्रागितरेषां पूर्वेद्युर्व्या
प्यह्गातु कर्म समयं व्याप्नोति सा चेन्न वा कापीति निर्णयः [illegible]। पूर्वे परदिने पूर्वेद्युरेव
जुषे यजुर्वेदिभिः। बह्वृचा श्रवणे कुर्युरित्युक्तत्वात्। ऋग्वेदिनां श्रवणे उपाकर्म कार्यमित्याह
ऋग्वेदी तनुयाद्भुमाक्रतिमुडेवि [illegible] रिति। [illegible] नक्षत्रे श्रावणइति यावत् [illegible] रूक्ति
स्यां कार्यमेव परेति। [illegible] तिः श्रवणः। तथा च निगमः। तपोहं [illegible] उपाकर्म [illegible] धनि
ष्ठायामिति। अतेकार्यमुपाकरणसंज्ञितमिति। संहेरवो [illegible] पूर्वाह्णे विचरेद्बहिः। [illegible] मिलिता
कुर्युः [illegible] सर्वच्छंदसां। शुक्लपक्षे हस्तेनउपाकर्मापराह्णिकमिति गर्गवचनात् सामगैर्हस्ते
उपाकर्म कार्यमित्याह अथ सामविदि मांहस्ते [illegible] यामिति। सामवित् सामवेदी इमां
उपाकर्मलक्षणां। [illegible] पर विद्ध एव विहितं कुर्यादिति। [illegible] स्यहस्तस्य [illegible] दिनद्वये [illegible]
[illegible] व्याप्तिवात तथा च परिशिष्टे। धनिष्ठा प्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्र [illegible] सम न्वितं। श्रवणं कर्म कुर्वतिऋ

यजुः साम पाठकाः इति ॥ आषाढ ऋक्ष समन्वितं चित्रासंयुक्तं हस्ताद्यूर्ध्वं ॥ अथो पाढनैः काले ग्रहसं
क्रमो यदि न भोमासः सिताः पंचमी ॥ व्याख्या वान स्पनेयिबहुवमुख्यो नेवेह स्तान्विता केवलावान्या
हस्तयुतानि थिप्रवतुवेति ॥ अथ यदि तु पाढनैः खाभेदनोक्तं स्योपाकर्मणः काले ग्रहसंक्र
मणो ग्रहणसंक्रांतिस्तो भवेतां तदान भोमासः श्रावणमासस्य हस्तान्विता केवला वासि
ता पंचमी ॥ अथवा श्रावणशुक्लपक्षवर्तिनी अन्यातिथिः हस्तान्विता भवतु सा वाजसनेयि
ना पंचमी ॥ अथवा श्रावण शुक्लपक्षवर्तिनी उपाकर्म नकुर्वंति ऋग्भाः साम गायतु विदः ॥ यह
बहुचमुख्ये याह्ये अन्यमः ॥ तथा च स्मृतो उपाकर्म निषेधात् इह स्तेनो षधिभावे वा पंचम्यां श्रावणस्य
संक्रांतियुक्ते षु हस्त श्रवण पर्वसु इति निषेधात् इह स्तेनो षधिभावे वा पंचम्यां श्रावणस्य
संक्रांतियुक्तेषु हस्त श्रवण पर्वसु इति निषेधात् इह स्त्रो विकल्प आश्रयणीयः स च विकल्पः हस्तो
चितिसर्वशाखा सामान्येन यजुर्वक्ष्योक्तो विकल्प आश्रयणीयः स च विकल्पः हस्तो
नयुक्ते इह भिवा पंचम्यां वेति व्याचक्ष्यते इति काल निर्णय कृत्कौ याः ॥ संक्रांति ग्रहणं वा
पिपौर्णमास्यां यदा भवेत् उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति स्मृति माधा
पिपौर्णमास्यां यदा भवेत् उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्या वाजसनेयिभिरिति भावः ॥ अथ स्याद्यदि श्रावणि
र्णवोक्ते यजुर्वेद मध्ये वाजसनेयिनामेवोक्तो विकल्प इति भावः ॥ अथ स्याद्यदि श्रावणि
संक्रांत्यादियुता नदा खिलविधिः स्यात् प्रोष्ठपदामर्यत्रास्त क्वचिन्नारशाखिनां नभस
संक्रांत्यादियुता श्रावणी पौर्णमास्यात् तदा हि तिरिस्त्रा
पंचम्य मी षां स्मृतेति ॥ अथ यदि संक्रांत्यादियुता श्रावणी पौर्णमा स्यात् तदा हि तिरिस्त्रा
खिनां अयमुपाकर्म रूपो खलविधिः प्रोष्ठपद्यां भाद्रपदपौर्णमायां शास्त्रः प्रशास्ताः कु
तः सर्वसाधारणो क्तकालत्यागः स्यपेक्षायां यतो नभसः पंचमी अमीषां न स्मृताइत्यतो हे
तोरित्यर्थः ॥ अयमाशयः तैत्तरीयाणां मापि पंचमी विधाने कार्या वाजसनेयिभिरिति विरो

बाधिर्थः स्यात्। अत एवैतयोः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वेति विकल्पो ग्राह्य इति। तथा च
कालनिर्णयकारैरुपसंहृतं। तस्मादृजुमर्थं कांचिदुष्टापत्यो श्रावण्यां नैरीयके। प्रौष्ठपद्यामुपाकर्म
कार्यमिति सिद्धमिति। श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य ... अधीयीतेति बौधा
यनोक्तेः स्वच्छाकाः स्वाध्यायिभिरयं विकल्प आश्रयणीय इत्याह। स्वाल्लाषाढ्यातुकल्पत्वेत्र विहि
ता बौधायनीयैर्द्वैरिति। अत्र ग्रहणादिदुष्टश्रावण्यां सत्यां अनुकल्पो विकल्पः। सर्वेषां स्युर
संभवे स्यस्समया गौणाश्च गृह्योदिता इति अस्य मुख्यकालस्यासंभावे स्वगृह्योदिताः गौणाः स
मयाः कालाः सर्वेषां स्युः। तथा च कालनिर्णयकाराः। तत्तद्गृह्यानुसारेण व्यवस्थित विकल्पोपप
त्तौ नाव्यवस्थितविकल्पाश्रयणं युक्तमिति। औषध्यप्रभवादिना तु घटनेयं श्रावणीति अपो
ह्यास्युः सिंहेन पंचमी हस्तेन कन्नो भाद्रे सितपर्वणि। स वैरेव यथा स्वमिति। सिंहे पर्व पूर्णिमा
रोहस्तः। यथा सर्वं ऋग्यजुः सामवेदिभिः क्रमेण हस्तपर्वकरा ग्राह्याः सर्वे॥ सनागपंचमीति।
तथा च मनुः। श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि युक्तः छंदांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्ध
पंचमानिति। अपरार्के न भाद्रपदश्रवणहस्तपंचमीनामुपादानं। अत एवौषधयः स्युः स्थिताः से
तुन भवंतीत्येवं तदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तादृष्यं तइति बहत्परिशिष्टात्। तथा प्रौष्ठपद्यां हस्ते
नउपाकरणमिति गोभिलोक्तेः। प्रौष्ठपदीसमीपोऽर्थः। अस्यतु विधेः पूर्वोक्तकालस्य तद्भिन्न इति। अस्य
उपाकर्मणः तथा च प्रचेताः। अभवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्ववत्सर्वं तु इति। अथोत्कर्षोऽस्य च साम
गान्यविदुषां कालस्य वृद्धौ भवेदिति। सामगान्यविदुषां सामवेदिव्यतिरिक्त ऋग्वेदविदुषां। तथा
च कात्यायनः उत्कर्षकालवृद्धौ स्यादुपाकर्मादिकर्मणां। अभिषेकादि वृद्धीनां न त्वकर्षो युगादि

॥३२॥

षु। न्यत्तु अभिष्टं गवचनं। दृष्टाहरास्मृतोत्कर्षस्यैव श्रावणादिषु। उपाकर्म महापष्ठ्यो
र्भिन्नदिष्टष्टाष्टा तिनइति तद्धेदो गाविषयं दोषाकालदृष्टो। वाचि सिंहेरवाचित्त्यादिगर्गा कथन सिं
सिंहार्किए वोपाकर्म विधानादिति भावः। हस्तोपाकृति मन्व्य स्रेषु तिगणं पुष्पभद्रपेति। पु
ते छंदांस्यधीयीयर्थः मासान्रविप्रौष्ठपदचनानि तिमनुक्तेः। तत्रापि उपाकर्म प्रभृति सार्धान्
तो चतुरोमासान् शुक्लपक्षेषु निरंतरं स्वाध्यायमधीमीतेत्यर्थः इति कालनिर्णयकारैर्व्या
ख्यातं॥ प्रसंगादुत्सर्जनानंतरं वेदपठने विधिं प्रमाह। अथ उत्सृज्य प्रपठेल्लितस्य
निगमं मंद्रछंदोऽगानि चेति। सिते शुक्लपक्षे किं छंदः कृष्णपक्षे रहः एकांते। तथा च मनुः।
अतऊर्ध्वं तु छंदांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। वेदांगानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेदिति॥६॥
इति श्री कालनिर्णयदीपिकाविवरणे उपाकर्मकालः॥ अथोत्सर्जनकालः॥७॥ पौषस्य
उत्सर्जन द्विधिभेश्च यातादसिनाष्टम्यां स्वल्पत्सर्जनं पूर्वाह्णे इति। विधिर्भे रोहिण्यां। तथा च या
ज्ञवल्क्यः। पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलांते छंदसां कुर्यादुत्सर्गं विधि
वद्बहिः। इति अष्टकायां कृष्णाष्टम्यामित्यर्थः। पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनीति मनूक्तेः। पूर्वाह्णे इ
त्युक्तेः। अथ प्रभवेच्च यदि द्विजजनः श्रावण्युपाकर्म कृत्वा। पौषाद्ये हि सितेतरे दिदमथो चे
न्प्रोष्ठपद्यामुपाकर्मकारिणः। सितप्रतिपदि प्रोक्तं तदोत्सर्जनमिति। तथा माघ्यः। पृथ्वा
समनुः। पौषे तु छंदसां कुर्याद्बहिरुत्सर्जनं द्विजः। माघ्य शुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमे
हनीति। श्रावण्यां मध्युपाकर्म। तदोत्सर्जनं पुष्यस्य शुक्लप्रतिपदि पूर्वाह्णे। अथ प्रोष्ठ

पर्यांतं माघस्येत्यर्थः। अर्धपंचमान्मासानधीयीतेति तैत्तिरीयोक्तात्। कुर्याद्दिने
तदुपाक्रियाविधिर्दिने इति। वा अथवा एतदुत्सर्जनं उपाकर्मविधिदिने उपाकर्मपश्चि
मे दिने क्रियते तस्मिन् दिने कुर्यादित्यन्वयः। तथा च खादिरगृह्ये। पुष्ये तूत्सर्जनं कुर्यादु
पाकर्मदिनेऽथवेति। बौधायनाचार्यस्तु पौष्यां माघशुक्लपर्वणि [illegible]रेति। तथा च बौ
धायनः। श्रावण्यां पौर्णमास्यामाषाढ्यां वोपाकृत्य पौष्यमाघ्यां वोत्सृजेदिति। आह तु कात्या
यनः। ग्राहे तर खलु इति। तथा च कात्यायनः। उपाकृत्योदगयने ततोधीयीत धर्मवित्। उत्सर्गो
तथा पौष्यां माघ्यां प्रोष्ठपदे पिवेति। सामगास्तु तपने सिंहस्थिते तपने सिंहस्थिते पुष्यभे
कुर्वीरन्निति। तपने सूर्ये। तथा च सिंहे रवौ पुष्यर्क्षे हस्ते वाह्नि वियरेक्षहि। छंदोगामिलि
ताः कुर्युरुत्सर्गं स्वर्वछंदसामिति। यदि हस्तो भाग्राय मनः। पुष्यो भवेद्यदा कोत्सर्गं तनु
पुनश्च संप्रविशेदिति। तथा च परिशिष्टे। मासे प्रोष्ठपदे हस्तात्पुष्यः पूर्वो भवेद्यदा तदा च
श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छंदसां द्विजः इति। अथोत्सर्जनोपाकृती प्रत्यब्दं विदधीत तेन तु भवे
दाप्यायनं छंदसामिति। तथा च कात्यायनः। प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गं छंदसां द्विजः इति। अ
थोत्सर्जनोपाकृती प्रत्यब्दं विदधीत तेन तु भवेदाप्यायनं छंदसामिति। तथा च कात्यायनः।
प्रत्यब्दं यदुपाकर्म सोत्सर्गविधिवद्द्विजैः। क्रियते छंदसां तेन पुनराप्यायनं भवेदिति॥ छ॥
इति श्री कालनिर्णयदीपिकाविवरणे उत्सर्जनकालः॥ छ॥ अथ संक्रांतिकालः॥ छ॥ अहर्य
धि वृषसिंहवृश्चिककुंभे पूर्वस्य पः संक्रम इति। कर्के धि विष्णुपदे तथा तद्यसिष्टः। वृष धि

(Margin notes: ब्रैध ॥७७॥ ॥७७॥ संक्रांतिनिर्णयः॥)

66

कर्कं मेषे तु सिंहेष्वेवं यदा रविः। एतद्विषुवपदं नाम विषुवाद्दधिकं फलमिति। कन्यामीनधनुर्मिथुन
षडशीत्यास्यमिति। अथ कर्कस्य यः संक्रम इति कर्कटइत्येतः पर्यन्तमन्त्र्व त्तनीयं। न्द्रिथुनमिथुनं
तथा च वशिष्ठः। कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः। षडशीतिमुखं प्रोक्ता षडशीतिगु
णा फलैरिति। तुलामेषयोः प्रोक्तं नद्विषुवमिति विषुवं त्वजतोलिनो रित्युक्तत्वात् इत्येषेयनमु
दग्यास्यायनमिंधं कर्कटे इति। तथा च वशिष्ठः। मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे तदाग्दक्षिणायने इ
ति। स्वर्यास्य च स विशेषतः पुनरिमाः संक्रान्तयः सप्तधेति। इमाः सर्वाः संक्रान्तयः अस्य
विशेषतः अस्य विशेषेण पुनः सप्तधा इति अनेन पुनः शब्देन वारविशेषेणापि सप्त
धात्वं सूचितं। तथा च देवीपुराणे। सूर्ये घोरा विधौ ध्वांक्षी भौमे महोदरी। बुधे मन्दा
किनी नाम मन्दा सुरपुरोहिते। मिश्रा तु शुक्रवारे स्याद्राक्षसी च शनैश्चरे। एताः संक्रान्त
यः सप्त फलमासां निगद्यते इति। न त्र विशेषणोद्दिष्टं सप्तधात्वं लक्षणान्त आह। मन्दा
स्याद्ध्रुवभेन स चरभगता मन्दाकिनी रेवती चित्रामित्रं मृगे बुधा। अश्विकरयोः पुष्ये भवे ध्वां
क्षिका। स्यात्स्वाति तपे मध्याय भभयोर्घोरा धनिष्ठापुनर्वस्वो विष्णु निलर्षे मोः शान
त्रिपास्तुका महोदर्या ज्येष्ठार्द्रारगमूलभे शुक्रचित्ता राक्षस्यथो मिश्रितारा धाद्रूक्ति
पो रोहिणी। विधिभं रोहिणी। मित्रमनुराधा। पभं भरणी। विष्णुः श्रवणः। अनिलर्क्षं स्वाती
उरगा आश्लेषा। राधा विशाखा। तथा च देवीपुराणे। मन्दा ध्रुवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा
क्षिप्रे ध्वांक्षी विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्तिता। चरे महोदरी ज्ञेया क्रूरे च मिश्रे राक्षसी

मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितं दर्श्यसंक्रमइति। क्रमेण घटिकास्त्वासु स्तताः सन्तु पु
ण्याख्याः त्रिचतुःत्रारर्विषु संभोयानच्चाद्दत्रा प्रात्रा स्य स्वल्पमु स्य भा स्विति। त्रारा पं
च क्रमयः॥ वसथा वसवअष्टौ। तथा च देवीपुराणे। त्रिचतुःपंचसप्ताष्टनवद्वादशैव च
क्रमेण घटिकाःप्रोक्तास्तु ज्यैपारमार्थिकमिति। पारमार्थिकं च स्तोर्धोराशिकलाभ्यं।
सूक्ष्मतम संक्रांतिकाले धर्मानुष्ठानेन यत्नपते तदेव फलमेतास्वपि घटिकासु लभ्य
ताइत्यर्थः इति कालनिर्णयकारःको क्रिमभिप्रेत्योक्तं प्रात्रा स्यं स्वल्पमु स्य भा स्विति
अथ तत्र भिः पुनी तरैः संक्रमे प्राप्यहो त्रिनयेथवोपवसनं कार्यफलकांक्षिभिरिति। प्र
॥३४॥ त्रिजर्वैहो त्रितये तथा च वृद्धवसिष्ठः। अयने विषुवे चैव त्रिरात्रं पोषितो नरः। स्नात्वा ॥३४॥
पोभ्यर्च येद्भानुं सर्वकामफलं लभेदिति। अथ चेत्तमनेन विकल्पवाचिनाएकरात्रोपवास
स्सूचितः। तथा चापस्तंबः। अयने विषुवे चैव ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः। अहोरात्रोषितः स्नातः
सर्वपापैः प्रमुच्यत इति। आदित्येहनि संक्रांतावित्यादिपुत्रिणो ग्रहस्थस्योपवासनि
षेधात् पुत्रितरेरित्युक्तं। यत्संक्रांतिषु यद्विधेयमखिलं मूले विलोक्य च धेरितिनु
त्वां प्र त्याग ने सत्ये दिषु वद्दिवसे स्नाति। ब्राह्मणेभ्यः प्रदेयानि सस्यान्यजिन वानि चेत्या
दितत्तत्संक्रांतिषु करणीयं त्रिक्तं तत्सर्वं मूले कालनिर्णये विलोक्यं। सूक्ष्मत्वाद्द्वि
प६ संक्रमस्य विहितानुष्ठानयोग्याः पुरतो ऽष्ट पंचदश त्रोतत्पोडश श्रुभो स्त्वाव यएवो त्तरा
इति। पुरः पूर्वाः। पंचदश षोडश अथवा षोडश। तथा च वसिष्ठः। संक्रांतिः समयः सूक्ष्मो दु

श्री

ईमः पिक्रांते श्रणे । तथोगाश्वाल्पयनः श्चोर्ध्वे त्रिंशन्नाड्यः पवित्रतः । पिक्रांते श्रणे ध्यर्मश्चा
क्षिरित्यर्थः । त्रिंशन्नाड्यः पूर्वं पंचदशात्पश्चात्पंचदशाइ त्रिंशं मकराख्यरपि । नाड्यः षोडश पूर्वा
परक्षंक्रांते रुचिरेणचेति । याम्याः संनिहिता अयने विप्रदिकाः पूर्वापरासंक्रमेतास्ताः पुण्यत
माइति । तथाच शातातपः । याम्याः संनिहिता नाड्यः स्तास्ताः पुण्यतमाइति । अयपथ्यदिकाधि
क्यः पदे कर्कटे सौम्याः पुण्यतमाइति । तथाच वसिष्ठः । मध्ये तु विषुवे पुण्यं प्राग्विष्ठोहदक्षिणाय
नं । षडशीतिमुखे तीते अतीते चोत्तरायणे इति । तथा दशादशाप्रागुत्तरानाडिकाः श्रेष्ठाः स्युर्वि
षुवेइति । तथाच बोधायनः । पुण्यां विषुवती प्रोक्ता दशपूर्वा दशापराइति । परास्तु षडशीत्या
स्येऽश्वेइति । अश्वेमकरे । षडशीतिमुखे अतीते चोत्तरायणे न्युक्तेः । तथाच माः
च्छिंशत्कर्कटकेपुरस्तु मकरे ताएव विंशतिर्युता । पुण्यास्युः परतो पीति । पुरास्तु वाः स्त्रापल
त्रिंशाद्देवदिक्षिणायने च्छाविंशतिर्युता श्चत्वारिंशत्वादिति यावत् । परतो पि पराअपि चत्वारिंशत्पुण्य
इत्यर्थः । तथाच ब्रह्मवैवर्ते । त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे तु दशाधिकाः । भविष्यत्ययने पुण्य
अतीते चोत्तरायणेइति । अत्र च त्राद्धे नतत्तरायणे पश्चाद्विचत्वारिंशत्पुण्याइति द्रष्टव्यं । ३ वि
कषोडशानाम् स्तु परतः षोडशैव तु । ताएव दक्षिणे पूर्वा अतीते चोत्तरायणे । तथा युगांते षुवि
विषुवषडशीतिमुखे तथा । इत्यादि वाक्यैः अन्यस्यदिकानां पुण्यातिशय प्रदर्शनपरमिति प्राक्ते
र्घ्वे दशाचतुलामेषौ स्योपदित दिनोचारदले न्यूनार्धरात्रेनतथा । पुण्यं स्यात्परतो निशीथ
समयाद्येशोपमध्ये तांपरे स्याचार्धशुभान्तिः । यदार्धरात्रात्प्राक्तथान्यूनार्धरात्रे तुला
मेषौ स्तास्तादान दिनोत्तरदले संक्रमणादिनोत्तरार्धे पुण्यं स्याच्चेतोतुलामेषौ निशी । भसम

स्मृता ४

(69)

पाद्यस्तो भवेत्तां तदापरेह्नि पूर्वार्धं पुण्यमित्यन्वयः। अथ यमार्थः। अर्धरात्रादधः स्तस्मिन्मध्याह्न
स्योपरि क्रिया ऊर्ध्वं संक्रमणे चोर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयमिति वशिष्ठवाक्यं। तथा मानार्धे भास्करे पुण्या
मपूर्णे त्वर्धरात्रे दल इति देवीपुराणवाक्यं च विषुवविषयमिति। मानार्धे प्रहरद्वयं। भास्वतो दिवसः
भासं करोतीति मैत्रेयः। अपूर्णे त्वर्धरात्रे दलद्वये। किंचिन्न्यूनार्धरात्रे इत्यर्थः। विष्णुपदौ तु पुरुषके
न्यास्तु वैयपि। पूर्वोत्तरगतेरात्रौ भानोः संक्रमणं भवेत्। पूर्वार्धे पंचनाड्यस्तु पुण्याः षोडश
नाडिकाः। अपराह्णे तु पंचैव श्रौते स्मार्ते च कर्मणि। इति निगमवाक्यमभिप्रेत्याह। अच्युतो विष
वे परे तु घटिकाः पंच स्मृताः षोडशनाड इति। अधोधोनिशि। अर्धरात्रादध इत्यर्थः। चनिशि इत्थं
कर्कसंक्रान्तिपरं निगमवाक्यं तु पुण्यानि श्रावणे च कर्कमिति केचित्। इन्मतमित्याह। प्राहुः केचि
दधोधः अत्र समयात्मत्र संक्रान्तिषु प्रत्यासन्ने महद्दर्शपुण्यामिमाः सायोदयघटी। षडुपः
र्के धनुर्मीनावृतिकर्कनृपकन्यां च मिथुनां तथा। पूर्वापर विभागे च रात्रौ संक्रमणे यदा दिन
ते पंचनाड्यस्तु पुण्यतमाः स्मृताः। तुदपेव दापंचदेवेपि अोचकर्मणि इति स्कन्दपुरा
णायने विषुवेपि सायोदयस्थाः पंचनाड्यः पुण्यतमा इति भावः। अत्र संक्रमं पुण्यंपि
नार्धं स्नानदानयोः। रात्रौ संक्रमते भानोर्विषुवत्ययने दिनमिति। तदेतदभिप्रेत्याह। पञ्चा
पार्श्वयजेनायने दिनं पुण्यपुष्कं। विषुवत्ययने दिनादनिन्द्यं चविम्लात। तत्र दिने रात्रौ वा संक्र
मणे विषुवत्ययनयोर्दिनार्धं पुण्यमिति। तदेतदभिप्रेत्याह। अथायनमथः। पञ्चानि रात्र्यादवृ
षभ्यासन्नमहस्तदर्धमथवा पुण्यमिति। निशीथेनुचेज्जायेत्तां यन वर्जितेह्नि स्वित्वा स

क्रांतिरर्धगृहस्तिथ्यैकैव निशीथगा यदि। तिथिः शास्त्री तदा पाकदिने अन्त्यार्धं यदि संक्र
मस्य समये भिन्ना तिथिः स्यात्परेह्नाद्यदलमुत्तमं स्मृतमिति। अपरार्कधृतो निखि
लासर्वासंक्रांतिर्निशीथे चेज्जायेते ह्यह अस्मिन्समये अर्धगृहस्तिथ्या पूर्वदिनतिथ्यास
ह निशीथगा तिथिर्यदि एकैव स्यात्तदा प्राग्दिने अन्त्यार्धशास्त्रं स्मृतं। यदि संक्रमस्य सम
ये मध्यरात्रौ भिन्ना तिथिः स्यात्तदा परेह्नि आद्यदलमुत्तमं स्मृतमित्युच्यतः। तथाचोक्तं
आद्ये पुण्यं विजानीयाच्चेद्भिन्ना तिथिर्भवेत् अर्धरात्रे व्यतीते तु द्वितीये मम परेह्नीति।
आद्यावहनि पुण्यं विजानीयात्। यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत्। यद्यर्धरात्रे तिथिरन्यास्यात्त
दा परदिन एव पुण्यमित्यर्थसिद्धं। अर्धरात्रे व्यतीते तु पुनर्भिन्नायामभिन्नायां वा तिथौ सं
क्रमणे परेह्न्येव पुण्यं ज्ञेयमिति कालनिर्णयकारैर्व्याख्यातं। पूर्वापरदिने यत्पुण्यं तत्कि
यदि त्वपि आयां रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्धे स्नानदानयोरित्यादिना निर्णय इति भावः। अ
र्धे यदि कुलीरे निशः। पुण्यं पूर्वमहर्भवे मकरस्य च धर्मरात्रे परं पुण्यं प्रोक्तमहरेति कु
लीरः कर्कटः। इत्यमराधृतं। पूर्णे यद्यर्धरात्रे तु यदा संक्रमते रविः। प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं मुक्त्वा
मकरकर्कटाविति। वृद्धवचनस्यायमर्थः। अर्धरात्रे पूर्णे यदा संक्रांतिः स्यात्तदा दिनद्वयं
पुण्यं प्राहुः॥ न च पूर्वदिनस्योत्तरार्धं उत्तरदिनस्य पूर्वार्धं संपूर्णे अर्धरात्रे तु उदये समये
त्यापि। स्नानार्धं भास्करे पुण्यं संपूर्णे शर्वरीदले इति देवीपुराणवचनात्। स्नानार्थं दिनम
नार्धं। भास्करं करोतीति भास्करो दिवसः। मुक्त्वा मकरकर्कटाविति। मकरकर्कटयोर्दि

नद्वयं पुण्यं न भवति किंत्वेक। आसन्नसंक्रमं पुण्यमिति वसिष्ठवचनात्। तस्मात् मध्ये तु विषुवं पु
ण्यं प्राग्धि ष्कोदक्षिणायने। षडशीतिमुखे तीते अतीते चोत्तरायणे इति वृद्धवसिष्ठवचनात्। क
र्के पूर्वदिने पुण्यं मकरे तु परे दिन इति। तथा योपसंहितं कालनिर्णयकारैः॥ तत्र च
वचनांतरपर्यालोचनया मकरे तु परं दिनं पुण्यं कर्कटके पूर्वमिति। अस्तंगते यदा सूर्ये झ
षं याति दिवाकरः। प्रदोषे वार्धरात्रे वा तदा पुण्यं दिनद्वयमिति वृद्धवसिष्ठवचनात्।
यदा अस्तंगते सूर्ये प्रदोषे वा दिवाकरः। झषं मकरं याति तदा वा विकल्पेन दिनद्वय
पुण्यं केचिदिच्छंति। तन्मतं महो अस्तंगते तु तपने स्याद्वा प्रदोषे झषः। तत्राहुर्दिन
येपि पुण्यमप्येदन्ये केचिदिति। झषो मकरः। पुच्छजन्मा नियमे यत्तथा संक्रमणे रवे।
॥२८॥ राहोश्च दर्शने स्नाने प्रशस्तं नान्यथा निशीति वृद्धवसिष्ठवाक्यात्रायेनाह। निशासंक ॥२८॥
मेषके तास्विति वचनाद्विशिष्टफलदा रात्रिरिति। यायासंनिहिता भवंति चार्थिकादन्या
दिनास्पर्वोक्ता या आसन्निसंनिधानं तद्वत्राद्विशिष्टफलदे त्वर्थः। संक्रांतिकालस्पा
तिसूक्ष्मत्वाच्च तावच्चरस्नानाद्यनुपपन्नं तन्मध्यगतो संक्रांतिस्नानादिविधायकशा
स्त्रं संक्रांतिसंनिधौ पुण्यतिथ्याय प्रतिपादकशास्त्रानुगुणमिति भावः। निषेध
षुत्तु। यागादेरपि कोविदैरभिहितः प्रागूर्ध्वनाड्यो ग्रहे इति। यागादे निषेधेषुत्तुः। को
विदैः। प्रागूर्ध्वनाड्यो ग्रहसंक्रांतेः पूर्वापरव्याप्तिका ग्रहो भिहितः। सौकर्यपक्षेयः। तथा
च बालबोगासिः। यागानिबंधेष्वपि सूक्ष्मकालं यदा स्थिरीकर्तुमशक्नुवंतः।

आलोच्यते तुल्यतयोपदिष्टं भवतीति नित्यं परिपूर्णकामादिति। अथार्यकु संक्रमतो
दिनैर विमितेः स्नानादिकालस्यतद्इति। दिनानि अत्र षोडश भिः संक्रांतेः पूर्वं द्वादशभि
र्दिनैः स्नानादि स्मृतमित्यर्थः। एतच्च अयनांशाभिप्रायेणोक्तं। तथा चाहुः। अयनांशा
कतुल्येन कालेनैव स्फुटं भवेत्। सर्वं विष्णुपदाद्युक्तं विषुवादिह यथान्यथा। मृगे कर्कटके
सूर्ये याम्योदगयने सति। तदा संक्रांतिकाले स्फुटरूपा विष्णुपदादयः। अयमर्थः। राशिं प्रति
त्रिंशांशा भवति। सूर्यो प्रतिदिनमेकैकमंशं भुंक्ते तत्र यावद्भिरंशैः रयनस्फुति र्भवति
तावता सूर्यस्य भोग्यकालेन भाविनो। विष्णुपदादिकानां स्फुति र्भवतीति यदा कालनि
र्णयग्रंथो निष्पन्नस्तदा द्वादशायनांशा अभ भवंति तिर विमितेरित्युक्तं। तथा चोक्तं
कालनिर्णयकारैः। तत्र च द्वादशाभिरंशैरयनस्फुति र्भवति। तदाभाविन्याः संक्रांते द्वा
दशाभिर्दिनैः र्वाक पुण्यकालो भवति तस्मिन् संक्रांतिनिमित्तं स्नानदानादिकं कर्तव्य
मिति। एवं न्यूनातिरिक्तेपि बोद्धव्यमिति। एवं न्यूनातिरिक्ते बोद्धव्यमिति यदुक्तं काल
निर्णयकारैः स्कांदे वस्वष्टपरं अयनांशाद्ध्यादिनवृद्धि र्भवती त्याह। अंशाः षष्टिः कला
मेकोनविंशत्तरदं सूर्यस्य गत्या कलाद्वयी शाइ विनोधिकादिरूदितः पुण्योद्दषकस्य वृद्धि
रिति। सूर्यस्य गत्या अनुसारेण यतिवर्षकलाद्वयद्वा अद्वैष ष्टः ततः षष्टिवर्षपर्यायैर्वि
तो द्वादशदिशांशात् अधिकस्यार्धदशादिरेशाः पुण्यो भवतीत्यर्थः षष्टिकल्पात्मकः कलानां ष
ष्ट्या भवतीति तद्धेतुगर्भविशेषणं। तत्रचैतदुक्तं भवति सूर्ये एकस्मिन्वर्षे अयनांशानां एकां
कलां भुंक्ते एवं वर्षषष्ट्या कलाषष्टि र्भवति कलानां षष्ट्या च एकोंशो भवति। एवं गण्यमानेया

तोवा भवति नावद्धिः सौरोर्द्धवसेः संक्रांतेः पूर्वमपि पुण्यं भवेदिति ॥ नाड्योर्कस्य भसंक्र
मात्परमध्यस्थोकाः शुभाः षोडशेति भसंक्रमान्नक्षत्रसंक्रमात् । तथा च जैमिनिः । नक्षत्रा
त्रयोरविसंक्रमे स्युरर्वाक्परश्चापि रसेंदुनाड्य इति । चंद्रादीनां ग्रहणां नक्षत्रराश्योः संक्र
मे यायाः पुण्याचूद्दिकास्ता आहु । अथ चंद्रोर्कघटीत्रयोदशपल्यायुक्ता भराश्योः क्रमे प्राग्र्ध्वं
चेति । अथ चंद्रो भराश्योः नक्षत्रराश्योः क्रमेण संक्रमे प्राक्पश्चात् षष्ठिर्घटी रामात्रयोदशपलीयुक्ता
घटीकेव पुण्येत्यर्थः । शुभा कुजस्य सफला नाड्यश्चतस्र इति । तत्रार्कस्योक्तं घटीकात्रयं मनुप
ले युक्तमिति । ज्ञस्य बुधस्य मनुपलैश्च गुरोर्दशपलैः । त्रिंशल्लिप्तास्तु नाड्यः स्युः पलसप्तकेन स
हिताः सार्धाश्चतस्र इति । त्रिंशन्मितास्तु बृहस्पतेः । कवेः सत्र्यैकपलं चतुर्घटीति । कवेः शुक्रस्य
कला संख्यास्ता नाड्यस्तथा । सौरेः सूक्ष्मलीयुता इति । कला संख्याः षोडश संख्याः सौरे शनैश्चरस्यात
भाच जैमिनिः । नक्षत्रराश्योरित्यर्द्धमनुक्ता । पुण्या अथ चंद्रोस्त्रिधरापलैर्युगैकेव नाडी मुनिभिः
शुभोक्ताः नाड्यश्चतस्रः सपलाः कुजस्य बुधस्यापि तिस्रो मनवः पलानि । सार्धाश्चतस्रः पलस
प्तयुक्ताः । गुरोश्च शुक्रे सपलाश्चतस्रः । द्विनागनाड्यः पलासप्तयुक्ताः शनैश्चरस्याभिहिताः सु
पुण्या इति । अथ निशि स्नानादि दशस्वां ग्रहे संक्रांतिव्यतिपातजन्मसु तथा पुण्ये निहासक्रांतौ
गर्भाधानविवाहकाम्यविधिषु व्रतुपाप्रतिष्ठान्नेष्वाचार्येचे निधनेचं देयमनुतो न्यत्र प्रशस्तानि
त्रोति । अन्यापाज्ञा ग्रहणादौ स्नानं रात्रौ दायं दानं च रात्र्यां । तथा च मनुः । ग्रहणोद्वाहसंक्रांतिया
त्रार्तिप्रसवेषु च । श्रवणे चेतिहासस्य रात्रौ दानं प्रशस्यते । विष्णुः । विवाहव्रतसंक्रांतिप्र
तिष्ठाकृतुजन्मसु । तथोपरागपातादौ स्नानदाने निशा शुभा । तथा च गोभिलः । राहुदर्शन
संक्रांति विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु चेति ॥ ७८ ॥ ७८

॥३॥ ॥३॥

अमावास्यानिर्णयः ॥

इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे संक्रांतिकालनिर्णयः ॥ अथ दर्शश्राद्धनिर्णयः ॥ छ ॥
दर्शश्राद्धविधिः त्रिधा विभक्तदिनस्यांशोऽपराह्णे यस्मिन्नित्यमिति । त्रिधा विभक्तदिनस्यांशोऽपराह्णे
त्रिधाविभक्तस्य दिवसस्य तृतीयभाग एव तावानेवापराह्ण इत्यर्थः । नित्यं नित्यश्राद्धमेतदित्य
र्थः । तथा च कात्यायनः ॥ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयेंऽशे ना
तिसंध्यासमीपत इति । तथा शातातपः । दर्शश्राद्धं तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितं । अपराह्णे
पितॄणां च तत्प्रदानं प्रशस्यत इति । यद्युभयेद्युरेषविहितः सर्वापराह्णस्थितो दर्श इति । य
दि दर्श उभयेद्युः दिनद्वयेऽप्यपराह्णव्यापीन दापः सर्वापराह्णस्थितः स एव विहितयाग्राह्या
इत्यर्थः । तथा च पिंडान्वाहार्यकमित्यादिनोक्तं । पिंडान्वाहार्यकं पिंडपितृयज्ञानंतरं क्रिय
माणं श्राद्धं । अथ व्यहगोपराह्णलवयुक्तश्चेत्स्यात्तदा धर्मप्रदीपेन यायोक्तं । यदा चतुर्दशी यामं तु
रीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते । क्षीयमाणा परास्मिन्दिने सर्वा
पराह्णव्यापिनी न भवतीत्यर्थः । वृद्धौ तु प्रथमे दिवसे द्वय गते ग्राह्यः परोऽर्धयुक्तिः स्त्वे दर्श
स्तत्र यद्येऽपि मिति । तथा च हारीतः । त्रिमुहूर्तापि कर्तव्या पूर्वा खर्वा च वर्धते । कुहूर्ध्ययुक्तिः
कार्याय यपेष्ठा सानगीतिः कीर्तिरिति ॥ एतदुदितं सायमीति एतन्न पूर्वोक्तनिर्णयजातं । तथा च
लौगाक्षिः । सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि । निरग्निद्विजस्त्रीशूद्राः कुहूपे वित
नुपूर्वे स्मृतं पार्वणमिति । तथा स एव । स्त्रीभिः शूद्रैः कुहूः कार्या तथा वानाग्निकैर्द्विजैरि
ति । द्वैधेऽल्पं कुहूपं समग्रमपि वायोन्वे त्यसाविषयते दर्श इति । तथा च हारीतः । शूलविद्धाप्य
मावास्या प्रतिपन्मिश्रितापि वा । पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिर्ग्राह्या कुतुपकालिकाति । चेत्तु दिनद्वये

पि कुतपं मान्येत्य स्यायादिमइति। तथाच बौधायनः। व्यतिषक्ते काप्यमावास्या प्रतिपत्सु नचेष्यपा
।ऽन्ततविद्वान्पि कर्त्तव्या दैवे पित्र्ये च कर्मणी॥ प्रतिपत्सु व्यतिषक्ते काप्युपक्रमे कालसंबन्धिनी यदि
न स्यादित्यर्थः। इति कालनिर्णयकारैर्व्याख्यातं च। यत्स्वल्पं दिवसद्वये पि कुतपं गच्छेत्तदा द्युत्त
रे ग्राह्यो वृद्धिसमत्वयोरितरथा पूर्वेद्युरिति। इतरथा। तिथिक्षये। तथा च प्रचेताः। सिनीवाली
कुहूश्चैव श्रुत्युक्ते श्राद्धकर्मणि। स्यातां तिथ्ये तु मध्याह्ने श्राद्धादि स्यात्कथं तदा। तिथिक्षये सि
नीवाली। तिथिवृद्धौ कुहूः स्मृता। साम्ये पि च कुहूर्ज्ञेया वेदवेदांगवेदिभिरिति। अथाहर्द्वये
व्याप्ताचे कुतुपस्य पश्चिमे दिने इति। पश्चिमदिने द्वितीयदिने। अनंतरोक्तादेव प्रचेतोवाक्यात्
दिनद्वये कुतुपव्याप्तित्वं तिथिवृद्धावेव घटते नान्यथेति अतः पश्चिमदिन इत्युक्तमिति भा
वः। अह्नो मुहूर्त्ता विज्ञेया दश पंच च सर्वदा तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतुपः स्मृत इति म
त्स्यपुराणमभिप्रेत्याह। अथाह्नो मुहूर्त्तो विज्ञेयः कुतुप इति। अरुणोदयवेलायाममावास्याप
दा भवेत्। स कालः परमो ज्ञेयः पितृणां दिचमक्षयमिति यद्धारीतस्य तिवशिष्ठवचनं तत्तर्पणा
दि विषयमिति कालनिर्णयकारोक्तिमभिप्रेत्याह। अरुणोदयपुडोदर्शस्य यो काप्यमावास्या
द्ये या पितृतर्पणादि विषयेति। अरुणोदयपुरा स्याद्यता श्रेष्ठा। मुहूर्त्तममावास्याष्ट
तिपद्यपि चेद्भवेत्। तदानीमुत्तमं ज्ञेयं पर्वणोंऽशेनु पूर्वकं दिति वचनं तुल्यपुरुषदानादि विष
यं। अमायाप्रतिपद्युत्ता सर्वपापहरा तिथिः। चंद्रसूर्यग्रहे स्कल्या स्नानदानजपादिषु
इति पद्मपुराणवचनादित्याह। अथाल्पो पि दर्शः सकलदानादाविति। व्यतिषक्ते काप्यमावास्या
भवेद्यदि चतुर्दशी तदा व्यर्थ तत्र दैवे पित्र्ये च कर्मणि जायो दिता मिति अर्थे तो वचनं दैवपित्

॥३८॥

दृ.मो

॥३८॥

76

अष्टकानिर्णयः ॥

प्रधानोपविषयं । षष्ठ्येकादश्यमावास्यापूर्वविद्धा तथाष्टमी । सप्तमीपरविद्धा च नोपो
ष्यं तिथिपंचकमिति स्कंदपुराणवचनादित्याह । पितृदोषद्वंद्वनाहारं भूतादौ परः स्वीका
र्य इति । तुलामकरमीनेषु कन्यायां मिथुने तथा । भूतविद्धाप्यमावास्या ग्राह्या भवति य
त्नत इति कात्यायनवचनं दैवकार्यविषयमिति कालनिर्णयकारो किमत्र जिज्ञे त्याह । मि
थुनाङ्गनाझषतुलामीनस्थिते नार्के चर्य प्राग्विद्धो स्थिलदैवकार्यविषये ग्राह्यो न्यदा त्वपरेद्
ति ॥६॥ इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे अमावास्याश्राद्धकालनिर्णयः ॥७॥ अथा
ष्टकानिर्णयः ॥ पौषादित्रिषु भाद्रके च बहुलाष्टम्योऽष्टकाख्याः स्मृता मार्गेष्टम्यासि
ताष्टिके स्युरुदिता इति । तथा च कूर्मपुराणं । अमावास्याष्टकास्तिस्रः पौषमासादिषु
इति । तथा च पद्मपुराणे । अग्निष्वात्ता पितृगणा व्याप्ताः वसुनाम्ना पिशाचास्ताः पुनरनु
ग्रहानाया भाद्रपदापरपक्षाष्टकाहेतो नोऽपचिर्दर्शिता । औष्ठपदाष्टका भूय पितृलोके
भविष्यसि । आयुरारोग्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदेति । मार्गशीर्षमासाष्टका शौनकेनो
क्ता । हेमंतशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाइति । अत्यै जानवम्यो सिता
मासानामुदिताः भूमासु नियतैरन्वाष्टकाख्या इति । एषां मासानाम सितानवम्यो मुनि
यतैरन्वाष्टकाख्या उदिताः । ताश्च श्राद्धादौ शुक्ताः । अष्टकानामनुपश्चाद्भवंतीत्यनेनान्व
र्थनाम्नायेषु मासेषु अष्टका भवंति तेष्वेवान्वष्टकाइति भावः । चरेद्वितीयं पार्वणमासु
इति । ओस्क अष्टकान्वष्टकासु पार्वणं चरेत् । तच्च नित्यं आवश्यकमिति यावत् । त
था च वसिष्ठः । श्रावण्याग्रहायण्योश्चान्वष्टकास्वपि पितृभ्यो दद्यात् । तथा विनाम
ह । अमावास्याव्यतीपाते पौर्णमास्याष्टकासु च । विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिप

77

ध्यतेइति। मातृयज्ञमं त्वन्वष्टकास्यादितः। पश्चात्पित्र्यमिति। आदितः। आदौ। तथाच
देवलः। अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमंतिकासु वै। अन्वष्टकासु क्रमशो मातृपूर्वं तथापि
व्पतइति। अन्योन्यग्विनयाद्ध्वाक्षिकान्वष्टकास्वथ वा श्राद्धमतोन्यदा स्वपतिलिः
श्राद्धं सदा संभवेत्। तथाच स्मृतिः। अन्वष्टकासु वृद्धौ च प्रतिसंवत्सरं तथा। अथ
मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सहेति। शास्त्रादादरापूर्णिमाः पितृयज्ञेनापिपु
ष्याद्या मार्गे श्रावणमाघभाद्रपदगास्तद्वद्व्यतीपातादयइति। तथाचोक्तं पितामहेन। अ
मावास्याव्यतीपातइत्यादिना। तथाच विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धकालममावास्या नित्यंपा
र्थिवसत्तम पौर्णमासी तथा माघी श्रावणी च नृपोत्तम। प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा
कृष्णत्रयोदशी। आग्रहायण्यतिक्रांतौ कृष्णास्तिस्रोऽष्टकास्तथा इति॥ इति कालनिर्णय
दीपिकाविवरणेऽष्टकानिर्णयः॥ अथ वृद्धिश्राद्धकालः॥ मांगल्येषु गृहप्रवेशाद्येषु भौ
त्सर्गप्रतिष्ठामरवरं भवेद्धामलडासा। क्रियास्वस्य यज्ञे नांदीमुखान्स्यात् पितॄनिति। त
थाच ब्रह्मपुराणे। कर्मण्यथाभ्युदयिके मांगल्ये चातिशोभने। जन्मन्यथोपनयने वि
वाहे पुत्रकस्य च। पितॄन्नांदीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकं। तथा यज्ञवालिः। यज्ञोद्वाह
प्रतिष्ठासु मेखलाबंधमोक्षयोः। पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं समाचरेत्। तथाच
विष्णुपुराणे। कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः। नामकर्मणि बालानां चूडाक
र्मादिके तथा। सीमंतोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने। नांदीमुखं पितृगणं पूजये
त्प्रयतो गृहीति। गर्भाधानमुख्यक्रियास्तु तन्नपाद्यो द्वाहकार्याधिषु प्रथमे स्वपितृ
न् पितॄन् पितरः पितुर्याद्याः स्मृताः। पूजयेदिति। उपरि आद्योदाहार्णवरे संस्कारेषु। तथा

॥२८॥

वृद्धिश्राद्ध कालः॥

कात्यायनः स्यावितृभ्यः पितादद्यात्सुतसंस्कारकर्म्मसु पिंडान्वोद्वाहनो चैषां तस्याभावे तु
तत्क्रमादिति तथा च कालनिर्णयकारेण संस्कारस्य क्रमात्कृतः । ततस्ते पुविवाहांतेषु सुतसं
स्कारेषु पिता स्वपितृभ्योदद्यात् त्रोषसंस्कार्येण वेति पर्वेषु मासिकं श्राद्धं कर्म्माहि पैतृकं त
था तु तरेषु: प्रकुर्वीत मातामहगणस्यापि ति । वृद्धिश्राद्धक्रमं प्रत्याह । आवर्षो प्रथमेहि
कर्म्मदिवसे तु स्यात् पितृणां पंचहि श्राद्धविधिः परंच विभवेन्मातामहानामिति । पू
र्वेद्यु विकर्म्मदिनानंतरं दिने । पृथग्दिनेषु रोकश्चदेकस्मिन् पूर्ववासरे श्राद्धत्रयं प्रकुर्वी
त वैश्वदेवं तु तांत्रिकमिति वृद्धौ नानापवार्य्य तथापूर्वाह्णिमातृकं श्राद्धं मध्याह्ने पैतृकं
तथा तु मातामहानां च वृद्धौ श्राद्धत्रयं स्मृतमिति शातातपोक्तिं चाभिप्रेत्याह । अथपू
र्वेद्यु विदधीत वा त्रयं पूर्वे पूर्वाह्णे मध्याह्नयोः पश्चाद्वेति । अलाभे भिन्नकालानां नांदीश्राद्धत्रयं
बुधः । पूर्वेद्युः प्रकुर्वीत पूर्वाह्णे मातृपूर्वकमिति । वृद्धमनुवचनाभिप्रायेणाह । एतदसंभवे
तु सह वा बाह्य पूर्वकं स्यात्प्रागे प्रागेव वह्नि । ७ । इति श्रीकालनिर्णयदीपिकाविवरणे वृद्धिश्राद्ध
कालः । अथ कृष्णपक्षश्राद्धकालः ॥ ७ ॥ कृतान्यासु तिथिषु क्रकस्यमासि तेपक्षे परे त्वपहं प
च म्यादिषु वा दिग्गादिषु वा श्राद्धमिति कृतश्चतुर्दशी । दिग्गदशमी उक्तं च गौतमेन अमा
वास्यायां पितृभ्यो दद्यात् । पंचमीप्रभृती वा अपरपक्षस्य । यथा श्राद्धं सर्वस्मिन्वाद्
यदेशं वा संभवे कालनियमः शक्तितः इति । तथा मनुनापि कृष्णपक्षे दशम्यादौ व
र्जयित्वा चतुर्दशीं । श्राद्धे शस्तास्तिथयो यथोपयैना न तथेतरा इति । यदि तु क्षमः एकत्रा हि
पुनात्परे पितृयज्ञं दर्शेपृथगाचरेत् इति । युगात्परे चतुर्थ्या परे तथा च कात्यायनः ॥
अपरपक्षे श्राद्धं प्रकुर्वीत ऊर्ध्वं वा चतुर्थ्याः यदहः संपद्यते इति । यदहः संपद्येत । यस्मिन्

कृष्णपक्षश्रा
द्धकालः ॥

परपक्ष श्राद्धनिर्णय

ह नि श्राद्धस्याधनसंपत्तिः। यदा कृष्णपक्षश्राद्धं एकस्मिन्दिने क्रियते तदा अमावास्याष्ट-
काष्टह्यादि विधानादर्शश्राद्धं पृथग्वा दर्शेनान्यदिने विकल्पनदइति प्राहुर्बुधाः केचनेति
दर्शेना अमावास्यायां तथा निगमः। अपरपक्षे यदहः संपद्येतामावास्यां विशेषेणेति। त-
थायोक्तकाल निर्णयकृता केचिद्विकल्पमेवमन्यंते इहापि ॥ इति कृष्णपक्षश्राद्धकालः॥ अथ
भाद्रपदापरपक्षश्राद्धकालनिर्णयः। यामर्क्षं स्यादपनं शुभं पितृपक्षेण तत्रापि सूर्ये हरो-
रास्ते मासचतुष्टयं तदधिको भाद्रस्य पक्षोऽसितः। पंचम्याः परतस्ततोऽधिके मनोऽपूर्ध्व-
दर्शाम्यास्ततोनगः सोपि मध्यान्वितः शुभन्तराइति। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे उत्तरादय-
नपाजनरेशस्यास्यादक्षिणायनं। याम्यायनाद्यतुर्मासं तत्र सुप्ते हुकेशवे। प्रोष्ठपदाः
परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः। पंचम्यूर्ध्वं तु तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोपि वा। मघायुक्ता तु तत्रा-
पि शस्याराजन्नत्रयोदशी। निश्चयस्तु शाकैरपि एकनाडि महालये पितृयज्ञं कुर्यादिति।
निस्वो दरिद्रः। महालयपक्षमध्ये एकश्राद्धं एकस्मिन्दिवसे शाकैरपि पितृयज्ञं कुर्यात्।
तथाच नागरखंडे। आषाढ्याः पंचमे पक्षे यः श्राद्धं न करिष्यति। शाकेनापि दरिद्रोपि सोऽमु-
त्र शाकैरपि करणीयमिति भावः। समर्थ
ज्येषु मुपेष्यतीति अकरणे दोषाच्छ्रवणेन दारिद्र्येण शाकैरपि करणीयमिति भावः। समर्थ-
स्कन्ये तस्मिन्प्रत्यहमिति। तथाच पद्मपुराणे। आश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कार्यं दिने दिने।
त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वेति। आदित्यपुराणे। कन्यागते सवितरि यान्यहानि
तु शोडश। क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितॄणां दत्तमक्षयमिति। अत्र यद्यपि मद्भुवचनेषु पक्ष-
स्येव श्राद्धकालत्वमुक्तं। पक्षस्कन्दं पंचदशादिनात्मकं एव। तथापि कदाचिदपि तिथिवृद्धौ षोड-
शादिनात्मकोपि भवति तत्रैकदिनत्वानिर्णयः। दिव्य त्रिसायणेषोडशाइत्युक्तेः अमावास्योत-

रा प्रतिपदमपि वासं गृहीत्वा पूर्वा पौर्णमासी चेति कालनिर्णयकाराः तदभिप्रेत्याह ॥ अत्र षो
डशदिनात्मकपक्षे हि तानि तिथयश्चाष्टौ क्षयिष्णुवृद्धितोऽधिकदिनेष्वेन क्रियाप्राप्तये णोऽष्टमपर्यन्तमि
सं गृहीतुमयं वाद इत्यपरापक्षे तिथिक्षयवृद्धितानिं पूज्यानि । कृतु भिस्तानि तुल्या
नीत्युक्तकादृतिभावः अस्मिन्नपरपक्षिके श्राद्धषोडशौपक्षौ । तच्चानेवायदिवामध्ये प्र
कन्योरविवक्षोरपरः पंचमः पक्षः श्राद्धषोडशाकं प्रतानि अस्मिन्वाक्ये संख्यापाक
र्मभेदः प्रतीयते । तथा प्रतिपद्धनलाभाय द्वितीया द्विपरप्रदेत्यादिवाक्येसापरपक्षिकाख्
तिथिषु प्रत्येकं फलभेदः प्रतीयते ततोऽपि नानां श्राद्धानामेतेषां योगादित्येकः पक्षः । नभ
स्यास्यासिते पक्षे तिथिषोडशाकस्वरूपः । एकत्यागताच्चिन्तयेत्स्यात्सकलः श्राद्धकर्मजाति
शापायनवाक्ये संख्यायुक्तेषु समुच्चय इति न्यायाच्चतिथीनां श्राद्धसमुच्चयो वगम्यते न वाना
घृतो श्राद्धं तदुपपद्यते इति तदेव श्राद्धं प्रतिदिनमावर्त्तनीयमिति अन्ये । तत्र पूर्वस्मिन्पक्षे प्र
तिदिनं दक्षिणादेया उत्तरस्मिन्पक्षे समाप्तिदिने देया दक्षिणा वा प्रयोगाग्रहादित्याह श्राद्ध
न्यत्र माहालये प्रतिदिनं नानेतिपक्षस्तदा कार्यकर्मसमाप्तिरन्यहमुत श्राद्धक्रियैकाऽन्यहं
अत्यासक्रियते समाप्तिदिवसे देयात दक्षिणेति तत्रायकालनिर्णयकाराः । उदाहृतान्यत्र
सिद्धं द्विविधवाक्यद्वयं मासमध्यमपि युक्तमिति । अथैनच्चेन्माहालये यदि तदा सन्नाप्ति
तिथ्याः पुराकार्यं कुर्यात् इत्युक्तो । एतदपरपक्षिकं श्राद्धं महालये पक्षे येन्नारसिन क्षते तदा
आसंज्ञाहितिथ्याः आश्विनयुजशुक्लपंचम्याः पुराकुर्यादिक स्मिंश्चिद्दिवसे कार्यमित्यर्थः
तथा च यमस्मृतिः । हंसे वर्षासु कन्यासु शाकेनापि गृहे वसन् पंचम्योरन्तरे दद्यादुभयोरपि पक्षयोरु

भयोरपीति ।

॥४१॥

अत्र तु न चेत्सा मृग्याभावाद्धेतं कन्यास्थे रानुपादिने दिने कृतो याव स्थिते वृश्चिके। तथा च
स्तु मनुः। कन्यागतो महाराज न्यायच्छिष्टे दिवाकरे। तस्मात्कालाजवे देयं श्राद्धं कं पावदागत इति।
दर्शे वाश्विन मासि तद्विरस्यपेदिति। तथा च सत्यव्रतः। चेयं दीपान्विता राजन् ख्याता पंचदशी भु
वि। तस्यां दद्यान्न चेद्दत्तं पितॄणां वै महालयमिति। अथ तन्त्रैव त्रयोदशी श्राद्धनिर्णयः। भाद्रे तु
दाक्ष्ठत्रयोदश्यां पायससमाक्षिकाज्यबाहुल्ये: श्राद्धैस्तोषान् पितॄन् अभ्यर्चयेदिति। माघ्येक
मधुः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धकालममावास्या नित्यं पार्थिव सत्तम। पौर्णमासी तथा
माघी श्रावणी च नृपोत्तम। प्रोष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशीमिति। तथा पद्मस्मृतौ गा
थास्तु पितृभिर्गीताः कीर्तयन्ति पुराविदः। अपि नः स कुले भूयाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीं। पायसं म
धुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुंजरस्य च। आज्येन सर्वलोहेन वर्षास्तु च मघासु चेति। इह नैकवर्ग
यजनं मोहाद्विदध्यादिति। इह च त्रयोदश्यां एकवर्गयजनं पितृवर्गयजनं मोहान्न कुर्यादि
किंतु पितृवर्गमातामहादिवर्गश्यालवर्गमातुलवर्गइत्यादिवर्गयजनं। अथ वा पितृपक्षीया
णां सर्वेषां मातृपक्षीयाणां च सर्वेषां यजनं कुर्यादित्यर्थः। तत्पयका छ्ठिनः। श्राद्धमेवैक
वर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् न तच्छास्त्रायत्र पस्य पघ्नं हिंसंति तस्य तद्दितो स्वर्गलिप्सुभ्यः
त्रयोदश्याः पितृत्वित मुच्यात् ये भ्यर्थयनदीपतेत पेवकुर्वता: श्राद्धकर्तुः प्रजानाशाय तिष्ठ
न्नावः एवमेवाभिनेत्स्यो कुमारार्पयपेः। श्राद्धैस्तोषान्वितन्न भ्यर्चयेदिति। इहापुत्राणां। न पिप
र्यणं स्मृतमिति। अपरिनुक्तः समुच्चयेतेन पितृव्यादयो गृह्यन्ते। तथा च स्मरणी। नेच्छेत्त्रयोद

॥४१॥

श्री-श्राद्धं पुत्रवान्यः सुतापुत्रे एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वणेन तु समाचरेत्तु ति। यः पुत्रवान् सुतापुत्रे
त्रयोदशी-श्राद्धं नेच्छन्त्य एकस्यैव पितृवर्गस्यैव न कुर्यात् किंतु सर्वेषां कुर्यात् तच्च पार्वणं
समाचरेदित्यर्थः। एतत्पार्वणविधानेन पित्रादीनां तत्रान्तिदेशादेव पार्वणतासिद्धेः। अतः अ-
पुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् इत्यापस्तं-
बवचनेन। न सपिंडीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम्। पितृव्यभ्रातृपुत्राणामेकोद्दिष्टं न पा-
र्वणमिति कात्यायनवचनेन च पत्न्यादीनामेकोद्दिष्टं तद्बाधनार्थमयं पार्वणविधिरिति माधवः।
तथान्यकालनिर्णयकाराः। पित्रादीनामेकोद्दिष्टं प्राप्तं तद्बाधनार्थमयं पार्वणविधि-
रिति। अपश्राद्धं न पिंडान्वितं अत्र स्यादिति केचिदाहुः परे श्राद्धं सकामं तिथावस्मिन्नो मा-
ति निषेधवाक्यविषयं पुत्रवत्या व्यवस्थापयन्ति। कालनिर्णयकारा इति दोषो अपरितोषः। अ-
पत्राप्त आनंतर्यार्थः। तेन नैकवर्गपक्षं मोहाद्धिदध्यादिति एका निषेधवाक्यानां व्यवस्था पुत्रा-
तदनंतरं व्यवस्थान्तरं व्यवस्थाद्वयमन्यत् इत्यर्थः। अत्र त्रयोदश्यां पिंडान्वितं श्राद्धं न स्यादिति
केचिदाहुः। अपरे अस्मिन्तिथौ सकामं श्राद्धं न स्यादित्याहुरिति त्रयोदशी-श्राद्धनिषेधवा-
क्यानां विषयं कालनिर्णयकारा पुत्रवत्या व्यवस्थापयन् व्यवस्थां चक्रुरित्यर्थः। तथान्ये ऽपो-
ति बृहस्पतिः। कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः। पंचत्वं तस्य जानीयाज्ज्येष्ठपुत्रस्य
स्य निश्चितम् इत्यादीनि निषेधवाक्यानि। तथा मनुः। यत्किंचिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयो-
दशीं। तदप्यक्षय्यमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च इत्यादीनि विधिवाक्यानि। तत्र गजच्छायोपो दशी
संक्रांतौ ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः इति षट्त्रिंशन्मतादिवा-
श्राद्धं न कुर्यात् पुत्रवान् पिंडोपवासं च संक्रांतौ विषया नित्य निषेधवाक्यानि इति केचिदाहुः
क्वाचित्कविषयात्तु ...

तं च चतुरस्त्रं । नेच्छेत्त्रयोदशीश्राद्धं पुत्रवानपि सुतायुषे एकस्यैव न कुर्यात्स पार्वणं
तु समापयेदिति पुत्रवतोऽनेकवर्गस्य पार्वणविधानात् । ततश्च निषेधवाक्यानि एक
वर्गोद्देशेनानुष्ठीयमानं श्राद्धमाश्रयंते । तन्न्यायकाछेदिनः । श्राद्धं नैवैकवर्गस्य च त्र
योदश्यामुपक्रमेत । न तत्रास्त्रयपेयस्य प्रजा हि संततस्य तोऽइति । अन्ये तु सपिंडश्रा
द्धं निषेधस्य विषयमाहुः अयनद्वितये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । युगादिषु च सर्वासु पिंड
निर्वपणादृते इति पुलस्त्यवचनात् श्राद्धप्रकरणपक्षस्त्रयोदश्यामपि युगादित्वादिति भावः । अ

॥८३॥

परे काम्यश्राद्धपराणि निषेधवाक्यानीति मन्यंते । यतः कामसंबंध एव श्राद्धे दोषः । स्म
र्यते तथा हि । स्वजातीनां भवेच्छ्रैष्ठ्यं कुर्वन् श्राद्धं त्रयोदशीं ॥ नावश्यं प्रतुवानोऽस्य प्रमी
यंते नरा गृहे ॥ त्रयोदश्यां बहुपुत्रो बहुमित्रो दर्शनीयापत्यो युवमारिणश्च भवती
ति व्यासोपक्तबाध्या श्राद्धकर्तुः श्री । तिथ्यंतरेष्वबहुपुत्रत्वादिफलकीर्तयन् द्वायुवमरणलक्षणदो
षक्तत्रवाकं इत्यादियुक्तिरितिभावः । अथ तत्रैव कृष्णत्रयोदश्यां श्राद्धनिर्णयः । प्रजापतिर्महता त्रो
विप्रगरवान्सुदंषतायादिषिर्निष्ठानां न स्विद्दं च्छिस्त्र यन्नरा नाध्यारोह च्छेद्दापळैः । विद्य
द्धं डनगाधिरोहणसुरवैः पापोपघातं नृणां । प्रेतानामजरावृतानवस्वयंच्छ्राद्धानि फलंतसि
ते पक्षे त्र विशेषतः इति । आश्विने कृष्णपक्षे तु वर्जदशे(?)पा । भाद्रपदकृष्णपक्षे वृद्धिदृश्यां ।
विशेषतः एषां श्राद्धानि कुर्यात् । तथा च ब्रह्मपुराणे । प्रायो नरा नरास्त्वाग्निनौ विषो

॥८४॥

८४

तद्बंधनघातिनां तथा चतुर्दश्यां तु कर्तव्यं तस्य शुद्धिरिति निश्चयः। नागरखंडे तु
षांच दशात्मृत्युः स्यादपमृत्युरथापि वा। उपसर्गमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषां।
सर्पव्याघ्रहतानां च मृतस्योद्बंधनेरपि। श्राद्धं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप
तेषां तस्मिन्कृते तृप्तिस्तानस्तान्यक्षभोभवेत्॥ अपमृत्युरकालमृत्युः। ऊनो
मृत्युरिति यावत्। यक्षभूताक्रपस्पृष्टानां यन्मरणं तदुपसर्गान्मरणं। तत्प्रसं
ङ्गा सर्वस्मिन्नपरपक्षे यान्त्यतिथिस्तावतीत्यर्थः। मरीचिरपि विषशस्त्राभ्यां यद्
हितीर्यग्ब्राह्मणघातिनां। चतुर्दश्यां। क्रिया कार्या येषां मृत्युर्विगर्हितः। विषादि
भिर्व्यत्ति सरेषामस्त्रीतितेनयोक्ता। प्रचेता अपि। वृक्षारोहणलोहाद्यैर्विद्युज्ज्वालावि
षादिभिः। नखिदंष्ट्रिविपन्नानां तेषां शस्ता चतुर्दशीत्यादि। अथ धनत दान्येषां। पित्र्य
णां स्यादिति। तत्रापरपक्षे ह्यचतुर्दश्यां। तथा च याज्ञवल्क्यः। प्रतिपत्प्रभृतीष्वेका
वर्जयित्वा चतुर्दशीं। शस्त्रेण तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते इति। अत एव वैध
मरणे वह्निप्रवेशात्कृते स्त्रीणां नेह पातित्यमिति। यतः पापोपघाते ब्रजां ब्रतीनामि
त्कृतं ततो वैधमरणे नानियम इति सूचितं। तथा जलाग्निभ्यां विपन्नानां संन्या
सेवा गृहे पथि श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै वर्जयित्वा चतुर्दशीमिति शाकटायनवचनं
प्रायश्चित्ताद्यर्थविहितजलाग्न्यादिविषयमिति कालनिर्णयदीपिकाकृतः। अत एव

85

॥१४३॥

वह्नेनोवह्निप्रवेशाद्धतेवैधमरणेस्त्रीणामिहचतुर्दश्यांयच्छ्राद्धंनास्तितथाच
कालनिर्णयकाराः।अनएवप्रमीतेपत्योवह्निनाग्निप्रवेशविधिनाअनुमरणंकृ
तांयोषितामपिनचतुर्दशीश्राद्धमितिमृतेतुमरणेप्रायोपवेशनभावेधेयात
नुयाचाद्भिःस्मृतिबलादित्येति।मृधः संग्रामः।ज्ञातिश्रेष्ठंत्रयोदश्यांचतुर्दश्यां
तुसुप्रजाः।प्रीयंतेपितरःश्चास्ययेवैशस्त्रहतारणेइतिमनुवचनाच्चप्रा
योनशानेन्मृकंब्रह्मपुराणवचनादिन्यर्थः।अथसापिंड्यतः।पश्चाद्भूतंतिथि
प्रफकं भिन्नयच्छ्राद्धंमृतानांभवेदेकोद्दिष्टकमेवेतिमृतानां।अपमृत्युमृ
तानांभूततिथिप्रफकृतुचतुर्दशीप्रफकं।तथाचगार्ग्यः।चतुर्दश्यांतुयच्छ्राद्धं
सपिंडीकरणात्परं।एकोद्दिष्टविधानेनतत्कार्यंशस्त्रघातिनइति।इतरेषा
मपमृत्युमृतानांचोपलक्षणं।शस्त्रहतस्यपितुर्महालयचतुर्दश्यानिमित्तो
कोद्दिष्टेकृतेपितामहादितृप्त्यर्थंमहालयनिमित्तंपार्वणमन्यस्मिन्दिवसे
कार्यंतथामहालये।कौथुमेतिपुत्रपौत्रैःप्रायसंमंधकस्युतं।तस्माच्चाम
त्रविधिनातर्पयेत्यामसेनहु।मधाज्यतिलमिश्रेणेतिपितामहादेर्महालये
तर्पणीयत्वस्मरणादित्यभिप्रेत्याह।नचदिकर्तव्यतानस्पस्पृष्टेनेसितेप्र

॥१४३॥

न्यत्र दिने तु पार्वणविधिं कुर्यादिति। तदेकोद्दिष्टपक्षे। अपरपक्षे। अथाचे मि
तुस्यात्स्त्री नैवोत पितामहे स्वजनके स्वाधे मृते वा द्वयोः एकोद्दिष्टमिह स्मृतं स्व
नियतमिति। पितुस्थाने। श्राद्धकर्तुः पितामहः। पितुः पितामहः। श्राद्धकर्तुः प्रपि
तामहः। स्वजनकः श्राद्धकर्तुः पिता एतेषु मध्ये द्वयोः रोः स्वाधे हितयोः इह चतुर्द
श्यां स्व नियतं एकोद्दिष्टं स्मृतमित्यर्थः। तथाच स्मृत्यन्तरं। एकस्मिन्द्वे पार्व
एकोद्दिष्टविधिरिति। द्वयोरेकोद्दिष्टकृते पितृतस्थस्य पूर्ववत्पार्वणं कार्यं
मित्येवं गतव्याख्यानेषु धायेईतेषु तत्पार्वणमिति एकस्मिन्स्मिन्द्वे पार्वणाभि
धानात् त्रिषु एकोद्दिष्टविधिरिति भावः। अत्र मृतदिवसे वस्त्रादि भिर्येहताः तेषां
तु क्षियागते मृतदिने स्यायारतः पार्वणं वैकोद्दिष्टं तु तेहा कार्यमिति अत्रापर
पक्षे स्यायारतः स्वकुलवृद्धपरंपरानुसारेण मूलमाह येरेकोद्दिष्टपक्षः परिगृहीतः
ये श्च पार्वणपक्षः परिगृहीतस्तौस्तथैव कार्यं। पश्चाच्चतुर्दश्यां पार्वणनिषेधः स
चतुर्दश्यानिमित्तस्य श्राद्धस्य न मृताहनिमित्तस्येति भावः। अमुलीनोनान्यत्र
वेरांचतः सिद्ध इति। अहिकादन्यश्चतुर्दशानिमित्तं न स्यात्नैकश्राद्धवर्षं कुर्यादिति
निषेधात्तं चतः सिद्धे स्विरित्यर्थः। यदि चतुर्दशानिमित्तं श्राद्धं काम्यं कार्यमिति वा

छागदानं चेणासिद्धः एकमेव। अथवा निमित्तभेदान्नैमित्तिकभेदे श्राद्धद्वयं का
र्यमित्याह। भूतनिमित्तं च यदि तत्काम्यं तदा स्यात्पृथक् न्यथैवेति। अथ योन महा
लयस्थितचतुर्दश्यां कथं निवृत्ते रविन्द्वादेरपि संपातो वाच्य इति तत्तः तन्यत्र मध्ये
नरोवश्यं कुर्याच्छ्राद्धं हि यास्तां निहत न श्राद्धं चरेत्पार्वणमिति। चतुर्दश्यां किं प्रमाण
स्पष्टा स्वहतश्राद्धस्यैकोद्दिष्टत्वेन विधिना दानं तरेणापार्वणमिति॥ ७॥ इति श्री
कालनिर्णयदीपिकाविवरणे श्राद्धप्रकरणे अपरपक्षश्राद्धकालः॥ ७॥ अथ अयनादपश्रा
द्धकालः॥ ॥ तत्रस्त संक्रमण ततो पि विषुवे श्राद्धे यत्नं स्यात्ततः पातो जन्मऋक्ष मष्टका
श्राविहिताः स्वगृह्युग। चाव्यहाहेति। पातोव्यतीपातः। तथाच विष्णुपुराणे। आदित्यसं
क्रमश्चैव विषुवं चायनद्वयं। व्यतीपातो जन्मऋक्षं चन्द्रसूर्यग्रहस्तथा। येतास्तु श्रा
द्धकालान्वैकाम्यानाह प्रजापतिरिति। तथाच विष्णुपुराणे उपप्लवे चंद्रमसो रवेश्च
पातिष्टकास्वप्यपनद्वये च। पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्य इ
ति। संक्रम विषुवायनानां यथा सूर्यप्रकाशस्य मुक्तौ। तथाच विष्णुधर्मोत्तरे। श्राद्धं सं
क्रमणे भानोः प्रशस्तं पृथिवीपते। विषुवद्दिनयं तत्र प्यपने द्वे विशेषत इति। श्रा
द्धं काम्यमपीहा नित्यमुदिनमिति। इह संक्रमादिषु। आदित्यसंक्रमणमित्यादिना
काम्यत्वे पि उपप्लवे चंद्रमसो रेति। पुनरपि तत्रैवावश्यकविधानाद्धाग्निहोत्रव

अयनश्राद्ध कालः॥ ॥४४॥

॥४४॥

काम्यश्च नित्यश्च पोरपि यि तेषु इति भावः ॥ पिंडविहीनं भवेदिति पद्मपुराणे । अयनद्वि
तये श्राद्धं विषुवद्वितये तथा । संक्रांतिषु च कर्त्तव्यं पिंडनिर्वपणादृते इति । नन्वेवमन्यनिमि
त्तके पित्र्ये यो पिंडप्रहरणं स्मृतमिति । अन्यनिमित्तके मातामहादिनिमित्तके पित्र्य
यो श्राद्धप्रसंगात्संक्रमादिष्वापत्ति तेषु पिंडप्रहरणं पिंडत्यागो नो स्मृतः । तथा च्यायनद्वि
तये श्राद्धमित्यनेन तन्निमित्तकमेव श्राद्धमवगम्यत इति भावः ॥ जन्मदिने च बांधव
मृतौ मघ्याप्रशस्तेधने विप्रे वामी [illegible] तिथौ तीर्थे गृहे पिंडने कार्यं श्राद्धमस्य
मेषु गदितं दुःख प्रहृष्टेन था श्राद्धे याजिरु चाविति तिथाय कूर्मपुराणे । अमावास्याष्टका
स्तिस्य पौष्य मासादिषु त्रिषु । तिस्रश्चास्त्वष्टकाः पुण्या माघ्या पंचदशी तथा । त्रयोदशी
मघायुक्ता वर्षासु च विशेषतः । तस्य पाक श्राद्धकाला नित्याः प्रोक्ता दिने दिने । नैमित्ति
केष्वकर्त्तव्यं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः । बांधवानां च मरणे नारकी स्याद्दतोन्यथा । काम्यानि
चैव श्राद्धानि शस्यंते ग्रहणादिषु । अयने विषुवे चैव व्यतीपाते त्वनंतकं । संक्रांत्या
मस्य श्राद्धं तथा जन्मदिनेष्वपीति ॥ मार्कंडेयपुराणे । विशिष्ट ब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येंदुग्र
हणेयने विषुवे रविसंक्रांतौ व्यतीपाते चतुर्थक श्राद्धार्हद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःख प्रद
[illegible] जन्मर्क्षे ग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्वीत चेच्छयेति इच्छया श्राद्धप्रतिरुच्या ॥ अथोपदि

गजछाय

गजछायायां दापि स्मृतमिति गजछाया त्रयोदशी का तस्य श्राद्धं प्रकल्पयेदिति गजं
छायालक्षणवाक्यविशेषणं स्यां श्राद्धं कुर्वीन्ये यथेः । अथ गजछायालक्षणं ॥ सूर्ये

॥५५॥

हस्तगते अपो नाति पिश्र्यं हे मघास्थे गजच्छायो काकरगोनुस्वर्पं रात्रि नोदकेन
दासात्पथा। दत्तांतिग्रहणं रवेर्यदि गजच्छाये ति स्नान्यास्थने मित्तथाय स्थादिपद्दु
पितृदैवत्येऽहं सः श्चेवकरे स्थिते ॥ तिथिवे श्रवणीयाय गजच्छाये ति स्मृतौ
पितृदैवत्यं मघाऽहं सः सूर्यः। करो हस्तः। वे श्रवणी अपोदशी। तथाऽहं से हं सारि
से याते अमावास्या करान्विता। सा ज्ञेया कुंजरछाया इति बौधायनेन्दुचीन्दुऽहं सः
सूर्ये दैवं तं ब्राह्मस्नानं स्वजमपीऽहं सः। करान्विता। चंद्रगुरु कहस्तान्विता। तथा सं
हं कैयो पदास्तूर्यं ग्रसने पर्वसंधिपुगजछाये ति स्तोओक्तास्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् संर
सैंहिकेयो राहुः। अथ प्रकीर्णश्राद्धकालः॥ अथाऽहपिच्य...मारो हि मिथुनगदितं
श्राद्धं तथा प्रत्यहं भजावे धृति दक्षपक्षस्तनयो स्त्यादिकः पूर्णिमी स्यात्पाष्टि
न्यादिक कार्त्तिकी परिमिते काले न्यहं च स्मृतं। यो विष्टिव्यतीपाते योर विवि
ने योगः सः पद्माभिधाकुयो त्र विशेषलापिनस्य पुंनामो च कन्या स्थि
तो। न ये चौचनवादकेनवग्रह प्रच्छादने कीर्त्तिताः श्राद्धमीसमयाः इति। प्रत्य
हं नित्यश्राद्धमिति यावत्। जननयोस्त्यादि केशान्तकर्मादौ वृद्धिश्राद्धमित्यर्थः
पूर्णिमासु द्वादशासु। यो विष्टिर्व्यतीपातयो रविदिने योगः स पद्माभिधः। तथा
च शंखः। यदा विष्टिर्व्यतीपातो भानुवारस्तथैव च। पद्मकं नाम तत्प्रोक्तमयन

(९०)

चतुर्गुणमिति। अमी आ श्राद्धसमयाः कालाः कीर्त्तिताः। अतऊर्ध्वमस्य पुराणं
अतः परं प्रवक्ष्यामि विष्णुनाप्युदिरितं श्राद्धसाधारणं नाम भुक्तिमुक्तिफल
प्रदं अयने विषुवे युग्मे सामान्येचार्कसंक्रमे अमावास्याष्टकापांचदक्षपक्षे
विशेषतः। आर्द्रमघारोहिणीषु द्रव्यब्राह्मणसंगमे इत्यादि। तत्पाचपद्मपुरा
णे। श्राद्धं देयान्नु दर्शनीह मासि मासि सादुर्सी क्षयेपो अमासेपि च श्राद्धं कर्तव्य
न्तु सगोचरे। नित्यं श्राद्धं विधेयं च मनुष्यैरिह गीयते। वृद्धिश्राद्धं सकं चैव जात
कर्मादिकं बुधैः। केन्यागते सवितरि दिनानि दश पंच च। पार्वणेनेह विधिना
श्राद्धं तत्र विधीयते। जान्हकार्यः। ग्रहोपरागे यसुते चडाते पि येमध्यापामय
नक्षयेव। नित्यं चशोरवे च तथैव पद्मेदत्तं १२ येन्तिषु स्यह स्यतुल्यं। नित्यं अहर
हः यावज्जीवमित्यर्थः। पित्र्येमध्याप्यामिति भाद्रपदापरपक्षस्थित मध्याष्ठित्य
त्यर्थः। आश्विनस्यापरपक्षे प्रथमे कार्त्तिकस्य च यस्त श्राद्धं गृही कुर्यादश्वो
श्वमेधफलं लभेदिति। आगतपः। नवोदके नवान्ने य गृह प्रच्छादने तथा। पितर
स्पृहयंत्यन्नं वर्षासु च मघासु च। अथ काम्य श्राद्धकालाः। अथो निगदितं यच्चस
लकौ शा पा। अश्विन्यादिषु भेषुपस्योनेमुख्या स्वर्गं नित्यिषु ख्यिनां वारेषु कं

॥४६॥

मुख्येषु पित्र्ययज्ञं वीक्ष्यं निबंधेखिलाभितो। अथ नांसकामानां फलं कांक्षा
पाकरस्तिथिवारेषु पंच पित्र्ययज्ञं मुक्तं सर्वं निबंधे कालनिर्णये वी
क्ष्यं। तथा च कालनिर्णये विष्णुधर्मोत्तरादिस्थानि वाक्यानि। स्वर्गं ह्यपत्यलाभि
तथा ब्रह्मवर्चसमेव च। लौ ज्ञाणां कर्मजां सिद्धिं भयं पुष्टिं तथा श्रियं। स
र्वान्कामांश्च सौभाग्यधर्मज्ञातिप्रभुतां। रूपकर्णीश्च तनयान्वाणिज्यं
धनसंपदं। कनकं सुहृदो राज्यं सफलांश्च तथा कृषिं। समुद्रयानं चाभेयं
सर्वान्कामांस्तथैव च। ऐश्वर्यं कामांस्तथा सर्वान्बलमारोग्यमेव च
कुर्याद्व्यंगहं गाश्चतुरंगाश्चैव जातिवं। कृत्तिकादिभरण्यन्ते क्रमादु
दुर्गणे नरः। एकैकस्मिन्क्रमात्कुर्यान्श्राद्धमाप्नोत्यसंशयमिति। मनुः॥
कुर्वन्ति यदि श्राद्धं सुरूपाल्लभते सुतान्। कन्यकां तु द्वितीयायां तृतीया
यां तु बंदिनः। पशून्क्षुद्रांश्चतुर्थ्यां तु पंचम्यां शोभनान्सुतान्। षष्ठ्यां
द्युतं कृषिं वापि स सप्तम्यां लभते नरः। अष्टम्यामपि वाणिज्यं लभते श्राद्
दः सदा स्यान्नवम्यां मे करखुरं दशम्यां द्विरविरं बहु। एकादश्यां तथा रूप्यं
ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान्। द्वादश्यां जातरूपं च रजतं कूप्यमेव च। जाति

॥४६॥

स्यांक्षपते नरः। अश्वत्थामपि वापि जयं च लभते अह्रदः सदा। स्यात्त्रवस्यामेकरश्चतुरंद्रत्राम्यां
द्विरश्चतुरं बहूपकारं स्यात्तथा कृष्णपक्षे सर्वचैतन्ये तत्त्वान्। द्वादश्यां जातरूपं चरजतं
कुप्यमेव च। ज्ञातिश्रैष्ठ्यं त्रयोदश्यां चतुर्दश्यां तु युवा मृगाः। प्रीयन्ते पितरस्तस्यां ये
वंशास्त्रहतारणे हृतादिस्वविनिर्दिष्टा। न्विपुत्रान्मनसः प्रियान्। श्राद्धदः पञ्च
दश्यां तु सर्वान्कामानवाप्नुयात् इति। वंदिनत्रावकारा। विष्णुधर्मोत्तरे। आरोग्य
मथ सौभाग्यं समरे विजयं तथा। सर्वान्कामांस्तथा विद्यां धनं जीवितमेव च।
आदिश्यादिदिने ध्वेवं श्राद्धं कुर्वन्सदा नरः। क्रमेणैतदवाप्नोति नात्र कार्या विचा
रणेति। सापर्वब्राह्ममघाकरारविदिने स्तुश्चैत्रद्वौपोषिनः पुत्रार्थी विधिनास्म
र्थ्यतपनं श्राद्धं चरेन्मध्यमपिण्डं प्राश्य समापयेदिति। तथा च विष्णुपुराणे।
पञ्चतारंमवेच्चैत्र नक्षत्रं गोवृषध्वज। वारे तु देवदेवस्य वासरः पुत्रदः स्मृतः। उप
वासो भवेत्तत्र श्राद्धं कार्यं तथा भवेत्। आघ्रानं वापि पिण्डस्य मध्यमस्य प्रकीर्ति
तं। सोपवासस्त्वैतेनत्यायजयेत्तत्रगोपतिं मितादि। पञ्चतारं। रोहिण्योञ्छेषामघा
हस्ताख्यानि नक्षत्राणि। क्षेत्रगो गोवृषः सधृजोयस्यसः। उपवासः। इ. निमारे।
तत्र श्राद्धदिने विधिः कालनिर्णयेज्ञेयः। अपरवोऽस पूस्यमेदौकुण्डे स्याच्चेन्द्
न तिथिर्मृगौ कुजदिने वा चेच्चतुर्थी भवेत्। ९ता स्फुक्तितथयः सुखा पितृयजो।

विति। तथा च स्कंदपुराणे। अमायां यदि सोमः स्यात् सप्तम्यां वै दिवाकरः। चतुर्दश्यां चतुर्थ्यां च
वासरो मंगलस्य तु। तदा श्राद्धं प्रकर्तव्यं पितॄणां तृप्तिमिच्छता। षष्टिवर्षसहस्राणि ष
ष्टिवर्षशतानि च। नंदंति पितरस्तस्य विमानवरमाश्रिता इति। तथा ब्रह्मपुराणे।
शुक्लांगारकयुक्तायां चतुर्थी जायते यदा। श्राद्धं यच्छ्राद्धकृद्विप्रो न प्रेतो जायते न्वप इति। नांदिकाख्यत्रि
कास्तु नांदीमुखसंज्ञकापरतरास्तान्प्रोष्ठपद्यां जयेल्लश्राद्धं वरमिति। तथा च ब्रह्मपुराणे। नांदी
मुखानां प्रसंगेन कन्याराशिगते रवौ। पौर्णमास्यां तु कर्तव्यं वराहवचनं यथा। ये स्युः पितामहा
दूर्ध्वं ते स्युर्नांदीमुखास्त्रय इति। पितामहेन चोक्तेन प्रपितामहो लक्षणीयः। तदुक्तं। पिता पिताम
हश्चैव तथैव प्रपितामहः। त्रयो ह्यश्रुमुखा ह्येते पितरः संप्रकीर्तिताः। तेभ्यः पूर्वे त्रयो ये तु ते तु
नांदीमुखा अपि। इयं नांदीमुखसंज्ञा भाद्रपदपूर्णिमानिमित्तश्राद्धविषया न तु नांदीश्रा
द्धे। तत्र न ग्राह्य इत्याह। अथ नांदीकाविधौ पित्रादिकास्त्रिनिति। तथा च कालनिर्णयकारः।
अस्य नांदीमुखवचनस्यैतत्पौर्णमासीनिमित्तश्राद्धविधिनैकवाक्यत्वाच्छ्राद्धांतरे नांदीमु
खशब्देन प्रपितामहात्परत्रयो न ग्राह्य इति। श्राद्धं हि समयास्मृता इतीति। अनेन प्रकारे
णामावास्यादिश्राद्धकाला उक्ता इत्यर्थः। अथ सामान्यतः श्राद्धतिथिकालनिर्णयः। तत्र
कस्मिन् श्राद्धखंडतिथिका ग्राह्या सहयास्मिन् बहुपराह्णगा तिथिरसौ कालः स्मृतः पार्वण।

इति। तथा च दक्षः पूर्वाह्णे दैवकार्याणि मनुष्याणां च मध्यमे। पितॄणां चापराह्णे तु कार्याणि
तानि यत्नतः इत्यपराह्णस्य प्राशस्त्यात्तद्व्यापी निग्राह्य इत्यर्थः। यदा दिनद्वये अपराह्णव्यापि
नी अव्यापिनी वा तदा तिथिक्षये पूर्वा साह्नव्याप्त्यात्तिव्यह्नगापराह्णसमयेनास्त्येव वासा
यदि ग्राह्या पूर्वदिने क्षयाय दितिथिरिति तथा च मनुः। यस्यामस्तं रविर्याति पितरस्ता
मुपासते। सा पितृभ्यो यतो दत्ता ह्यपराह्णः स्वयं भवेत्। यस्या अपराह्णसंबन्धः सति अ
स्तमयात्तु च तिः सा पितृकार्ये ग्राह्या इत्यर्थः। एतच्च दिनद्वये काल्याप्तिविषयं। साय
ह्नव्यापिनी या तु पार्वणे सा उदाहृता। हारीतः दिगाश्चिल्लादिवा कपूजा तत्र अपराह्णव्याप्त्य
भावविषयमिति भावः। मनु यस्यामस्तं रविर्याति इति वचनेनापराह्णव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं ति ५
अतो दिनद्वये अपराह्णव्याप्त्यभावे श्राद्धं न कार्यं। अनधिकारात् दिग्राह्य एसे। किं च ति
थ्यादिषु भवेद्वा वान्हा सा वृद्धिः पनेह नि तावान् ग्राह्यः स पूर्वेद्युः कर्तव्यो पिन वकर्म
णीति च नाम वति यो उत्तरह्णास पूर्वे पञ्च अपराह्णे पितिथ्येसंभवात्सर्वं मुख्यं
यदा तु दिनद्वये काल्व्याप्तिन व्याप्तिर्वा तदा यदि तिथिवृद्धिः साम्यं वा तदा परः। साह

॥४८॥

च्छैतु साम्ये परेति। खर्वो दर्पस्तथा हिंसा त्रिविधं निखिलं अजं। खर्वदर्पौ

परो पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी तिथ्या ध्रुवयनादिस्पर्शः। खर्वः साम्यं

दर्पो वृद्धिः हिंसा क्षयः। पक्षादिनद्वये स्वकालव्यापिनी तदा यो मस्य विहि

तः कालः कर्मणास्तदुपक्रमे। विद्यमानो भवेदंगं तो ह्निनोपक्रमेण

ति तिथयमा तत्राज्ञादिके परे स्याह अभोनुल्यं च ह गापराह्णः यथा

कर्श्राद्धादिके पूर्वे रेति। एकोद्दिष्टादिकर्मसु मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्ये

त्याह। एकोद्दिष्टविधिर्मनुष्ययजनं माध्याह्निके नांदीकं प्रातर्देविकं

मा भिकं च यजनं पूर्वाह्ण एव स्यन्नेमित्ति तथा यहारितः। आमश्राद्ध

तु पूर्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः। पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमि

त्तकं मिति तथा यदर्शः। पूर्वाह्णे दैवकार्याणि मनुष्याणां तु मध्यमे [illegible]

एकोद्दिष्टं तु मनुष्ययजनं वृद्धिश्राद्धे आमश्राद्धे च दिनद्वये कालव्याप्त्य

व्याप्ति समव्याप्तौ पार्वणोक्तन्यायो स्याह। एकोद्दिष्टमुख्येषु कर्मसु तिथि

द्वैधेनयः पूर्ववदिति। देवकार्ये कालव्याप्त्या व्याप्तौ च परेत्याह देवे चोदय

कीक्रियासमय पो व्याप्तिनावगावे [illegible] ति तिथिर्मुहूर्तं त्रिरह्नो वा सा तिथि

॥४८॥

उभयदिनापेक्षया द्विवचनं

ह्यपराह्णव्यापी । उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ इति वचनात् । यदि तु एकस्मि-
न्नेव दिने कालव्यापिनी तदा कर्मणो यस्य यः कालः तत्कालव्यापिनी तिथिः । तया
कर्माणि कुर्वीत ह्रासवृद्धी न कारणमिति वचनात् कर्मकालव्यापिनी ग्राह्येत्या-
ह । एके वाखिलकर्मकालयुगलो ग्राह्याः दामापरे तिथिः शुक्ले दैवे तथा कृष्णे युग्मा-
दीवक्षयो विदुः शुक्ले पूर्वाह्णिके ग्राह्ये कृष्णे चैवापराह्णिके इत्यन्ये स्माह । अथ
मन्वादियुगादिकर्मतिथयः पूर्वाह्णिकास्तु सिते विज्ञेया अपराह्णिकाश्च बहुले इति
आचरणाच्च पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तथापर इति वचनात् पूर्वाह्णापराह्णविभागो युगादिष्विष्टा-
ह । पूर्वापराह्णविहिते धात्र मत्तदिनोदयको निगदितो विद्वि । कालव्याप्त्यादौ पूर्वोक्तनिर्णय
इत्याह द्वैधे तिथेः पूर्वं च दृष्टिः । अथ प्रेतश्राद्धेषु नवश्राद्धकालः । एकोद्दिष्टविधिर्मृत-
स्य निधनस्थाने तथा वर्त्मनि स्थाने विश्रमणस्थाने ततः सचयविधेः स्थाने इति संचये
चयं स्यात् । तच्च चतुर्थे तृतीये वा दिवसे संचयनदिने इति यावत् । लघ्वानागरखंडमा-
पन्नः । त्रीणि संचयने स्यार्थे तानि वैश्वसांप्रतं । यत्र स्थाने भवेन्मृत्युः तत्र श्राद्धं प्रक-
ल्पयेत् । एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विश्रामो यत्र कारितः । ततः संचयनस्थाने तत्र पं श्राद्धमि-
ष्यते इति । अथ तन्नु यादाये चतुर्थे पित्राश्राद्धं पंचमसप्तमाष्टनवदिकरु[illegible] युग्म
द्विजे इति एषु दिवसेषु श्राद्धं युग्मद्विजैः तन्नुयात् । तथा च कर्मपुराणे उक्ता [illegible]
दा जातिप्रथमे भोजयेत् द्विजान् । द्वितीये हनि कर्तव्यं क्षुरकर्म सबांधवैः । चतुर्थे

प्रेतश्राद्ध कालः ।।

चतुर्थे

॥४८॥

बोधयेः सर्वैः रश्मिसंचयनं भवेत्। पूर्वाह्ने विप्रान्प्रयुंजीत युग्मान्स्तु श्राद्धयास्तु चितन्
पंचमे नवमे चैव तथैवैकादशेऽहनि। युग्मांश्च भोजयेद्विप्रान्नवश्राद्धं यत् द्विदुरिति
अनेन नवश्राद्धमात्रे युग्मब्राह्मणभोजनमुक्तं। तदस्थि मात्रेव्याचार्यैः सप्तम दृष्टमद शमा
दि दिवसाः संगृहीताः। तथा च नागरखंडे। नव श्राद्धानि त्रीणि संचयनस्यानंतरं त्वनुक्ता
पंचमे सप्तमे तद्वद्दृष्टमेव आद्यदशमे कादशोऽथैः। नवश्राद्धानि तानि चेति। विधायादिन
ध्येष्टमस्य यदद्भुतदन्तादि संजीवनोदयं से चय वासरे द्विजवरे इति। द्विजवरे ब्राह्म
णेः। तथा च बृहस्पतिः। चतुर्थेऽहनि विप्रेभ्यो देयमन्नादि बोधयेः। गावः सुवर्णव
स्त्रं च प्रेतमुद्दिश्य शक्तितः। यत्तु ष्टंजीवनश्चासीद्यत्तस्य यत्तु तदिति। चतुर्थेऽहनि सं
चयवासरे तस्य प्रेतस्येत्यर्थः। आद्यादिविश्वक्रमात् देयं पंचनवैकादशसंख्य दिवसे
ष्विति। इशा एकादश। ब्रह्मपुराणे। चतुर्थे ब्राह्मणानां तु पंचमे हनि क्षत्रिता। नव
मे वैश्यजातीनां शूद्राणां दशमात्परमिति। अन्ये तु संतर्पयेदाशौचात्परतो द्विज
मिति। स्मृतकालेन नवश्राद्धमेकोद्दिष्टं प्रत्यक्षतः इति ब्रह्मपुराणादि इति भावः। इति न
व श्राद्धस्य कालाः स्मृतः इति स्पष्टं। अथ षोडशश्राद्धकालः॥ आद्यं रुद्रमितेः श्राद्धानी

षोडशश्राद्ध कालः॥

त्यने। आद्यमासिकं रुद्रसंमितेः एकादशदिनेऽकें संमितेद्वादशदिने वा स्यात् द्वेत
द्वितीयादिकं मासिकं प्रतिमासं मासादौ अत्ययतिथिषु मरणदिनेषु स्यात् पक्षे
च ये त्रैप क्षिकं सार्धमासे स्यात्। एवं षड्श्राद्धानि षोडशानवकं श्रकादिष्वपूर्वे
कानवश्राद्धसहितानि षोडशश्राद्धानि नवश्राद्धानि एकोद्दिष्टरीत्याचरेदित्यर्थः

तथाच व्याघ्रपादः । एकादशे चतुर्थे च मासि मासि च वत्सरं । प्रत्युराणोद्वादशे तु निमासे च
त्रिपक्षे च ततः परं । मासि मासि तु कर्तव्यं यावत्संवत्सरं द्विजैः इति । तथा एकाहेन तु षण्मा
सा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा । यदा एकेनाह्ना
त्रिभिर्वा दिवसैर्न्यूनाः षण्मासास्युः संवत्सरश्चैन्न्यूनो भवति तदा न्यूनषाण्मासिकं न्यू
नाब्दिके स्यातामित्यर्थः । एतन्न्यूनमासिकस्याप्युपलक्षणं तथा सपिंडीकरणाद्दर्वा
क्यान्नि श्राद्धानि षोडशैव एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि वै इति । तथाच पैठीन
सिः । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेपि वै इति । एतेन न्यूनदिने मासिकार्यमित्युक्तं

साग्निकस्य षोडशश्राद्धकालः ॥

भवति । साग्निकस्य षोडशश्राद्धकालमाह अग्निमतो भवति दहनादेकादशाहादिषु स्व
स्वैः पक्षिणीतः परं मृतनिथ्या वेवेति । तथा च कात्यायनः । श्राद्धमग्निमतः कार्यं दाहादेकादशे
हनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा इति । त्रैपक्षिकं दुर्ध्वानि ध्रुवाणि । असमर्थ
विषयमाह अथ शक्तिर्न चेत्स्युः षड्विंशत्तु दिनैर्न त्रिंशैरेक च वाहादशे वा हि
द्वादश मासिकानीति । षडृतुभिर्द्वादश मासिकानि चरतुं प्रतिदेहे मासिके इ
त्यर्थः । तथाच हारीतः । मृतस्य श्राद्धं मासि मासि पर्याप्तो यत्तु प्रतिद्वादशान्नवाभो-
ज्याए काहद्वादशो विवाहादितो दिदं स्वापिंडयो वक्रिस्मृतमिति सपिंडीकरणादर्वाक्षु
श्राद्धानि षोडशेति वचनादिति भावः ॥६७॥ अथ सपिंडीकरणकालः ॥ स्यात्सपिंडीमनं

सपिंडीकरणकालः ॥

ग्निकर्तृकामनग्नेः पूर्णवर्षे इति । तथाच विष्णुपुराणे । सपिंडीकरणं कुर्याद्यजमानो

त्पन गृह्यमाने। अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽब्दे भरतवर्षे इति। ततः प्राप्य अभ्युदयागमे इति। चौ
लमौंजीविवाहादौ तु नो वर्षमागपि कार्यमित्यर्थः। तथा च नागरखंडे ततः सपिंडीकरण
वत्सरादूर्ध्वं ततः स्मृतौ वृद्धिर्वागामिनी चेत्स्यान्नदर्थमपि कारयेदित्युक्तं। वर्षपर्यंतं सपिंडी
करणासमर्थं प्रत्याह अथवन पदुश्चेन्मासिषष्ठे गते सार्धमासस्फुत्वा वा सरे विहितत्वा
देकादशोद्वादशो वेति। तथा च गोभिलः। पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा। यद्यहः
द्वितीयपक्षतं वेति। चतुर्थे त्वान्मते। सपिंडीकरणं चाब्दे संपूर्णे अभ्युदये तथा। त्रिप
क्षे वाथ केषांचिन्मतं येकादशेऽहनीति। व्याघ्रः। आनंत्यात्कुलधर्माणां पुंसां
चैवायुषः क्षयात्। अस्थिरत्वाच्छरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यत इति। न्यूनाब्दी
स्य पिंडेनैव पितुरो स्यात् षोडशश्राद्धकृतिः। श्राद्धानामिति पुरा पूर्वं कृतिः अनुमासि
क्य च द्व्यब्दमासे वा। षोडशश्राद्धं विना सपिंडनं न स्यादित्याह। श्राद्धानि षोडशादत्वा न
कुर्याच्च सपिंडनमिति। अनुमासिकानि तु यत्र तान्येव सापिंडनात्। पश्चाद् द्वादशेति
तु षाय लोगाक्षिः। यस्य संवत्सराद्यो वा सपिंडीकरणं भवेत्। मासिकं चोदकुंभं च
देयं तस्यापि वत्सरमिति। अथ साग्निकस्य सपिंडीकरणकालः। साग्निकस्य तु नि
रग्निकस्येव सपिंडीकृतिः। आरभ्याग्न्याधानं यावत्सरास्ते तनुपात्यक्षत्र पेइति। चे

॥५०॥

साग्निकः सपिंडीकरणकालः।

॥५०॥

राग्नेः साग्निकस्य सपिंडीकृतिं तन्नुयाचारास्यपक्षेच येतनुमादिति योजनातथा
चलमुहारीतः अनग्निको यदा वीरभवेत्कुर्यात्तदा गृह्यी प्रेतश्चेदग्निमान्स्यात्रि
पक्षेतु सपिंडनमिति अथाग्निमान्कृतोनग्निः सपिंडनं मृतदिनात्कुर्याद्दिने दाह
रोहति तथाचोक्तं यजमानोग्निमान्राजन्प्रेतश्चानग्निमान्भवेत् द्वादशाहे भ
वेत्कार्यं सपिंडीकरणं सुतैरिति पित्रोः प्रेतकृतिं विधाय सकलामेकादशाहे द्विजः
कस्मिंश्चिद्दिधीनतथाहि पुरतः सापिंड्यमिद्धअपारद्वति तत्र चाह कात्यायनः ए
कादशाहं निर्वर्त्य पूर्वेद्युः श्राद्धचर्या विधिश्च कुर्वीताग्निमान्पञ्चिप्रोमाना पित्रोः सपिंड
मानिति एकादशे दिने चेद्दमावास्या स्याचारा साग्निकेन तस्यामेव सपिंडनं कार्य
मित्याह आत्रेयो नारदः यावासरइद्दं साग्निश्चरेद्देनिता चाह जाबालिः सपिंडीकरण
कुर्यात्स्वर्ये दद्देग्निमान्स्तुतः परतो द्वादशाहस्य पूर्णे क्षेतु तथा परइति द्वादशात्र
ग्रहणं आत्रेयः स्योपल... पार्थे हारीतः याज्ञवल्क्यः मायास्या मृताहाद्द्वादशामी
अवेत सपिंडीकरणं न स्यात्कुर्यादेव सुतोग्निमानिति अयद्दशे श्राद्ध कृतनोद्य
मंत्रमुदितं ४३३ स्यन्दाहद्दोइति तत्पाच विष्णुः मंच यजेच श्राद्धानां द्वादशोह निव

(८१)

प्रत्याहनि
र्णयः।

र्णितमिति। एतदमावास्याश्राद्धकारिशूद्रविषयमिति वृद्धाः। इति कालनिर्णय
प्रकारः। अथ प्रत्याहनिर्णयः। पक्षे मासि तिथौ च यत्र निधनं तन्मासपक्षस्थिता
प्रत्यब्दं मृतकालिकी तिथिरसौ तस्य प्रत्याहः स्मृतः। यत्र पक्षतिथ्याश्रितो निधनं
प्रत्यब्दं तन्मासादौ स्थितायां मृतिकालिकी तिथिः। असौ तस्य श्राद्धः। ह स्मृत।
तथा च व्यासस्मरणं। मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन्म्रियते हनि। प्रत्यब्दं तु
तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुरिति। चान्द्रे चैव मासे प्रत्यब्दं को मास इत्याकांक्षाया

॥५५॥

माह। पक्षादौ खलु सावनो नियतिः सौरो विवाहादिके स्यान्निवितरणे
तुच्छस्य मृतनेचान्द्रो मासः स्मृत इति। तथा च व्यासः। विवाहादौ स्मृतः सौरो
यज्ञादौ सावनः स्मृतः। आब्दिके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृत इति। अधि
मासे विपत्तिश्चेत् सौरं मानं प्रकल्पयेत्। स एव आदिवत्सरस्य श्राद्धं पिण्डोदकादि
च स्यादिति वाक्यात्। प्रत्याब्दस्य श्राद्धं स्यान्मलिमेन मृतस्य मलिने चाभावे स्पष्टं हि
चरेदिति पूर्वमेवोक्तत्वात्। मृतस्य स्यादधिमासके यदि रवौ यज्ञादिकं वार्षिकं तत्र
त्रौ विदधीत तस्य मलमासस्यापि तद्दुर्गं पुरेति। श्राद्धं श्राद्धवार्षिकमाचरेन्नियमतः
पित्रोः पितृव्याग्रजा भ्रात्रोः स्याल्लङ्घ हीनयोस्तदीनरैर्याः स्याधिकारागतं। आतज

॥५५॥

(१०२)

हीनयोः पितृव्यज्येष्ठभ्रात्रोः तथाच ब्रह्मपुराणे प्रति संवत्सरं कार्यमेतत्पित्रोर्मृतेऽहनि पितृ
व्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातुर्ज्येष्ठस्य चैव हि इति एतच्चाधिकारमात्रोपलक्षणमिति कालनिर्ण
योक्ते स्पष्टमितरेषां स्याधिकाराभावात् मिताक्षरायां नोपुत्रस्य पितामहस्य नप्ता चरेच्छ्राद्धं वरीपा स्त
था। सपिण्डनं च विना तयोः पितृव्यभ्रातृस्नेहाच्चरे नाभिमाचिन्ति। तथोक्तं नपुत्रस्य पितादद्या
न्नानुजस्याग्रजस्तथा। अपि स्नेहेन कुर्यान्नां सपिण्डीकरणं विनेति बौधायनः। पित्रा श्राद्धं न क
र्तव्यं पुत्राणां च कदाचन। भ्रात्रा चैव न कर्तव्यं भ्रातॄणां तु कनीयसां। अपि स्नेहेन कुर्वीत
सपिण्डीकरणं विनेति तथा। पितृव्यभ्रातृमातृणां अप्येष्ठानां पार्वणं भवेत् एकोद्दिष्टं कनि
ष्ठानां दंपत्योः पार्वणं मिथः एतन्मोहान्निप्रायेण एकोद्दिष्टविधानं॥ अथ क्षयाहे द्वैधे निर्ण
यः। यत्राहद्वये कापराह्णमपते सा स्यान्निथिः पार्वणे इति अधिकापराह्णे चेद्वा पराह्णे
यः। यत्राह्नान्यधिकापराह्णमपते सा स्यान्निथिः पार्वणे विदित्यादिवृद्धगौतमादिवचनादिति भा
यतेगच्छतिया। अपराह्णव्यापिनी पापार्वणे सा तिथिः प्रोक्ता शुभ्रा। याज्ञवल्क्यस्य मत्स्यपुराणे पुरतश्चेति स्मा
र्तः। सा भवेन्न च पराह्णभागयुक्ता सा चैव ह्रोतिश्रेष्ठा। याज्ञवल्क्यसमत्स्यपुराणे स्कन्दपुराणे तथा
म्येनद्वयोरपराह्णयोः भाग्यं कमन्ये तिथ्यपराह्णभागयुक्ता सोऽतिथिः तिथ्येः च दशोत्तरा। होमस
मलयोः पुरतः पूर्वैव त्यर्थः तथाच स्पृत्यादिविषयाकृत्य बौधायनः। अपराह्णद्वयव्यापिन्यां तीनस्य
मलयोः पुरतः पूर्वैव तु कर्तव्यात्र द्वौकार्यस्तथोत्तरेति अन्तीनस्य मन्त्रस्य। तिथिसाम्येतु स्मृ
महातिथिः। क्षयपक्षे तु कर्तव्यात्र द्वौ कार्यपातथोत्तरेति। पूर्वस्यानिर्वपेत्पिण्डमित्यादि रस्मभाषि
तुः द्वाह्नव्यापिनी चेत्स्यान्मतामहस्यतु या तिथिः। पूर्वस्या निर्वपेत्पिण्डमित्यादि रस्मभाषि
तु: द्वाह्नव्यापिनी चेत्स्यान्मताहस्पतुया तिथिः पूर्वविद्धैव कर्तव्या
तद्वितिअथोनापराह्णस्पर्शोच वाया खिलमध्याह्ने च हगता सासर्वदाघास्कन्देति तथाचदिन
द्वयेऽप्यपराह्णव्याप्त्यभावे मनुः। नद्याह्नव्यापिनी चेत्स्यादा ह्नव्यापिनीचेत्स्याद्दृत्यादि वचन
त्रिमुहूर्तापियाभवेत्तथादिनद्वयेऽप्यपराह्णव्यापिनीचेद्वा। ह्नव्यापिनी चेत्स्याद्दृत्यादिवच
नात्पूर्वैवेति भावः। श्राद्धं पार्वणमारभ्यैव कुनपेय घास्वकालेइति॥

क्षयाहद्वैधे निर्णयः॥

~~कालेऽभ्यस्तमये वा अल्पोपराह्णेऽबुधैः कालः ।~~

तथाच मत्स्यपुराणे । मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मंदो भवति भास्करः । तस्मादनंतफलदस्तत्रारंभो
विशिष्यत इति । तथाच विष्णुः ।। यांपस्याविहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विधूयमानो भवे
दंनोज्झितोपक्रमे णाचिति । अथ सत्याह्ये चान्यतमः स्तनेषु समुपेषु त्वल्पोपराह्णोऽबुधैरि
दंनोज्झितोपक्रमे पूर्वेषु पर्याह्णादिकालप्रकरणोक्त परर्वादिकालप्रकरणे
ति । अत्र श्रद्धयाह्नो स्तनेषु समये पूर्वेषु पर्याह्णोऽबुधैर्गृह्यः । तथाच कालनिर्णयप्रकाराः अ
वक्ष्यमाणे ह्णे कालेऽभ्यस्तमये कः अल्पोपराह्णोऽबुधैर्गृह्यः । तथाच काल निर्णयप्रकाराः
त्रापराह्णः स्वल्पकालः पूर्वाह्णादिकालप्रकरणे वक्ष्यमाणेष्वपराह्णेऽभ्यस्तमो वेदितव्य
ति ।। अथ श्रयाहाज्ञाने निर्णयः । पश्चेमासिमृते तिथावविदिते तन्मासगैकादशी
स्यात्तत्प्रश्नगताश्रयाह विषये कृच्छ्राल्पपश्चास्मृतो । ग्राह्या सौ तिथिरिंदुसंक्षयदि
नं तन्मासि वा संभवाभावे स्त्रीशालिपिः सिते ति । मृते ज्ञाने पश्चास्तु तौ तु कृच्छ्रा अ
सौ एकादशी ग्राह्या वा । अथवा तन्मासिदुसंक्षयादिनं अभावास्यायां ग्राह्या । संभवा
भावे कृच्छ्रैकादश्यां चलाभे सिताशुक्लाईत्रातिथिरेकादशी ग्राह्येत्यर्थः । तथाच
ह स्यतिः । नष्टा यत्नेन नाहुर्थे प्रमीते प्रोषिते सति । मासश्चैवाति विज्ञात स्तदह्नोऽस्य
न्मृताहनीति । मृताहनियत्वकर्त्तव्यं तादृतिशेषः । अस्मिन्नेव विषये मरीचिः ।। श्राद्ध
विप्रो सर मुख्यन्ने अविज्ञाते मृते हनि एकादश्यां तु कर्त्तव्यं कृच्छ्रपक्षे विशेषतः ।
अत्र विशेषत इति । कृच्छ्रपक्षस्य प्राशस्त्याभिधानं । तेन शुक्लपक्षोऽप्यनुज्ञात इति
गम्यते । तेन कृष्णशुक्लकृच्छ्रैकादश्यो विकल्पे प्राप्ते एवं व्यवस्था । मासे पक्षे विज्ञाते तिथि
मात्रस्य परिज्ञाने तत्पक्षगैकादश्यां श्राद्धं कार्यं । विज्ञातपक्षात्यागे कारणाभावात्

श्रयाहाज्ञाने निर्णयः ।। ५२ ।।

।। ५२ ।।

(५९)

मृतवार्ताश्रुतेः स्यातां तौ पूर्वोक्तक्रमेणाद्येति । वचनाच्च पूर्वोक्तप्रकारस्योक्तत्वात् सयन
ज्ञापरे मृताहस्येत्यादिनोक्तो ग्राह्य इति भावः । अथ न चेत्तन्मासो न मतास्ति तिथिश्च विदि
ता मार्गादिमासस्थितः प्रोक्तस्तादृग्वसइति । पूर्वोक्तप्रकारेण दिनमेव विज्ञानीतान्यादिवसं नादित्रिमा
यः । अथ मासदिनयोरज्ञानस्मृते चेद्दर्शमावास्या स्यान्मार्गादिगता । तत्र मानकालेऽमृतिश्रवण
कालेऽथ वर्तमान योमसि दिन पोरस्मृतिश्चेत्तदा मार्गादिगतामावास्या यात्येवमर्थः । मृतस्याह
न ज्ञाना तिमासेवापि कथं यजनेत्यत उक्तत्वात् । कथं च न मरणप्रस्थान श्रवणरूपेण केनाप्युपक्र
भ्रोणे न ज्ञानानीत्यर्थः । अथ यस्य निधनं वान्यच्चेत्तज्ज्ञायते ऊर्ध्वं पंचदशाहान्नः प्रतिकृतिं सं
स्कृत्यतत्स्यायरेदंत्यकर्म स एव दाह दिवसः स्यादाद्विकेकर्मणीति । यस्य प्रोषितस्य निध
नं मरणं अन्यज्जीवनं वा । तथा च जातूकर्ण्यः । पितरि प्रोषिते यस्य न वार्ता नैव चागतिः ऊर्ध्व
पंचदशाद्वर्षात् कृत्वा तत्र तिरूपकं । कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः । तदादी
न्येव सर्वाणि प्रेतकर्माणि कारयेदिति । पितर्यन्येन प्रोषितमात्रस्योपलक्षणं ॥ ० ॥ अ
थ मघाश्राद्धनिर्णयः ॥ पित्र्यं पुत्रवृनाम पिंडस्तु दिनं श्राद्धं मघास्वीति तथा च वायुपुराण ॥
मघासु कुर्वन् श्राद्धानि सर्वान् कामानवाप्नुयात् । प्रत्यक्षमर्चिता स्तेन भवंति इतरस्सदे
तितत्याय संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन च भारत । मघायां पिंडदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यतीति
भविष्यत्पुराणवचनात्पुत्रिणां पिंडवर्जनमिति भावः । ऊचा मं वर्षासु च नदितिएतन्मघाश्राद्ध
तथा वायुपुराणे । पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । जातं पुत्रं निरीक्षंते वर्षासु च मघा
स्वपीति । अथो विशक्तसहजाः कुर्युर्भिन्नमेवेति । सहजाः सोदराः । शौनकुनाइव पि फलं मध
मांसेन खड्गेन पयसा पायसेन वा । एषां नोदास्य त्रिश्राद्धं ✕ तथा योक्तं । विभक्ता वा विभक्ता वा कु
र्युः श्राद्धं सदैव हि । मघासु च ततो न्यायोधिकारः पृथक् (?) त्रि ॥ अथाकोपादि नि मित्ते श्राद्ध
काले ॥

मघाश्राद्ध मि

॥५३॥

॥५३॥

प्रभस्यापरिज्ञाने कृष्णैकादश्यां । तद्वालाभे तु शुक्लैकादश्यामपीति । कालनिर्णयकारै
र्निर्णीतं । अथ न मतो मासोपि दृष्टः स्वात्मार्गे मासेन भस्य योरन्यतमे वै दिति । न भस्यो भा
अनुक्तेः स मुख्य यार्थेनापिनादिने समुद्धीयते । न जानाति दिनं यस्तु मासं वाप्य मृताधिपे
ति अरुणेन प्रोक्ते आदित्य वाक्यं । मृताहं यो न जानाति मासं वापि न तत्तथा तेन कार्यम मा
वास्यां श्राद्धं संवत्सरं त्यपेति । सामान्योक्तेः । तत्रैव दिनज्ञाने मासाज्ञाने भाद्रपद मार्गमा
घयो का: अतस्तन्मास वर्जिन्य मावास्या ग्राह्येति भाव: । तथा प्रभास खंडे मृताहं यो न
जानाति मासं वापि कथं चन । तेन कार्यम मावास्यां श्राद्धं माघे थ मार्गगे इति ज्ञाने तु ति
थ्यो: स्मृता सा मार्गादिगते ति । तिथ्यज्ञाने तु स्मृति स्मि: मार्गादिगता । मार्ग माघ भाद्र मता
स्मृता मुनिवरैरित्यर्थः । तथा च भविष्य पुराणे । दिन मेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः । त
दृशो षष्ठ्यामा घ भाद्रे वा पसमाचरेदिति । अथ मास दिवसौ प्रास्थानिकाव स्मृतौ
ग्राह्यौ प्रोषित संस्थितस्येति । प्रोषित संस्थितस्य प्रस्थितमृतस्य मरण मास दिवसौ
अस्मृतौ अज्ञातौ तदा प्रास्थानिकौ प्रस्थान संबन्धिनौ ग्राह्यौ । तथा च बृहस्पतिः । दि
न मासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुन: । प्रस्थान दिन मासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्त पादितो ति
यदि तु ज्ञातौ नतौ कीर्तितौ तन्मृत कृत्ति कालिका विति । यदि तौ प्रस्थानिकौ मास
दिवसौ न ज्ञातौ तदा तन्मृत कृत्ति कालिकौ प्रोषित मृत श्रवण कालिकौ कीर्तितौ उक्तौ ।
मृतवार्ता श्रुतौ ग्राह्यौ तौ पूर्वोक्त क्रमेणाचिन्ति । अथ दिन यात स्य वार्ता श्रुतेः न ज्ञातं विदित यम
सिग दिन स्तन्मासि दर्श इति । प्रस्थान दिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्त पादितो निवयतन् तथा य

आशौचोपहते तु मासिकविधेराशौचकालात्ययः । तत्रास्तोवोत्तरमासिकदिनमाद्यायास्याः सिनीवाल्यकादशी शुक्ला
वा पाक्षकल्पतोऽन्यदिने निमासिकविधेराशौचोपहते सत्यां तु अत्र मासिकविधौ आशौचकाला
त्ययः शास्त्रश्रेष्ठः । अथवोत्तरमासिकदिनादि अनुकल्पतो गौणत्वेन गदितमित्यर्थः । शुद्ध्यनंतरका
लस्य मुख्यकालप्रत्यासन्नत्वात् श्रेष्ठत्वं इतरं पाचकालानामप्रत्यासन्नत्वाज्जघन्यत्वमिति भावः ।
तथा च ऋष्यशृंगः । दैवं तु पितॄणां श्राद्धमाशौचं जायते यदा आशौचे तु व्यतिक्रान्ते तेभ्यः श्राद्धं विधी
यते । तथा चात्रिः । तदहस्येव दुष्येत केन चित् सूतकादिना सूतकान्ते तरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव यति ।
पुनरुत्तरमासिकस्मिन्नेव दिने इत्यर्थः । तथा च षट्त्रिंशन्मते अशौचे मासिके प्राप्ते अंतरा मृतसूतके का
र्यं तद्विशुध्यं तदन्यैर्वापि विशेषतः इति मरीचिरपि । श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अविज्ञाते मृतेहनि एका
दश्यां तु कर्त्तव्यं कृष्णपक्षे विशेषतः । कृष्णपक्षे विशेषत इत्यनेन शुक्लपक्षोप्यनुज्ञातो भवति ।
अथो वार्षिकस्योत्तरमासेन तिथिमंतरेण समयस्याशौचविशेषमाह इति । तदहश्येव दुष्येत्
त्यादिवचनं तु मासिकश्राद्धविषये । तत्र मासस्पष्टकालाभावेपि पक्षतिथिमात्रस्पष्टस्यापि ग्रा
ह्यत्वादिति कालनिर्णयकारोक्तं उत्तरमासिकतिथिं विनापि आब्दिकस्य आशौचविशेषु स
त्सु अमीपूर्ववाक्योक्ताः कालाः गदिता इति भावः । आशौचे तु विच्छिन्ने मृतदिने यदा दर्शादिके
प्याब्दिकं कुर्यादिति । आदित्यादारः शुक्लकृष्णैकादश्यो ग्राह्या । तथा च व्यासः । श्राद्धविघ्ने समु
त्पन्ने अंतरा मृतसूतके अमावास्यां प्रकुर्वीत श्राद्धं एकमनीषिण इति । तत्र चैकादशी विधाय
कपूर्वोक्तवचनं तु उत्तरमासिकतिथिमुख्ये काले भवेन्मासिकमिति । तदहश्येव दुष्येत्यादिवाक्यं
मासिकमिति चौदश्यादिके काले मासिकं भवेदिति भावः । श्राद्धविप्रनिमंत्रणात्परमुत्तरं आ
शुचाकादिशो मृत्योर्जन्मादि चेत् तस्य गृहे नाशौचदोषो भवेत् । अन्यगृहे दानभवनव्यति
रिक्तभवने मृत्योर्जन्मादि चेत्तस्य तेषामाशौचदोषो न भवेदित्यर्थः । तथा च ब्रह्मपुरा
णे । निमंत्रितेषु विप्रेषु प्रारब्धे श्राद्धकर्मणि निमंत्रणाद्धि विप्रस्य स्वाध्यायादिविरतस्य ।

यदा तु पत्न्येव भर्तुः श्राद्धकर्त्री श्राद्धदिने रजस्वला भवति तदा पंचमेहनि तच्छ्राद्धं कुर्यात् तदाह श्लोकगौ
गौतमः। अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुराब्दिके। रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पंचमेहनि। तत्पायश्च
आब्दिके समनुप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला पंचमेहनि तच्छ्राद्धं न कुर्याच्चाष्टमेहनि च इति। यस्य
भार्या रजस्वला तस्य श्राद्धं नास्ति किं तु महाहेरत्वेषु कोरदोद्भवेषु पंचमेहनि कुर्यादित्यर्थः
यत्तु अपत्यं च यौवने वयः प्रवासे पुत्रजन्मनि आमश्राद्धं प्रकुर्वीत भार्यायां च रजस्वलेति। तत्पा
अर्थवदेशकालानां विप्रवेसमुपस्थिते आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रः कुर्यात्सदैव हीति। कात्याय
नस्याप्यपाद्य च मात्रपुत्रादिकर्तृकश्राद्धे भार्या रजस्वलायामामश्राद्धं कुर्यादित्युक्तं तन्नव्याहय
ति इति श्राद्धविषयं॥ तथाहलौगाक्षिः॥ इदं प्रथमपुटे अधः द्वितीयपंक्तौ बोध्यं॥ ७॥४
देहपितृसुतिषु सूतनाशौचं विद्यते क्वचित् इति। दानाध्ययनेज्याति विशेषस्य वस्यमाणत्वात् तदन्य
गृहविषयमिति भावः। अज्ञातेपि नवदिनात्तत्पायतत्रैव। अपिदानदर्शगृहीतं सूतकेन्नतके तथा
अविज्ञातेन दोषास्याद्ब्राह्मणादिषु कथंचनेति। दानदर्भौ कृथेति दोषोत्स्पृशतीति दोषः अथ
न भ्रुनेक श्विदिन पेषादागुर्किं ग्राह्यपरोदकाचमनतः शुद्धिर्द्विजानां मतेति। तथा ब्रह्मपुराणे भो
जनादितु सम्यक्कृते विपर्यस्तेविपद्यते। पक्वान्नं संस्तदोच्छिष्टशेषं समाहिताः आचम्य परका
येनजलेन शुच्यपो द्विजाइति। गृहेइतिदोषः। मध्ये यज्ञविवाहयोरशुचितायां शुभमन्नं परेर्दु
यमितित्पायब्रह्मपुराणे। विवाहयज्ञयोर्मध्ये सूतकेसति। जातराशौचमन्नं परैर्देयं द्विजात्त
भोक्तृभिश्च नस्पृष्टो दोषो दोषइतिदोषः दानविधौ तु नास्त्यशुचितासंकल्पितान्नस्यापरतः सद्य
स्पर्शनेति। अन्नादौ संकल्पितस्य तु दानविधौ अशुचितानास्ति। अतश्च क्रतुः। पूर्वसं
कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यतीति। आर्तवे सति पंचमे प्रदिवसे स्पाज्जाषिकं मासिकं पक्वा
न्नेरिति तत्पायस्मृत्यंतरे। महालेहनितुसंप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला। श्राद्धं तदान कर्त्तव्यं कर्त
व्यं पंचमेहनीति। यत्तु अपत्नीकप्रवासीयः यस्य भार्या रजस्वला। सिद्धान्नेन न कुर्वीत आमं

॥५४॥

॥५४॥

१०८

स्यादिध्याप्तइति उशनोवाक्यं। तत्र श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्तितं। अमावास्यादि
नियतं माससंवत्सराद्धत इति अनेन हारीतवचनेन समानविषयं। अतो मासिकं वत्सरांतः स्मृति
कं च पक्वान्नेनैव कुर्यात् दित्यक्षिप्रेण्योक्तं पक्वान्नेरिति बाहुभार्यकस्याधिकृते पत्न्यंतरे तिष्ठति कुर्यान्त
द्वितीयस्य मृतस्य दिवसे इति अतएव उक्तं कालनिर्णयदीपिकायां अधिकारिणा भार्यांतरमुख्येष्वधिकारा
नपायान्मृतस्य दिवस एव कर्त्तव्यमिति ताद्दृशे तु भार्यान्तरे विप्याम श्राद्धविधिः प्रवासिविधुराद्याश्चरे
कं द्विजा इति। अपत्नीकः प्रवासी चेत्यादिवाक्यद्वयादिति भावः। चोक्तः स्तत्र मध्ये दिने पि च तन्तुयु
दैन्येन पित्र्यं विधिं भार्यत्यादिषु पुत्रजन्मनि तत्र आदेयं द्विजासंभवइति। तत्र आमश्राद्धे अतएव
व्यासः पुत्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि हेमश्राद्धं प्रकुर्वीत यस्य भार्या रजस्वलेति। अ
पूर्वाह्णादिकालविभागः। विद्याद्दिनमुहूर्त्तं पंचदशकमिति। अह्नो मुहूर्ता विज्ञेया दश पंच च सर्व
देहि। त्र आसस्खंडात्रा पूर्वापराह्णाभिधे ये द्युर्हैस्तो दिवसस्य मध्यसमयः प्रोक्तोऽत्र मध्याह्नस्य
इति। दिवसस्य पूर्वापराह्णाभिधे अह्ने द्वौ भागौ स्तः। अत्रास्मिन्पक्षे दिवसस्य मध्यसमयो
मध्याह्नकः प्रोक्त इत्यन्वयः। तथा च स्कंदपुराणे। आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्तथापरइति।
मध्याह्नकः प्रोक्त इत्यन्वयः पूर्वमध्यापराख्याइति। अह्नस्त्रेधा
आवर्त्तनं दिनमध्यं त्रेधाह्नः क्रमशस्त्रयो वयवाः स्युः पूर्वमध्यापराह्णाख्यास्त्रयो वयवाः स्युः। अतएव श्रुतिः।
दिवसस्य भागत्रयपक्षे क्रमशः पूर्वमध्यापराह्णाः। ख्याः स्युरिति भागचतुष्टये प्रहरकः। पूर्वा
पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यं दिनो मनुष्याणामपराह्णः पितृणामिति। सायाह्नस्तत्तुरीयायाम
ह्न संज्ञो धर्मक कर्म मध्याह्नस्तु परह्नक श्रवगदि नोधा नः स्याद् धर्मक्रमात्। सायाह्नस्तत्तुरीयायाम
ह्न संज्ञो धर्मक कर्म मध्याह्नस्त्वपराह्णक अन्ये नैवाह्निकं कुर्यात्स्थायामेनन काचित् इति अन्येन पक्वान्नेन वः भरी
पुत्रस्य स्यात्रिदारेषु विदेशस्थोप्यनग्निकः अन्ये नैवाह्निकं कुर्यादाम श्राद्धं प्रकुर्वीतनतत्कुर्यान्महाहानि। अत्र त्व प्रथमप
विरपि अनाग्निक प्रवासी यस्य भार्या रजस्वला आमश्राद्धं प्रकुर्वीत न तत्कुर्यान्महाहानिः
णौ प्रथमतृतीयौ बोध्यं।

कइति। दिवसस्यैकत्रिंशसंबंधः। अर्धषष्ठप्रहरार्धषष्ठक। तदर्धपादार्धं। तथा चागोभिलः॥
पूर्वाह्णः प्रथमं सार्धं मध्याह्नः प्रहरं तथा। आतृतीयात् पादपराह्णः सायाह्नश्च ततः परः इति। प्रात
स्तथा संगवो मध्याह्नोऽथ पराह्णको निगदितः सायाह्नकः पंचधा। आयैस्त्रिदिवस्येति तथा
च प्रभासखंडे मुहूर्तत्रितयं प्रातस्तावानेव तु संगवः। मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णो
पि तादृशः। सायाह्नस्त्रिमुहूर्तोपि सर्वकर्मबहिः कृत इति। यस्तु समयः प्रोक्तो कुतपश्चेत्युक्तः
यस्मात् सोत्र मतः शुभः। प्रकथितस्तत्कालकर्मसु इति अत्रास्मिन् प्रकरणे प्रोक्तेषु पक्षेषु मध्ये
॥५५॥ यः समयः पूर्वाह्णादिकालः यस्मात् पूर्वादिकालात् न्यूनः सूक्ष्मः कालः स तत्कालकर्मसु ततः
स्थूलकालात् शुभः प्रकथित इत्युक्तं भवति इत्यर्थः। स्थूलपक्षप्रतिपादकवा
क्यस्य बाधा नास्ति च परिहाराय सूक्ष्मपक्षप्रतिपादकं वाक्यं प्रामाण्यपरमिति काम्य ॥५५॥
कुतपः मिति भावः॥७॥ अथ कुतपः॥ गोविंदस्तिथिस्वरूपात्र कतिनादर्भा मुहूर्तोष्टमः। दोहि
गोरजतं च वह्निः रुद्रितानेपालजः कंबलः दर्भा छागो वा कुतपाइमे तिईइमे कुतपा उदिता
का। इत्यन्यत्र च। तदुक्तं कालिपुराणे। ब्राह्मणः कंबलो गावो सूर्यो अतिथयो पिवा। तिलाद्रभौ
श्च मध्याह्नो नवैते कुतपाः स्मृताः इति। तथा प्रभासखंडे। अह्नो मुहूर्ता विज्ञेया दश पंच च
सर्वदा। तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः। तथा। मध्याह्ने खड्गपात्रं च तथा नेपा
लकंबलः। रूप्यं दर्भास्तिला गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः। पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य संता
पकारणात्। अष्टावेते यतस्तस्मात् कुतपा इति विश्रुताः इति। कौपीनं केनापि तु तत्पान्यः

कालकंबलइत्युक्तं ॥७॥ अथ श्राद्धविशेषेणापराह्णादिविनियोगः ॥ अथ विहिताग्ने
र्वैश्वदेवात्परं दर्शपिंडनिरूढिमन्वाहितं श्राद्धं त्रिताग्निमतः स्याहोत्रे चरमेइति ॥ वि
हिताग्नेः साग्निकस्य । आहितस्य विप्रकस्य । तथा वल्गोगाग्निः ॥ पक्षांते कर्म निर्वर्त्य वै
श्वदेवं च साग्निकः । पिंडयज्ञं ततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकं बुध इति अन्वाहार्यकं दर्शश्राद्धं
तथाच मनुः ॥ पिंडान्वाहार्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयेंशे नातिसं
ध्यासमीपत इति । द्विधाह कुतुपान्त्यांशादिके तु स्मृतं । निराग्निकादीनां तु कुतुपव्यापि
नी दर्शे अमावास्यानिर्णये दर्शितं । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्ण
पक्षे पराह्णे तु रोहिणं तु न लंघयेदिति मार्कंडेयवचनस्यायमर्थः । शुक्लपक्षे पूर्वाह्णे तन्मी
ले कुतुपे पूर्वार्धे कृष्णपक्षे पराह्णे नगते कुतुपोत्तरार्धे श्राद्धं कुर्यादिति । एतदभिप्रायो
क्तं कुतुपान्त्यांशादिके इति । अथाभिकं द्विजजनैः कुर्वीत पूर्वाह्णिक इति । आमश्राद्धं तु पू
र्वाह्णे एकोद्दिष्टं तु मध्यतः । पार्वणं चापराह्णे तु प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति हारीतवचनेन
पूर्वाह्णे यदामश्राद्धं विहितं तद्द्विजविषयमिति भावः । शूद्रस्य कुतुपोत्तरार्धे कर्मस्वे
काले परेदाभिकमिति । मध्याह्नात्परतो यस्मात्सकालः कुतुपः स्मृतः । आमश्राद्धं न तत्रैव
पितृणां दत्तमक्षय्यमिति शातातपवचनं शूद्रविषयं । आलनोदेत्रा कालानां विरुद्धे समु
पस्थिते । आमश्राद्धं द्विजैः कार्यं शूद्रेण तु सदैव हीति । शूद्रस्य नित्यत्वे नामश्राद्धप्राप्तौ ते
न पार्वणं शूद्रेण क्रियमाणं पार्वणकाल एव कार्यं । द्विजस्य तु नैमित्तिकमामश्राद्धमिति ।
आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे इति विधिः पार्वणकालं बाधत इति भावः । तथायोपसंहृतं । कालनिर्णयकृता ॥

तस्माच्छ्राद्धं आमश्राद्धं कुतुपोत्तरार्धं भ्रजति प्रत्यक्षे पराह्णे । द्विजामश्राद्धं तु पूर्वाह्णे इति ए
कोद्दिष्टमुपक्रमेत कुतपे नेत्रान्तस्नानादी मुख्यमिति । आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे इत्यत एव वचनात् ।
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तकं तु पुरतो नान्दीश्राद्धापाक चेत् । अत एव विष्णुधर्मोत्तरे । अच्छिन्ननाभ्यां
कर्त्तव्यं श्राद्धं वै पुत्रजन्मनीति । आशौचान्तरसंभवे पि शुचि नो कर्त्तुं स्तदा निष्टयपि प्रोक्तं
छेतदिति । एतत्सुत्रनिमित्तं श्राद्धं तदाह प्रजापतिः । सूतके तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवे
त्कर्त्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यति । तथाच व्यासः । पुत्रजन्मनि मात्राया
त्राव यदि चामन्नस्य पत्नि त्रि अतिक्रमे तु परवस्त्याशौचनः कीर्त्तितमिति । नन्वाशौचे ज्ञान
नोनंतरं कार्यं ज्ञानकर्म यथाविधि । देवादतीतं काले येद नीत स्तूतके भवेत् । अथ श्राद्ध

।।५८।।

श्राद्धनिषेधकालाः ।।

निषेधकालाः । तत्र संध्यायां श्राद्धस्य निषिद्धत्वात् संध्याकालज्ञानमाह । संध्या प्रागुद
या मुहूर्त्तयुगलं सूर्यस्यास्तात्परं नाडीनां त्रयमिति । यदाह याज्ञवल्क्यः । उदयात्प्राक्त
नी संध्या मुहूर्त्तद्वयमुच्यते । सायं संध्या त्रिघटिका ह्यस्तादुपरि भास्वत इति । अत्र
रात्रिषु च न श्राद्धं न संध्यान्तिक इति । अत्र संध्यायाम् । अन्तिके समीपे । तथा च मनुः
रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा । संध्ययोरुभयोश्चापि सूर्ये चैवा
चिरोदिते इति संध्यासमीपकालोपलक्षणं । तदुक्तं स्कन्दपुराणे । उपसंध्यं न आवीतावृत्त
पक्वान्न कथंचन स काल आसुरः प्रोक्तः श्राद्धं तत्र विवर्जयेदिति । नाशौचेषु परे वह्न्यपकर्षज
कुर्यादिति । अत एव पैठीनसः । दानप्रतिग्रहे होमे स्वाध्याये पितृकर्मणि प्रेतकर्माणि
यावज्जीवमाशौचे विनिवर्त्तयेदिति । अत्र नौ निशोन्यस्मिन्स्त्वनुमादिति । सायं कालात्सूर्व
श्राद्धार्थं समापयेत् । तत्सत्यां तत्श्राद्धं निशोन्यस्मिन् । त्रिष्वपि दिक्षो सर्वकाले तत्कुर्यादित्यर्थः ॥
तथाच व्यासपादः ॥ विधिश्च श्रद्धयोपेतः ॥

।।५८।।

सम्यक् पात्रनियोजकः। राजेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तममिति। न तु कश्चिदयं प्रोक्तो निषेधो
गृहे। तदाह विष्णुः। संध्यारात्र्योर्न कर्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः। तयोरपि च कर्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्श
नं। अथ पिंडदानानिषिद्धकालः। याम्यर्क्षे बुधसंगमे पितृयज्ञः पिंडैर्विहीन इति। बुधसंगमे॥
श्रोत्रियागमे। अत एव। ब्रह्मपुराणे। यदा च श्रोत्रियोभ्येति गृहं वेदविदग्निचित्। तेनैकेन तु कर्तव्यं
श्राद्धं विष्णुवचस्तदिति। विषुवद्दिवसे नापिंडत्वमुक्तं तथा हि हृत्सराशायः। युगादिषु मघायां च वि
षुवे घयने तथा। भरणीषु च कुर्वीत पिंडनिर्वपणं न हीति। तथा पातादौ च पुरोदितद्वि इति। पुरोदिते अयना
दिश्राद्धकालप्रकरणे उक्ते पातादौ तथा पिंडहीनमित्यर्थः। तच्च तत्रैवोक्तमिति भावः। अथ नवरे उद्वाहनो
द्वादश। मासान्पिंडविधिं तथायनयनान्षट्स सपिंडो यानि। तदुक्तं ज्योतिः पराशरे। विवाहे विहिते मासान्
त्यजेयुर्दश शैव हि। सापिंडाः पिंडनिर्वापं सो आबंधे षडेव हीति। अथोद्वाहादावपि पिंडदानमुदितं पित्रोः क्षया
हे खिल्लेः। सापिंड्ये समहालये खलु गयाश्राद्धे इति। तथा चोक्तं। महालये गयाश्राद्धे मातापित्रोः क्षयाहनि॥
यस्य कस्यापि मर्त्यस्य सापिंडीकरणे तथा। कृतोद्वाहोपि कुर्वीत पिंडनिर्वपणं सदेति। स्वधावाचनं तु प्र
सिंडविलोपने इति। तथा च वृद्धशातातपः। पिंडनिर्वापरहितं यत्तु श्राद्धं विधीयते। स्वधावाचनलोपोत्र वि
धिरस्तु न लिप्यते इति। अत्र स्वधावाचनलोपोक्तविधिस्तु न लुप्यत इत्यन्वयः। अथ प्रेतक्रियासु निषि
द्धकालः। अथ नन्दिनं त्रौर्ध्वं घ्नंश्रावादीपने। आत्रौ च स्पदिनेषु चेत्स्नातिकृते दाहो यथासंभवं त्रौर्ध्वं स्याद
श्रुचित्रतः परमहः त्रौर्ध्वं भवेत्सर्वथा। ययष्टान्यरमनुत्तरायणगतः पक्षोसितः शस्यते सर्वत्रैव दिनत्र

यंपरिहरेदिति। शावादीपने प्रसक्षशरीरदाहे। अभ्यचित्ततः। आशौचात्। सर्वत्र प्रतिकृतदाप्युदुर्कका
लच्चयं तत्र दिनक्षयं परिहरेत् तथाच गार्ग्यः। प्रसक्षशावसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत्। आशौचमध्ये
क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत्। शोधनीयं दिनं तत्र यथासंभवमेव तु। आशौचविनिर्वृत्तौ तु पुनः संक्रि
यते मृतः। संशोध्यैव दिनं ग्राह्यमूर्ध्वं संवत्सरादपि। प्रेतकार्याणि कुर्वीत श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणं। कृष्णपक्ष
न्यतत्रापि वर्जयेत् दिनक्षयमिति। नंदासंभूतांस्मरं। वारो सोरि भूमृज्ञ पातपरिघो भद्रां तथा वैधृतिज
प्रेतकृत्ये भूभमिति। प्रेतकृत्ये। नंदादिजन्यात्। भंतुस्वातिकराश्विपु
ष्यात्स्वातिकराश्विपुष्यहरिभान्य प्रेतकृत्ये। नंदायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुष्करे। तत्र श्राद्धं न कुर्वीत
ष्यहरितोभान्यज्ञा ह्यादिसन्चयः। मरीचिः। प्रेतक्रियाविवक्षिते इति कालनिर्णयकारः।
गृही पुत्रधनक्षयात्। त्रिपुष्करं त्रिपाद नक्षत्रं। श्राद्धशब्देनात्र प्रेत। नप्रोष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत। दारुणेषु
महाभारते। नक्षत्रेण न कुर्वीत यस्मिन्जातो भवेन्नरः। प्रोष्ठपदयोः भाद्रपदयोः। दारुणान्यार्द्राश्लेषाज्येष्ठामूला
च सर्वेषु प्रत्यरेषु विवर्जयेत्। जन्माश्राद्धकर्तुः। ज्योतिपराशरः। साधारणेध्रुवोग्रैमैत्रेच नशस्यते
नि। जन्मभात्संचमं चतुर्दशं षष्ठं त्रयोविंशं च प्रत्यरं। साधारणे। कृत्तिकाविशाखे। ध्रुवाण्युत्तरात्रयं
मनुष्याणां। प्रेतक्रिया कथंचित् त्रिपुष्करे यमलधिष्ण्ये च।
रोहिणी चाउग्राणि एवं त्रयं भरणीमघाच। मैत्राणि। मृगचित्रानुराधा रेवत्यश्चायमलधिष्ण्यं धनिष्ठाव
राहपुराणे। चतुर्थाष्टमगे चंद्रे द्वादशे च विवर्जयेत्। प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृते परिघे तथा करणे

||५७|| ||५७||

पिशिष्टसंज्ञेयज्ञागेश्वरादिनेपि ॥ अयोदर्शपौर्णविशेषेणजन्मताराअपेतयेति जन्मतारात्रयं
नूलयन्ति भत्रंद्रशामेमेकोनविंशविंशेति ॥ तथा कात्यायनः ॥ भरण्यार्द्रातथाश्लेषामूलंत्रिचरणा
निच ॥ प्रेतकल्पेतिदुष्टानि धनिष्ठापंचपंचकम् ॥ इति ॥ विशाखाकृत्तिकापूर्वफल्गुनी द्विपदभाद्रा
ख्यानुराधापुनर्वस्वात्र्यास्सतिसंभवे बुधकर्मैवर्ज्यं त्रिपाददोषतः ॥ इति ॥ तथा च कात्यायनः ॥ फ
ल्गुनीद्वितयंरोहिण्यनुराधापुनर्वसुः ॥ द्वे आषाढे विशाखाच भानि द्विचरणानि च ॥ एता
नि किंचिदुष्टानि वर्ज्यानि प्रसूतिसंभवे इति दर्शे शुक्लयुगादिमन्वादिचरणान्येकादशीम
भाद्रगंजन्मतं निषधतमन्यजेदिति ॥ तथा च मरीचिः ॥ एकादश्यांचतुर्दश्यांसिनीवाल्यां च
गोद्विजे नभस्यस्य चतुर्दश्यांकृत्तिकासुत्रिपुष्करे ॥ अन्नश्राद्धंनकुर्वीत गृहीपुत्रधनक्ष
यादिति ॥ स्यजनितंतस्मात्र्योविंशाकंदिइनमन्वाश्युगतुल्यत्वं ल्यंभान्यशुक्लदान्येकोन
विंशतयेति ॥ द्वि इ मन्वाशुगतुल्यानि ॥ जन्मभाद्रशामचतुर्दशी चमनसप्रात्रि
जन्मतारात्रयपक्षाहोन प्रचुरशाद्धे नवपूर्ववचनो ॥ लोभिन्यालोप ॥ चतुर्थ्यां ॥ चतुर्दश्यां
सात्रिगोष्ठमगतो ह्ययोत्र कार्येशान्तीति ॥ चतुर्थ्यष्टमेति वाराहपुराणेऽपि ॥ इत्यर्थः ॥
नंदादर्शेनिषिद्धतान्नतपक्षावेकादशाहादिके इति तथा च गोभिलः ॥ नंदायांशुक्रवारेच
चतुर्दश्यांत्रिजन्मसुएकादशाहप्रभृतिनेकोद्दिष्टं निषिद्धमिति ॥ अथ मन्वादियुगा
दिसंक्रमदिनेदर्शेनित्योथपिंडमिति ॥ तथा पार्थ्यांची ॥ फागमन्वादिसंक्रान्तिरंत्रेप्रेत
क्रियायदि दैवात्पतितात तन्ननक्षत्रादिशोधनमितिएकस्मिन्द्विबहूनांक्रमोयदि
भवेत्काले विद्यमानातं तंत्रेणश्रपणं विधाय पृथक्श्राद्धानि स्यात्क्रमोदितिएक
स्मिन्काले द्विबहूनांक्रमोमरणं यदि भवेत्तदातं त्रेणश्रपणं विधाय पृथक्क्रमात्स्य

कः श्राद्धानि विदध्यादित्यन्वयः । नन्वायभ्युदयः एककाले गणाहूनां बहूनामथवाद्ययोः
यद्यपि हि पक्षकृत्पूर्वकस्य मन्त्रोस्याद्वोद्वितीयस्य तन्त्रः पुनः । तन्त
तन्त्रेण क्रमजं ... अथ प्रतिनिमित्तं श्राद्धभेदः । सापिण्डीकरका
यस्यतन्त्रः कार्यात्तन्नीपाते पृथ्वपंक्र मइति अथ प्रतिनिमित्तायरेदयुगपच्चान्निमित्तानामइति
लिकानियुगमन्वादिसपाहादृपृ आन्यन्यत पायरेद युगपच्चाचान्निमित्तागमइति
अन्यत्र पाकेन्द्र अनुगपेचान्निमित्तागमइति निमित्तासग्रमो । श्राद्धनिमित्तानां
युगादिकालानां भेदाश्राद्धभेदइत्यर्थः । अथ कालैकत्वेतत्रानुष्ठानं स्याद्योश्रद्धनिमि
त्तकालयुगपद्रावस्त्वेकाकिपानुष्ठानात्तलकलस्य सिद्धिरादितातन्त्रेण संकल्प
तइति । सर्वकालनिमित्तकमभावास्यानिमित्तकर्तव्यत्वनीपातनिमित्तं कचित्स्येषानि श्रा
द्धानित्तन्त्रेणैकरिष्येइतिसंकल्पः । एकश्राद्धानुष्ठानात्तलर्वेषां श्राद्धानां सिद्धि
रित्यर्थः । अत्रैवहेतुमाह । एकस्त्वेकानिमित्तानेकदिवसे श्राद्धंनवावर्तयो दिति ।
न थाय हारीतः । नैकश्राद्धद्वयं कुर्यात्समानेहनि कुत्रचिदिति । अथवैश्वदेवादि
कालः । अग्न्यौन तु वैश्वदेविकमनुश्राद्धंचरेत्साग्निकः । पश्चाद्भूतमखादितिनिरा
तमखोभूतयज्ञः । वैश्वदेविकमन्नवैश्वदेवार्थानरमित्यर्थः । तत्रतावत्साग्निकेन श्रा
द्धादौ वैश्वदेवः । कार्यइत्युक्तं लौगाक्षिणापश्चात्कर्मनिर्वपुवैश्वदेवं च साग्निकः । पिण्ड
यज्ञंततः कुर्यात्ततोन्वाहार्यकमुच्यइति । पश्चात्तमन्वाधानमन्वाहार्यकंदर्शश्राद्धं तस्या
वस्थानेयृप्रथमयुक्तः । पित्रर्थं निर्वपेत्पाकवैश्वदेवार्थमेवच । वैश्वदेवं न पित्र्यर्थं नदद्या
र्वैश्वदेविकमिति वैश्वदेवार्थपृथक् मन्त्रवैश्वदेवतन्न पित्र्यर्थं दर्शश्राद्धार्थपाकमन्त्रं दर्शेवाद
वैश्वदेवार्थंनपचविदर्शवाद्दर्शश्राद्धेतिकर्तव्यतावति नित्यश्राद्धव्यतिरिक्तानि श्राद्धान्युच्यं
ते । नित्यश्राद्धस्य वैश्व

॥५८॥

वैश्वदेव
कालः ॥

॥५८॥

वस्य च एकः पाकः ॥ तथा चोक्तं कालनिर्णयकारैः अन्वहमिष्टीयमानानां देवपितृभूतमनुष्योपयज्ञा-
नां यज्ञानामेकपाकस्तु निश्चयादिति । भूतयज्ञादिकं श्राद्धानंतरं कार्यमित्युक्तं ब्रह्माण्डे वैश्वदेवा-
हुतीरग्नावं वा ब्राह्मणभोजनात् ॥ पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वं जुहुयात् भूतयज्ञादि श्राद्धं कृत्वानुत-
स्मृतमिति भावः ॥ एवं साग्निकस्य श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवस्य विहितत्वात् । पितृश्राद्धमकृत्वा वैश्वदे-
वं करोति यः । अकृतं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति इत्यादि निषेधवाक्यानि निरग्निकविषय-
णीति भवति तस्य पृथक्पाकेन वैश्वदेवकालद्वयविकल्पमाह । अनग्निकजनस्याग्नौ कृते वोत्तरं
स्वस्य ... विकरस्य चांतरूतं तत्साकांतरेणाचरेत् ॥ देवार्थं मखमंततः पितृयज्ञे स्यात् भूतयज्ञ इ-
ति । अनग्निकजनस्य अग्नौकृतेरग्नौकरणादुत्तरं वा उत अथवा विकरस्य स्वस्य ... अंते
मध्ये देवास्यमखमाचरेत् । तथा च वैश्वदेवाहुतीरग्नाविसनेन प्रथमः काल उक्तः । तथा च उ-
वाग्ब्राह्मणभोजनादित्यनेन अग्नौकरणानंतरं वैश्वदेवाहुतीर्जुहुयादिति उक्तमिति निबं-
धकारैर्व्याख्यातत्वात् । तथा च भविष्यत्पुराणे द्वितीयः काल उक्तः । पितॄन् संतर्प्य विधिवद्बलिं
दद्याद्विधानतः । वैश्वदेवं ततः कुर्यात् पश्चाद्ब्राह्मणवाचनमिति । बलिरत्रोद्देश्यत्रैव व्याख्या-
तः ॥ ये अग्निदग्धा मंत्रेण भूमौ यं निक्षिपेद्बुधः । जानीहि तं बलिं वीर श्राद्धकर्मणि सर्वदे-
ति । अनेन विकिरानंतरं स्वस्तिवाचनात्पूर्वं वैश्वदेवः कार्य इत्युक्तं भवति । तत्साकांत-
रेण श्राद्धपाकादन्येन पाकेन पृथक्पाकं विधाय कर्तव्य साग्निकानग्निकविशेषवि-
रहादित्यर्थः ॥ अत्र भूतयज्ञकालः पूर्वोक्त एवेत्याह अंततः इत्यादिना तत्सि... खप्रम्यथे

स्येत्यर्थ इत्येयं । तथा च पैठीनसिः ५

पितृयज्ञे श्राद्धस्यांते ततः अंते भूतयज्ञः स्यात् । तस्यैव श्राद्धानेन कालांतरमाह । अथवा श्राद्धान्नेन
तदंते एव सकलं स्याद्वैश्वदेवादिकमिति । निरग्निकः पितृपाकं समुद्धृत्य वैश्वदेवं करोति यः ।
आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं पितॄणां नोपतिष्ठति । श्राद्धं निर्वर्त्य विधिवद्वैश्वदेवादिकं ततः कुर्याद्भिक्षां
ततो दद्याद्धंतकारादिकं तथेति । श्राद्धात्पूर्वं पितृपाकात्समुद्धृतेनान्नेन वैश्वदेवे क्रियमा-
णे श्राद्धं सोमुमासुरं स्यात् ततः कारणाच्छ्राद्धं निर्वर्त्य ततः श्राद्धशिष्टादन्नात् किंचिदादाय वैश्व-
देवं कुर्यादित्यर्थः । आशौचमध्ये वैश्वदेवादेरभावान्न श्राद्धपाके कान्नैकमंत्रकैव नास्तिर
कादत्राहादिके तु एकोद्दिष्टेषु शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेदिति देवलेन सर्वस्यापि अ-
न्नस्य ब्राह्मणेभ्यो देयत्वाभिधानात् । तथा परिशिष्टे । संप्राप्ते पार्वणश्राद्धे एकोद्दिष्टे तथै-
व च । अग्रतो वैश्वदेवः स्यात् पश्चादेकादशेऽहनीति श्राद्धं तेवैश्वदेवाविधानात् पृथक्पा-
केन श्राद्धान्ते कार्यमित्याह । कुर्याच्छ्राद्धमनग्निरग्निसाध्यं तो पे कादशाहादिकं शिष्टा-
न्ने द्विजसात्महामखकृन्निस्यादंतेनान्यांधस इति । द्विजसाद्द्विजाधीनां महामखकृत्
पंचमहायज्ञः । अंततः श्राद्धांते अन्यांधसः श्राद्धान्नादन्येनान्नेन । अथ नित्यश्राद्धका-
लः । नित्यश्राद्धमपीहत्तामनुपृथक्याकेनतेनैव वा यद्यस्याखिलदेवताः प्रथमतः
श्राद्धांतरेणार्चिताः इति अनु श्राद्धात् श्राद्धांतरं नित्यश्राद्धमपि इहितां इच्छेत् कुर्या-
दिति यावत् । यदि यस्य नित्यश्राद्धस्य अखिलदेवताः । श्राद्धांतरे अर्चिता न स्युः

॥५९॥ ॥५९॥

118

तथा च चमत्कारखंडे नित्यश्राद्धं न कुर्वीत प्रसंगाद्यत्र सिध्यति। श्राद्धांतरे कृते न्यत्रानि
त्यं चात्र न हापयेदिति। अत्र पाकविकल्पमाह पृथक्पाकेन तेनैव वेति। अत एव मार्कंडे
यः। ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेद्वा तथातिथीन्। ततस्तदन्नं भुंजीत सह भृत्यादिभि
र्नर इति। ततः तेन श्राद्धशेषेण अन्नसाध्यां नित्यक्रियां नित्यश्राद्धमपि कुर्यादितिपा
के कार्यमुक्तं। तथा नित्यश्राद्धमधिकृत्य तेनैवोक्तं पृथक्पाकेन नैसकमिति। अतो वि
कल्प इत्यर्थः॥ इति श्राद्धकालः। विवरणे श्राद्धकालनिर्णयः॥ ॥७॥ अथ प्रतिपत्प्र
भृति पुण्यकतिथयः॥ अथ पुण्या प्रतिपत् चैत्रोर्जेषग शुक्लपक्षतिरसौ पुण्या इ
ति ऊर्जे कार्तिकः। इष आश्विनः। पक्षतिः प्रतिपत्। तथा च भविष्यपुराणे। तथानां प्र
वरायस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता। प्रतिपादिता यदा सर्वे प्रतिपत्तेन चोच्यते। तिस्रो ह्येः
ताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुरुनंदन। कार्तिकाश्वयुजे मासि चैत्रे मासि च भारतेति। अ
थ पुण्या द्वितीया॥ द्वितीया सिता स्याच्चैत्राश्विनयोः शुभेति। देवीपुराणे। चैत्रे दमनकं
पूजां प्रक्रम्य उमां शिवं हुताशं च द्वितीयायां प्रपूजयेत्। हविष्यमन्नं नैवेद्यं देयं
भार्जनं तथेति। तथा स्कांदे। आश्विने मासि वै पुण्या द्वितीया शुक्लपक्षजा। दानं प्रदत्त
मेतस्यामनंतफलमुच्यते। अथ पुण्या तृतीया। अथ गदिता शुक्ला तृतीया शुभा।
स्या नाद्यो मधुरराधमाइ कृतपो मासस्थितेति। राधो वैशाखः। तपो माघः। तथा

चैत्रं प्रकृत्य देवीपुराणे॥ तृतीयायां यजेद्देवीं गौरीं करेणसंमन्विनी। सुगंधपुष्पदीपैश्च
दमनेन सुमालिनेति। तथा पाद्मे। वैशाखमासे पुष्यानुतृतीया शुक्लपक्षजा। अनंतपु
ण्यफलदा स्नानदानादिकर्मस्विति। तथा भविष्योत्तरे। गुडापूपाश्च दातव्या मासि भा
द्रपदे तथा। तृतीयायां पापसंचयनाशदेवस्य तुष्टये। माघे मासि तृतीयायां गुडस्य ल
वणस्य च। दानं श्रेयस्करं राजन्स्त्रीणां च पुरुषस्य चेति। अस्याएव नक्षत्रवारयो-
गे प्राशस्त्यमाह-धाचिंता। रोहिण्या श्रवणेन वा बुधदिने सानि प्रशस्तोदितेति।
तथा भविष्योत्तरे। श्रवणेन समायुक्ता कुरुक्षेत्रसमास्मृता। विशेषाद्बुधसंयुक्ता

॥६०॥ तृतीयानुविशेषतः। तेन श्रुता वाच्यमाना तृतीया रोहिणीयुता। विशेषाद्बुधसं ॥६०॥

युक्ता तदा सा सुमहाफलेति। अथ पुण्यचतुर्थी। चैत्रमध्यन्तभस्यमोः सितचतु
र्थीश्रास्यतेन्यापि या शुक्ला भौमयुता शुभाथभरणी सोयन्विताख्न तमेति। अन्या
सर्वमासस्थितापि शुक्ला भौमादिकृता। अस्फत्रमेत्सर्थः। सोयन्चिंतात्रानिवारयुता
तथा चैत्रमधिकृत्य देवीपुराणे। गणेशोकारत्नजोल्लडुकादिविभाविताम्। चतुर्थ्यां वि
ज्ञनाशाय सर्वकामप्रसिद्धये। तथा च भविष्यत्पुराणे। शिवा शांता सुखा राजन्च
तुर्थी त्रिविधा स्मृता। मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु विश्रुता। त-
स्यां स्नानं च दानं च उपवासो जयस्तथा। माघे मासि तथा शुक्ला चतुर्थी तु महीपते।

२

(120)

इंद्यासावांतिदानिसंत्रांतिं कार्यास्तदैवहि। मदाश्रुक्तौ। चतुर्थ्यां तु वारो भौमस्य वा भवेत्
तदासा सुखदा ज्ञेया सुखनामेति कीर्तिता। चतुर्थी भरणीयोगे शनैश्चरदिनं यदि। तदा=
श्यकार्यमंदेवमुच्यते सर्वकिल्बिषैरिति। अथ पुण्यापंचमी। मार्गे भाद्रन भाद्रपो मधुशुच
प्रोक्तासितापंचमीति। तथा च स्कांदे। श्रुक्तौ मार्गशिरे पुण्या श्रावणे या च पंचमी। स्ना
नदानैर्बहुफला नागलोकप्रदायिनी। तथा च ब्रह्मांडे। श्रुक्तौ यां माघपंचम्यां चैत्रे मा
सि शुभानने। श्रीब्रह्मलोकान्मानुष्यसंप्राप्ता केशवाज्ञया। तस्मात्तां पूजयेत्तत्र यत्न
लक्ष्मीर्नमुंचति। भविष्यत्पुराणे। तथा भाद्रे मासि पंचम्यां श्रद्धयान्वितः। समालेख्य
-रो नागा कृष्णवर्णादिवर्णकैः। पूजयेद्गंधपुष्पाद्यैः ससर्पिर्गुडपायसैरिति। तस्याश्च
श्रेष्ठनरचमाह। स्वापेचष्यतराहरेरसितगोति। हरेस्वापे असितगा कृष्णपंचमी श्रे
छतरा। तथा च भविष्यत्पुराणे। सुप्ते जनार्दने कृष्णपंचम्यां भवनांतथा। पूजयेन्मनसा
देवीं गृहीविटपसंश्रयामिति॥ ॥अथ पुण्याषष्ठी। षष्ठी तु सर्वा शुभा प्रोक्तेति। तथा
नस्कंदपूजामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे। सर्वासु शुक्लषष्ठीषु पूज्यो सौ श्रद्धयान्वितैः। आरो
ग्यकामैर्बलानां पुत्रवृद्धिविवर्धनेषत इति। अग्र्यमधमार्गयोरिति। तथा ब्राह्मे। जातस्क
दस्कंदषष्ठ्यां तु श्रुक्तौ यां चैत्रे नाम नतास्य पक्षस्य पुण्यचमुक्तं। तथा भविष्यत्पुराणे। याष
ष्ठी शुक्लपक्षस्य मार्गशीर्षे हरिप्रिया। महाषष्ठीति विख्याता तस्यां जातो हुताशन
रति। उभयगता पूजेदिति

तथा भविष्यत्पुराणे। षष्ठ्यां फलाशनो राजन् विशेषात्कार्त्तिके तथा। कृष्णपक्षे शुचिर्यतो ब्रह्मचा
रीसदा हितरविनभस्येव रेति। तथा वनत्रैवी ये वं भाद्रपदे मासि षष्ठी स्याद्भरतर्षभ। इयं पु=
ण्या पापहरा शुभा शांतानिवानृ देति। अथ पुण्या सप्तमी। अथोत्रास्ते हस्तितान भस्य सहये
म विवेतिथिः सप्तमीति। सहामार्गशीर्षः। तथा च भविष्ये। मासि भाद्रपदे शुक्ला सप्तमी या गणा
धिप। अपराजिते ति विख्याता महापातकनाशनीति। या तु मार्गशिरे मासि शुक्लपक्षे
तु सप्तमी। नंदासा कथिता वीर सर्वानंदकरी शुभा। माघस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी या त्रिलोच
ना जयंतानाम सा प्रोक्ता पुण्या पापहरा स्मृतेति। शुक्लान्या धिरवौ शुभेति। अन्या सर्वमा
सस्था। तथा भविष्योत्तरे॥ विजया साम हापुण्या शुक्ला या सप्तमी रवौ इति। अतिफलदा
सा रेवतीः संयुतेति। सा आदित्यवारयुक्ता। तथा च स्कांदे। रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिव
से भवेत्। तद्दानं शतसहस्रमिति प्राह दिवाकर इति। शतसाहस्रमित्यनेन फलाधिक्यमु
क्तं अथ एतान्यार्यवर्यैरिति पलतिप्रयुक्तं। एवमेव तत्र तत्र भावगर्भाणि पदानि प्रयुक्तानीति
ज्ञेयं। सर्पा श्लेषामघा करैर्वरुण अभिना कस्यवासं क्रमे यो पेताधिक पुण्यदेति। आश्लेषा रोहि=
णी मघा हस्त श्रोत ताराः संज्ञैर्नक्षत्रैः सूर्यसंक्रान्त्या च या उपेता संगता शुक्ला सप्तमी साअ
धिक पुण्यदा। तथा च भविष्योत्तरे। नक्षत्रे पंचतारे या सितासा सप्तमी जया। पंचतारा स्मा
रकाय। स्मिन्नक्षत्रेः तानि च पूर्वोक्तानि। तथा च कालनिर्णयकारैर्व्याख्यातं पंचतारं शता
भिष्क् रोहिण्या श्लेषा मघा हस्तश्चेति तथा शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः॥

सा
मः कृतजयानदांस्त्या सप्तमी भास्करप्रियेति । अथ पुण्याष्टमी । बुधपुनर्वसुयुक्ता बुधाष्टमी चै
त्रे मासि सिताग्निया इति । अग्निया श्रेष्ठाः तथा च विष्णुः । पुनर्वसौ बुधोपेता चैत्रे मासि
सिताष्टमी । प्रातस्तु विधिवत्स्नात्वा वाजपेयफलं लभेत् । अथ बुधयुग्माप्यान्विताया
सिता । पुष्ये पुण्यतरेति । याम्या । भरणी । पुष्ये मासे । तथा च भविष्ये । पौषे बुधाष्टमी शु
क्ला महारुद्राक्ष महाफलेति । तथा ब्रह्माण्डे । पौषमासि यदा देवि अष्टम्यां यमदैवतं । नक्ष
त्रं जायते पुण्यं यल्लोके रौद्रमुच्यते । यदानुसाम हापुण्या जयंती अष्टमी स्मृतेति । अ
थ माघगसिता भीष्माचनेय्योदिता । तथा च ब्रह्मपुराणे । माघमासि सिताष्टम्यां स
लिलैर्भीष्मतर्पणं । श्राद्धं च येन राः कुर्युस्ते स्युः संततिभागिनः इति । तत्र मंत्रः । वैयाघ्र
पद्य गोत्राय संकृत्यप्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतज्जलं भीष्माय वर्मणे इति । अन्याः शुक्लाधि
बुधान्वितेति । तथा च महाभारते । शशिपुत्रसमायुक्ता परिपूर्णा सिताष्टमी । तस्यां नियम
कर्त्तारो स्युः खण्डितसंपदः । शशिपुत्रो बुधः । अथ पुण्या नवमी । अथ नवमी त्रास्ता खिलेति
अखिला सर्वमासस्था सर्वा । नवम्यां च सदा पूज्या गौरीदेवी समाधिना । वरदा सर्व
लोकस्य भविष्यति नरो संयति इ सामान्येन वामनपुराणोक्ते । इषेमध्यो ऊर्जे वाथ्य नरा
स्मितेति । तथा च ब्राह्मे । चैत्रे नवम्यां शुक्लायां भद्रकाली महाबला । योगिनीनां तु सर्वासा
माधिपत्ये अभिषेवितेति । तथा देवीपुराणे । आश्विने नवमी शुक्ला तस्यां कोटिगुणं फलमि
ति । तथा शुक्लपक्षे नवम्यां यः कार्त्ति

॥६२॥

कस्य समाहितः। स्नायाद्दद्यान्नमस्कुर्याद्दक्षयं लभते फलमिति। अथ सुभादशमी। अथ द
शमी ज्येष्ठे सिता पुण्यदेति। तथा देवीपुराणे। ज्येष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषत इति॥ हस्ते भौमदिने स्मृता दशहरा सैवाग्रिया।
हस्ते दशहरा स्मृता। सैव हस्तफलैव भौमदिने अग्रियेति योजना। तथा ब्रह्मपुराणे। ज्येष्ठ
मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता। हरते दश पापानि तस्माद्दशहरा स्मृतेति। दश पापा
न्याह मनुः। पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यं चापि सर्वशः। असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतु
र्विधं। अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः। परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतं। पर
द्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिंतनं। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसमिति। विष्णु
धर्मोत्तरे। दशम्यां शुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि कुजे दिने। गंगावतीर्णा हस्तर्क्षे सर्वपापहरा
स्मृतेति। अस्मिन्योगे गंगास्नानमात्रेण सर्वपापहरा स्यादित्यर्थः। अथ पुण्यैकादशी
अथोत्तमा। एकादश्यखिलेति। तथा नृवाराहपुराणे। एकादश्यां तु नक्तेन नरः कुर्याद्यथा
विधि। मार्गशीर्षे शुक्लपक्ष आरभ्याब्दं विचक्षणः। तद्व्रतं धनदं श्रेष्ठं कृतं वित्तं प्रयच्छ
तीति। सिता त्वतिफलादित्यर्क्षपुष्यान्वितेति। आदित्यर्क्षं पुनर्वसुः। तथा विष्णुधर्मे।
एकादश्यां शुक्लपक्षे यदृक्षं वै पुनर्वसुः। नाम्ना सा विजया ख्याता तिथीनामुत्तमा
तिथिरिति। तथा। एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं मत्र सत्तम। तिथौ भवति सा प्रोक्ता
विष्णुना पापनाशिनीति। अथ पुण्या द्वादशी। द्वादश्यपखिला शुभासितगता ह्युग्रा
र्क्षेति ज्ञान्विता सोक्तेष्टेति। तथा विष्णुधर्मोत्तरे। द्वादशी शुच यदृक्षं शुक्ला सुच

॥६२॥

8

124

विशेषतः। श्रवणेन तु युक्तास्तु तत्रापि द्विजसत्तम। विशेषाद्बुधयुक्तासु शुक्लपक्षगतासु चे-
ति। अथ भगार्कवायुसुरपक्रव्यादभै रन्विता क्रमशो वाजपदेन पूषदहनेन्द्वादित्यपुष्यै-
र्युता। स्या चैत्रादिगता क्रमाच्छुभतरेति। भगः पूर्वा। अर्कः हस्तः। वायुः स्वाती। सुरपो ज्ये-
ष्ठा। क्रव्यादभं मूलः। श्रुतिः। श्रवणः॥ ॥ आजपदं पूर्वाभाद्रपदा। पूषा रेवती। दहनः
कृत्तिका। इन्दुः मृगः। आदित्यः पुनर्वसुः। पुष्यः प्रसिद्धः। चैत्रादिद्वादशमासगता द्वादशी
एभिर्नक्षत्रैः क्रमाद्युक्ता शुभतरा। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। भाग्यर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी
स्यान्महाफला। हस्तायुक्ता तु वैशाखे ज्येष्ठे तु स्वातिसंयुता॥ ज्येष्ठया तु तथाषाढे मूलो-
पेता तु वैष्णवे। वैष्णवे श्रावणमासे। तथा भाद्रपदे मासे श्रावणेन च संयुता। आश्विने द्वादशी पु-
ण्या भवत्याजपादसंयुता। कार्त्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये कृत्तिकया तथा। सौम्ये मार्गशीर्षे। पौषे मृ-
गशिरोयुक्ता माघे चादित्यसंयुता। फल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनी परा। नक्षत्रयुक्तास्वेतासु स्ना-
नदानमुपोषणमिति। माघे तु कृष्णा क्रान्तौ मूले वा यदि शोस्यते अत्र च बिल्वस्नानादीति। आदिश-
ब्दात्तिलोद्वर्तनादि। तथा च विष्णुधर्मे। माघ्यां तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता। द्वादशी या
भवेत्कृष्णा प्रोक्ता सा तिलवैष्णवी। वैष्णवी द्वादशी। तथा। मूलर्क्षगे त्रिशिधरे माघमासि प्रजा-
यते। एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः। द्वादश्यां बहुलाहारं कृत्वा पापैः प्रमुच्यत
इति। अथारो गुरुः सिंहे मेषगतो रविः करयुता चेत्स्यात्सिता द्वादशी योगेऽस्मिन् व्यतिपात-
के विलनुयाद्दानादीनि। आरो मंगलः। तथा ज्योतिःशास्त्रे। पंचाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे

रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे पात्राभिध्यानात् करणेन युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः

अस्मीस्तु गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापं सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं म-

र्त्याधिपत्यं लभते मनुष्य इति। पात्राभिध्यानातिथि द्वादशी। अथ पुण्या त्रयोदशी।

अथाद्यातिथिः पंचेषोमधुशुक्लगेति। पंचेषोः कामस्यातिथिः त्रयोदशी। तथा च यो-

मे चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं चंपकात्मकं कृत्वा संपूजयेल्लेनवीजयेद्व्यजनेन तु। अथ पुण्या

चतुर्दशी। अथ शुभदा भूतेति भूता चतुर्दशी। तथा च विष्णुः सर्वाश्चतुर्दशीनंदीजले

स्नातो धर्मराजपूजभिद्वा पापेभ्यः पूतो भवतीति। असितादृतमेति। तथा च पाद्मे। यां का-

॥६३॥

त्तिकस्य रितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशी। यापुनयतितस्यां तु नियतस्तर्पयेद्यममिति। मा-

घस्याकृजयुगिति। तथा देवीपुराणे। तथा कृष्णचतुर्दश्यां भौमाहे पितृतर्पणमिति। म-

ध्यावतिफलेति। भौमयुक्ता कृष्णचतुर्दशी केवलावा कृष्णचतुर्दशी चैत्रे अतिफलदेत्य-

र्थः। तथा पुराणे। चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यां यस्मात्रिवसंनिधौ गंगायां च विशेषेणनस-

प्रेतो भिजायते। चैत्रे कृष्णचतुर्दश्यामंगारकदिनं यदि धित्राचलं पुनर्नस्या गंगायांस्नान

भोजनादिति। ऊर्जे भूतमालाष्टयुगिति। लाष्टं चित्रा। तथा ब्राह्मे। कार्त्तिके भौमवारेण

चित्राकृष्णचतुर्दशी। तस्यामाराधितः स्थाणुर्यच्छेछिवपुरं ध्रुवमिति। चैत्रेपारव्य

तभोनभस्य गसितात्वद्यातथाषाढगेति। तथा च स्कांदे। चैत्रे चतुर्दशी शुक्ला श्राव-

॥६३॥

णो ष्टपादयोः। माघस्य कृष्णपक्षे या दाने बहुफलप्रदेति। माघस्य कृष्णपक्ष इत्यनेन शिव
गात्रे सूच्यते सा च पूर्वोक्तेति नात्रोक्तेति भावः। तथा च मात्स्ये आराधिते महेन्द्रे तु धराजाकारा
सुय ष्णिषु। ततः शुक्लचतुर्दश्यामनं न पूजयेत्सदेति। इंधं आराधनं वा सर्वोद्धोधः सवाश्वि
ने विहितन्द्रति। तथा आह। आषाढमासभूते छिन्नं शिवं संपूज्य मानवः। सर्वपापविनिर्मुक्तः
सर्वसंपदमाप्नुयादिति। अथ पुण्या पौर्णमासी। चैत्रास्वोर्जतपस्सु पुण्यदास्या पौर्णमासीति
तथा विष्णुधर्मोत्तरे। चैत्रा स्वा कार्त्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफलेति। तथा मासर्क्षे सकला
यातिः। चैत्रादिसा मार्गान्ता सर्वा पूर्णिमा महाफलेत्यर्थः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। पौर्णमासी
षु सर्वासु मासर्क्षे संहितासु च। दत्तानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेदिति। जिवनाशि
नो स्वेकक्षगलेपीति। जीवो बृहस्पतिः॥ अधिनाफलं च समुच्चीयते। तथा च स्कान्दे पुराणे
यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः। पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्वा द्विजोत्तमेति।
अथो वारो देवगुरोर्यदेन्दुधिषणौ मासर्क्षगौ चेद्भवेत्तस्मात्संवदत्रो महत्त्वं क्षितिते ति। य
दादेवगुरोर्वारः इन्दुधिषणौ चन्द्रबृहस्पती मासर्क्षगौ मासनक्षत्रगौ तस्मात् मासनक्ष
त्रात् सचन्द्रनक्षत्रे रविः एवंभूते योगे पूर्णिमा चेत्स्यात्सा महती उक्ता। तथा च ज्योतिःशा
स्त्रे। मासास्यर्क्षे चेदिन्दुगुरू तस्मात्संचद्रो रविः। पूर्णिमा जीववारे तु महानाख्या तु सा तिथि
रिति। अथैन्द्रे गुरुश्चन्द्रमा ज्येष्ठे कोविधि ज्ञेयेति। अथ ज्येष्ठमासि ऐन्द्रे ज्येष्ठायां गु

॥६४॥

कृष्णं इमा सा श्च तिथिश्चे रोहिण्यां अर्कः। दोते या पूर्णिमा सापि महती सर्थः तथा च तंत्रे
वर्हे इंद्रे गुरुक्तौ चंद्राचैव प्राजापत्ये रविस्तथा। पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठाति कीर्तिते
ति। अग्नियमभ ज्ञोह्रेषु चेत्कार्त्तिकी शास्त्रेति। तथा च पाद्मे। आग्नेयं च यदा ऋक्षं कार्त्ति
क्यां च भवेत् क्वचित्। महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा। यदा याम्यं भवेदृक्ष
तस्यां भवति च क्वचित्। तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता। प्राजापत्यं यदा
ऋक्षं तथा तस्यां नराधिप। सा महाकार्त्तिके प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभेति। सारविमंद=
जीवदिवसे तीवोत्तमेति। स्नानक्षत्रफला कार्त्तिकी। तथा च पाद्मे। मंदवारे केंगुरौ वापि
वारेष्वेतेषु च त्रिषु। जीयते तानि चक्र क्षाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा॥ अथाश्वमेधिकं स्ना
न स्यात् भवेन्नृपेति। मेषग स्वाकि श्वे तपनः कृतौ गुरु विधुसिंह च माघकल्पमेति आ
किः शनिः। तथा च ज्योतिःशास्त्रे। मेषपृष्ठे यदा सौरिः सिंहे च गुरुचंद्रमाः॥ भास्करः श्रव
णिरवौ नु महामाघी तु सा स्मृतेति अथ पुण्या अमावास्या। पूर्णिमा कुज सोम जीव सहिते
तिः अमा अमावास्या। तथा च महाभारते। अमा सोमे तथा मे भौ गुरुवारे यदा भवेत्
तत्सर्वं पुष्करं वा मत्सूर्यपर्व शताधिकमिति। मैत्राथ रौद्रा निलादित्य जैकपद दक्षवारुण
धनिष्ठा पुष्य राधा रवा भैः फलाग्ये ति अनुराधा पूर्वाषाढा आर्द्रा स्वाती पुनर्वसु पू
र्वभाद्रपदा शततार धनिष्ठा पुष्य विशाखा रव्यैर्नक्षत्रै रन्विता श्रेष्ठा। तथा च विष्णुपु
राणे। अमावास्या यदा मैत्र विशाखा स्वाति योगिनी। श्राद्धे पितृगण स्तृप्तिं न दाप्नोत्य

॥६४॥

६

वार्षिकी। अमावास्ये यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्वसौ। द्वादशाब्दी न दातृप्तिं प्रायांति पितरोक्षिता
नास्य चाजैकपादर्क्षे पितृणां तृप्तिमिच्छता। वारुणे चाप्यदैवत्ये देवानामपि दुर्लभेति। वरुण
र्क्षे कृष्णभ्रतरा माघे इति। वरुणर्क्षं शतनक्षत्रका। तथा चोक्तं। माघ्या सिते पंचदशी कदाचि
दुपैति योगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः सपरः पितॄणां नाल्पपुण्यैर्नृप लभ्यते सा इ=
ति। अथ कार्यं यथा स्नानं दानमिष्टदेवतापूजनं मुख्यं विद्यान्निबंधेषु तदिति। अथ रह आसु पुण्य
तिथिषु स्नानं दानं इष्टपूजनं मुख्यं देवपूजनादि च यथामेन प्रकारेण कार्यं तन्निबंधेषु का
लनिर्णयादिषु विद्यात् विजानीयात्। मुख्यत्वाद्व्रतादि ग्राह्यं। संग्रहाधिकारित्वान्नोक्तमि
तिभावः। श्रीदः श्रीभिरिजागणेशभुजगस्कंदार्कदुर्गाक्रिमादिं वा वासुकिमुख्यजन्स्मरश्चिर्बा=
भोजासनाश्वेश्वरा ए ते स्युः प्रतिपन्मुखा तिथिष्विति। श्रीदो धनदः अंबामातरः अजो वि=
ष्णुः। अंभोजासनो ब्रह्मा। तथा च पितामहः। प्रतिपद्धनदस्योक्ता द्वितीया तु श्रियः स्मृता। तृ
तीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च। नागानां पंचमी प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च। सप्तमी
भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी स्मृता। मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेः स्मृता। एका
दशी ऋषीणां तु द्वादशी चक्रधारिणः। त्रयोदशी त्वनंगस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी।
तथा ध्यातु स्वतिथीनामुत्तमा स्मृतेति। अमावास्यायाः सर्वसाधारणमाह। स्याद्देवपित्र्यर्चने
मावास्या सकलेरिति। सकलदेवपित्र्यर्चने मावास्यास्यादित्यर्थः। अमावास्या सर्वदेव

नक्षत्रयुक्ततिथिनिर्णयः॥

पित्र्यकर्मण्यदाहृदेति॥ ॥ इति श्रीकालः प्रतिसंस्कृति पुण्यातिथिनिर्णयः॥ अथ नक्ष
त्रयुक्ततिथिनिर्णयः। अथ याश्शुभतिथिः पिन्नया कीर्तिता पूर्वेद्युर्यदि मादिप्रकृ

शुभतरा सर्वेत्तरे चे क्रियापर्याप्तो यदि सोन्वयः शुभकर इति। अथ या तिथिः भाय-
न्वया नक्षत्र वारादि योगा शुभतरा कीर्तिता साय दि दिवसस्य पूर्वार्द्धे पूर्वभागे आदि
फकृतदा सर्वा शुभतरा भवति। चेदथवा उत्तरार्द्धे दिवसस्य उत्तरभागे आदिफकृतदा-
यदि सोन्वयः नक्षत्रादि योगः क्रिया पर्याप्तः कर्मकाल व्यापी तदा शुभतरो नान्यथेत्यर्थः।
तथा च ब्रह्मकैवर्त्ते पूर्वभागे तिथिर्यस्यां ऋक्षयोगान्विता भवेत्। सा तिथिः सकला
ज्ञेया नांते ऋक्षेण संयुता। या वत्सा तिष्ठति ब्र हान्स्नावकालः प्रशस्यते दानं पूजा। तदा
पूजादिक सर्वं तस्यां तत्फलदं भवेत् इति। अथान्या श्रुति कृदिन्त्री रोहिण्यष्टमिकां पु
नाति सकला मित्युक्तमादौ इति। आदौ जन्माष्टमी श्रवणद्वादशी निर्णये। अथ युगादयः

॥६५॥

अथो जैनितमीच राधगसितोग्निः सौम्यो ब्राह्मयकृत् माघमासितपर्ववाथ मदनो-
भाद्रे सिते सोमया स्वयोमीनयुगादय इति। अग्निः तृतीया मदनस्त्रयोदशी। तथा च
भविष्यत्पुराणे। नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगकृतं। त्रेतासित तृतीयायां वैशाखे
समपद्यत। दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगं। कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासिनि-
र्गतः। युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारका इति। ब्रह्मपुराणे। माघे तु पूर्णमास्यां तु-
घोरं कलियुगं तथेति माघमासपौर्णिमायां युगादित्वे मजि प्रत्योक्तं सितपर्यवेति। तथा
तृतीया रोहिणीयुक्ता वैशाखस्य सितानुया। मघाभिः सहिता कृष्णा नभस्ये तु त्रयोदशी।
युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारका इति देवलवचनमपि प्रत्योक्तं सौम्यो-

॥६५॥

(130)

२८

ग्राह्यं युगादि । तिन तथा सौम्यास्वग्र इति । वा यदा चांद्र सौर मासैक्यं तदा न विशेषः कश्चित् । य
दा तु चांद्र सौरमासा भिन्नास्तदा यो विशेषस्तमाह अथ भवश्चेत् सौर चांद्रौ पृथक् । ग्राह्या-
स्तत्र युगाद्यो दशहराख्याश्चार्कमास स्थिता नोत्कर्ष इति अथ चेत् यदा सौर चांद्रौ
पृथक् भिन्नौ भवतस्तत्र तदा अर्कमास स्थिता युगाद्यो ग्राह्याः । तथा च दशहराख्याः अ
नेन व उत्कर्षिना स्तीत्यर्थः । तथा च ऋष्यशृंगः । दशहरास्तु नोत्कर्षश्चतुर्ष्वपि युगादिषु
उपाकर्म महाषष्ठ्यो हीनेति दिष्टं वृषादिन इति । तथा च कालनिर्णयकारैरपि अन्यमतानि
निरस्योक्तं । वयं तु ब्रूमः । यद्यपि वैशाखादि शब्दः चांद्रमास वचना एवेति निरूपितं प्रागु
दाहृत युगाद्यक्षे बोधक वाक्य पर्यालोचन या सकल जनप्रसिध्यानुगुण्याद्दर्
शनाद्दशाश्चसौरमासगत एव युगादिर्ग्राह्य इति । अथ युगांतान् हरिवंश्यैकोक्तकल
नोक्तस्य यस्क्रमः । ज्ञेयास्ते क्रमशो युगांत समयाः इति । हरिः सिंहः उश्चा वृषभः ।
तथा च ब्रह्मांड पुराणे । सूर्यस्य सिंह संक्रांत्या मंत कृतयुगस्य तु । अथ वृश्चिक संक्रां
त्यामंतस्त्रेतायुगस्य तु । ज्ञेयस्तु वृषसंक्रांत्यां द्वापरांतस्तु संख्य[illegible]या । तथा च कुंभ
संक्रांत्याः मंतः कलियुगस्य तु इति । यदा युगांतो रवेः संक्रांतौ दिनभं च योक्तमिति यद्
रवेः संक्रांतौ दिन नक्षत्र रेवती सापि युगांत इत्यर्थः । तथा चादित्य पुराणे । दिनर्क्षं रेवती
यत्र गमनंचैव राशिषु । युगांत दिवसं विद्धि तत्र दान मनंतकं इति । अयनं तु दक्षं तु
ला मेषकौ । सप्तम्यां ग्रहणे पि वा यदि भवेत्सोन्यो युगांत इति । उदगयनं । मकरसंक्रां

तिः। तथा च तत्रैव। ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वाभिहिरोपदि। सप्तमी शुक्लकृष्णायां यायुग
गांत दिवसं विदुरिति। स्मृतं दानाद्यत्र सहस्रगुणितं तद्युगादिषु पातिअत्र युगां
तेषु तद्वत् तथा युगादिष्वपि दानादि सहस्रगुणितं भवेदिति स्मृतं। तथा च मनुः। सहस्र
गुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु। कर्मश्राद्धादिकं चैव तथा मन्वंतरादिष्विति। अथ नाना
युगधर्माः। ध्यानज्ञानतलयास्य यज्ञं कृतयुगे ज्ञानं तु लिंगार्चनं त्रेतायां यजनं मखैर्वा भ
जनाध्यानादि तु द्वापरे। तिष्ये दानं दयादमेश्वरकथासंकीर्तनादि स्मृतमिति। अये
तं आचरेत्। तिष्यः कलिः। यजनं परं त्रेतायामन्वेति। तथा च शिवपुराणे। ध्यानं परं कृ
तयुगे त्रेतायां लिंगपूजनं। द्वापरे ध्ययनं तिष्ये महादेवस्य कीर्तनं। तथा विष्णुधर्मोत्त
रे। ज्ञानं परं कृतयुगे त्रेतायां च तपः परं। द्वापरे च तथा यज्ञः प्रतिष्ठा च कलौ युगे। तथा बृ
हस्पतिः। तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे स्थितं। द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिष्ये दा
नं दयादम इत्यादि। ब्रह्मा कजित्रिनाश्चतुर्युगस्तु राज्ञेयाः क्रमात्पूजने इति। अजः श्री
कृः। तथा च स्कांदे। ब्रह्मा कृतयुगे देवः त्रेतायां भगवान् रविः। द्वापरे भगवान् विष्णुः क
लौ देवो महेश्वर इति। अन्ये ब्रह्मा पितामहाभिधविरिंच्यब्जासनात्मभूरज इति।
अत्र जो ब्रह्मादिशिश्च तु मूर्तिशिश्च तु युगेषु अभ्यर्च्य इत्यर्थः। तथा चोक्तमपराजि=
पृच्छायां कृतादिषु गदित इत्युपक्रम्य ब्रह्म पितामहश्चैव विरंचिकलासनः जनस्त इ
तसंप्रोक्ता मूर्तयः परमेष्ठिन इति। अथो विष्णुः सितरक्तनीलः सुतन्तुः कृष्णः क्रः क्रमा

॥६९॥

नं

॥६९॥

नामभिः। हंसद्येरिति। अर्च्यइति पूर्वेण संबन्धः। सुतनुरित्यनेनाकारविशेषो विज्ञापितः
तथा च श्रीभागवते। कृतं त्रेता द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः। नानावर्णाभिधाकारो नानैव विधि
नेज्यत इत्यादिनोक्तेः। अथ वासुदेवकमुखाः पूज्याश्चतुर्मूर्तयो देवस्यादियुगक्रमादि
ति। आदियुगं कृतयुगं तथा चापराजितस्थल्यां। सोमं वामेन हस्तेन दक्षिणेन रविं वहन्। वह्निं
हृदयमध्ये यो वासुदेवः प्रकीर्तितः। आदियुगे द्विजैः पूज्यः श्वेतवर्णः कृते युगे। संकर्षणो वहस्ये
व लाङ्गलं मुसलं तथा। रक्तवर्णः प्रपूज्येत त्रेतायां तत्रजातिभिः। प्रद्युम्नो द्वापरे पूज्यो वै-
श्यैः शारधनुर्धरः। पीतवर्णः पीतवासाः शिल्पज्ञानप्रयकः। कलौ युगेऽनिरुद्धाख्यः पूज्यते-
शूद्रजातिभिः। कृष्णवर्णो विकृत्यैव खड्गचर्मकरद्वये। स्नातो योऽनिरुद्धं विष्णुं पापवृन्दं विना
शयेदिति। अथ कृते धर्मो मनूक्तः स्मृतः। प्रोक्तो गौतम[illegible]खलिखितः। पाराशरोऽन्ये[illegible]इति अ
न्येषु त्रेता द्वापर कलिषु। तथा च पाराशरः। कृते तु मानवो धर्मः त्रेतायां गौतमः स्मृतः। द्वापरे शंखलि
खितः कलौ पाराशरः स्मृत इति। अथो कर्तव्यं प्रतिमा हेम पट्टजनितं कार्पासजं च क्रमात्। देवा वा
सुपवित्रकं कृतयुगादाविति। पट्टशब्देन पट्टसूत्रं तथा च कालोत्तरे पवित्रारोपणे। कृते प्रतिमा
यं कार्यं त्रेतायां हेमसंभवं। पट्टजं द्वापरे शस्तं कार्पासं तु कलौ युगे इति। संश्रयेत् पुष्करं क्षेत्रं
नैमिषकाननं कुरुगतं क्षेत्रं च गंगां तथेति। कुरुदेशास्तत्रं कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रं। तथा कृतादौ
एतानि क्षेत्राण्याश्रयेदित्यर्थः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। पुष्करं तु कृते सेव्यं त्रेतायां नैमिषं त
था। द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गंगां समाश्रयेत्। अथ युगभेदेन ज्याभिदेशग्रामकुलानि यान

स्प२

कि जनं चोक्तं क्रमादिति । पराशरः । यजेद्देवं कृतयुगे त्रेतायां मखमुख्यजेन्द्र द्वापरे कुलमेकं कलौ हरिं
तु कलौ युग इति । पापिष्ठा अपि ब्राह्मणा न भोजनेष्वधुरिते हानिः कृता दोषाने दिति । दुरिते हानिः पापैत्य
मिः । क्रमादिति मध्यप्रदीपिकाल्या येनात्रापि यो ज्यं । तथा च तत्रैव । कृते संभाष्य न पतितत्वेन । यां
स्पर्शनेन तु । द्वापरे चान्नमादाय कलौ कर्त्तैव लिप्यत इति । अथ कलिधर्माः । तिष्ये श्रेष्ठतरं स्मृ
तं हरिहराभ्यर्चाभिधा कीर्त्तनमिति । तथा च महाभारते । यस्त्वोनमः शिवायेति मंत्रेणानेन
शंकरं । सकृत्कलौ समभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । सदा तं यजते यस्तु श्रद्धया मुनिपुंगव ।
लिंगे वा स्थंडिले वापि कौतुकी विधिपूर्वकं । कृतदोषं विनिर्जित्य रुद्रलोके प्रमोदते । इति । त
था च अग्निपुराणे । कलौ कलिमलध्वंसं सर्वपापहरं हरिं । ये र्चयंति नरा नित्यं तेपि वंद्याः य

॥६७॥ था हरिरिति । तथा व्यासः । ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेर्चयन् । यदाप्नोति त ॥६७॥

दाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवमिति । स्वर्गार्थी विष्णुधालयं कारितपुरग्रामादन्न
पः कारयेद् इति । तथा विष्णुधर्मोत्तरे । देवतावेश्मपूजानि न रानि कलौ युगे । कर्त्तव्यानि म
हीपालैः स्वर्गलोकमभीप्सुभिरिति । अथ कलिवर्ज्यानि । वर्ज्यं गोनरनानि मेधकरणं म
द्यं विवाहः पुनर्वूढायाश्च कलौ कमंडलुधृति ब्रह्मव्रतं नैष्ठिकं । ज्येष्ठांशोद्धरणं वनाति
थिस्तुराय थं पशोर्हिंसनं भ्रातस्त्रीषु नियोगतः सुतजनिस्ता द्रुदनस्थाश्रमः । स्वेयान्य
थि कपापिशुद्धिरयसं कोच्चो गुणापेक्षया । यद्वेष्ठ अतताश्व विप्रहननं विप्रस्य शाति
र्त्तकं । विप्राणां मध्यनिष्कृतिमरणाकृ संसर्गदोषो महाप्रस्थानो पगमस्त्व्य हान त्रानि

135

नामन्याहृतिहीनता। उद्वाहो जननसपिंडदुहितुर्द्वितीर सान्यात्मस्त्रीकारोप्य सवर्णजाँरिणाय
सोमस्य संविक्रयः। विस्त्रंभत्राकुनोपयाचितकयोः सामुद्रिकोपः श्रुतिः स्वभादेश्च सुराग्रह
स्यनुकृतिर्यज्ञेच सौत्रामणौ। इत्यादीनि कलौ त्यजेदिति। स्तेय[illegible]त्या-न्याधिकपापिश्रुद्धिः
सुवर्णस्तेयव्यतिरिक्तमहापातकि प्रायश्चित्ते। अथ संकोचो गुणापेक्षया। श्रोत्रियवोदिगु
जेन प्रायश्चित्तन्यूनता उद्यत शस्त्र आततायी। शामित्रं नाम कर्म। मरणाय कृ मरणान्ता।
जननीसपिंडो मातृसपिंडः। आदिशब्दोसमुद्रयातुर्ब्रह्महत्यास्य पुनसंग्रहादीनि वर्ज्यानि।
तथादित्यपुराणे। दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च कमंडलोः। गोत्रान्मातुः सपिंडाच्च विवाहो गो
वधस्तथा। नराश्वमेधौ मद्यं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः। तथा च ऊढायाः पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोव
धं तथा। स्मृत्यंतरे। विधवायां सुतोत्पत्तौ देवरस्य नियोजनं। बालायाः क्षतयोन्याश्च वरेणा
न्येन संस्कृतिः। कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजन्मभिः। आततायि द्विजाग्र्याणां धर्मयुद्धेन
हिंसनं। द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः। वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिनो
दितः। वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसंकोचनं तथा। प्रायश्चित्तविधानं च विप्राणां मरणांतिकं। संस
र्गदोषस्तेथान्यमहापातकिनिष्कृतिः। वरातिथिपितृभ्यश्च पशूपाकरणक्रिया। दत्तौरसेतरे
षां च पुत्रत्वेन परिग्रहः। सवर्णान्यांगनादुष्टैः संसर्गः शोधितैरपि। अयोनौ संग्रहे वृत्ते परित्यागो गुरु
स्त्रियः। परोद्देशात्मसंन्यासः उच्छिष्टस्यापवर्जनं। प्रतिमाभ्यर्चनार्थाय संकल्पश्च सधर्मकः।
अस्थिसंचयनादूर्ध्वं अंगस्पर्शनमेव च। शामित्रं चैव विप्राणां सोमविक्रयणं तथा॥ षड्भक्तान
सत्रदीक्षा च सर्वेषां कमंडलुविधारणं। महाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञप्तिश्च गोसवे। सौत्रामण्यामपि सुराग्रहस्य च संग्र

135

गानेनान्नकरणं हीनकर्मणः । एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्तितानि विद्वद्भिर्व्यव-
स्थापूर्वकं बुधैः । समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेदिति । आदित्यपुराणे । त्रापथः त्राकुन-
स्य पूः स्वामुद्रिकसुपश्रुतिः । उपपातकिनमादेशाः संभवंति कलौ क्वचित् । तस्मात्तन्मात्रलोभे-
न कलौ कार्यं न कारयेत् ॥ ॥ अथ मन्वादयः । अथ सितोभिश्चैत्रभाद्रस्थितेः शुक्लाश्वयुक्तप-
स्यथासितवसुभाद्रेथवाश्रावणे शुक्लेपेनवमी शुचौ तु दशमी शुक्ला तु पुष्ये सितेकादश्यू-
र्जे सितेत्वेजोमधूक्तपस्यात् पाठः शुक्लोर्जगं । शुक्लेपर्वतपस्यगोनभसिवादशौत्रमन्वा-
दयः । आस्त्रेमीकथिताः शुभाः पितृयज्ञौदानादिकेक्षमताः ति । अश्वसप्तमी । वसुरष्टमी

॥८४॥

शुक्लोज्येष्ठः । तपस्यूर्गः । फाल्गुनवर्तहिर्गः । नभसिवा इति योजना । मत्स्यपुराणे । अश्वयुक्शु-
क्लनवमी द्वादशी कार्तिकस्य तु । चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य च । फाल्गुनस्य चामावा-
स्या पुष्यस्यैकादशी तथा । श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथाषाढस्य पूर्णिमा । आषाढे शुक्लद-
शमी तथा माघस्य सप्तमी । कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्येष्ठी पंचदशी तथा । मन्वंतरादय-
स्त्वेता दत्तस्याक्षयकारकाः । पुराणांतरे आश्विनेत्यारभ्य श्रावणस्यामावास्येत्यंतं
तथा च नभस्ये चाष्टमी कृष्णेति । अथ कल्पादयः । स्यः पृक्षद्वयगाः क्रमात्प्रतिपदाद्याः
श्चैत्रमासक्रमात् । भूतौ माधवगौ मधौ तु मदनौ ज्येष्ठस्थिते पर्वणी । श्राद्धे त्रिंशदमी
शुभाः शुभनराकल्पादयः शुक्लगा इति । अमी त्रिंशत्कल्पादयः श्राद्धे शुभास्यः । शु

॥८४॥

136

कृष्णाः शुभतर इति योजना। नागरखंडे। अथ कल्यादयो राजन्निषादिरा कल्यादीनुक्ताः त्रिं-
शाद्दमी कल्यास्तिथयः। प्रारमेष्टिनः। आरंभतिथयस्तेषां शुक्लाः पुण्यतमाः स्मृताः। नास्
श्राद्धे कृते पुण्यमा कल्पस्थायि कल्पनदृति। वक्षीराधतपस्ययोरसितगश्चैत्रेचेत्किः
कृष्णगः। द्वितीयौ थोर्जसहस्त्तयोगतसिता मुन्यंकमाराः क्रमाल्लम्नान्यकथिता अमामुनि
वरैः कल्यादयः पुण्यदा इति। राधतपस्ययोः नैत्रा रवफाल्गुनेयोः। असितो ज्ञिः कृष्णत्ती
या। वैत्रेतु कृष्णगो हिः कृष्णपंचमी दर्शश्च अथ क्रमात् ऊर्जसहस्त्यो गत सिताः। का
र्त्तिकमार्गशीर्षमाघशुक्लामुन्यंकमाराः सप्तमीनवमी द्वादशीमन्ये सप्त कल्यादयो मुनि
वरैः पुण्यदाः कथिताः। मत्स्यपुराणे। वैशाखस्य तृतीया या कृष्णा या फाल्गुनस्य च। पंचमी
चैत्रमासस्य तथैवांत्या तिथिः परा। शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य च सप्तमी। नवमी मार्ग
शीर्षस्य सप्तैतान्स्मराम्यहं। कल्पानामादयो ह्येता दत्तस्याक्षयकारका इति। अथ व्य
तीपातः। आद्याविंशतिरश्विया द्यप्ययकतानोऊस्तेतो विंशतिः सैकाश्रेष्ठनरापनादशत
तः सप्तव्यतीपातके। दानादाविति। व्यतीपातके प्रसिद्धव्यतीपाते दानादौ आपाउपयक्तानि विं
शतिद्विविंशतिनाडोऽशिष्याः। तेन त्वादनंतराः सैका विंशतिः श्रेष्ठतराः तत्सदनंतराः
श्रेष्ठतमाः। तत्सप्ततिश्रेष्ठतमादस्यर्थः। नृसिंहपुराणे। फलं लक्षगुणं सौभ्यमणेकौ
टिकं चार्तेण तत्रे शातकोद्यस्त्कृपतिते सप्तनोडिका इति। श्रवणाश्विधनिष्ठाहवस्तुभाश्लेषा
दिमांप्रोमृगे। वारे कस्य भवेदमा बहुफलः सोऽप्योव्यतीपातकः इति वृद्धमनुः। श्रवणा

137

श्रिय इति श्रीहरिनागदेवसमस्तके। पद्यमाविचारेण व्यतीपातः स उच्यते। मस्तके प्रथमच
रणे। एतच्च श्रवणादिभिः प्रत्येकं संबध्यते। केचित्तु मस्तकं मृगशिर इति। व्याचक्षते तन्दधि
प्रोक्तं मृगे शिरः। अथ प्रकीर्णकालः। तत्र स्यात् व्यतिपात वैधृति समाख्य क्रांतिसाम्यं श
वेश्चन्द्रस्येति। रवेश्चन्द्रस्य च क्रांतिसाम्यं यत् तद्व्यतिपातवैधृतिसमाख्यं। व्यतीपातो
वैधृतिरिति समाख्या नाम यस्य स तथा। तत्र शास्त्रं स्यात्। गुरुः। क्रांतिसाम्यसमयः
समीरितः सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः। तत्र दत्तहुतजप्तपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भा
र्गवः। अस्य लक्षणमुपरिष्टाद्वक्ष्यते। अथ तिथित्रयंस्पृक्त्रातिथ्योवारः सपुण्यो व
म इति। विष्णुः। तिथित्रयंस्पृशत्येको वारः स्याद्दिवमहितं न पुण्यः सोपि दिक्षयाख्य
समयस्तिथ्योः क्षये यो भवेद्वासरं न इति। यदा तिथ्योः क्षये तिथिद्वयावसाने वासराव
सानं स दिनक्षयः यत्र तिथित्रये पिवा राजुवृद्धिः सोवम इति। अथ तिथिस्त्रिवारस्पृग
सौ तिथ्यधिरष्यो दिवेति। तिथ्यर्द्धस्तिथिवृद्धिरिति यावत्। विष्णुः। त्रिवारस्पृक्ति
थिर्यत्र दिनं वृद्धं तदुच्यत इति। स्यपुण्य तिथियोगऋक्षकरणाद्यं तेषु कालो दिन
छिद्राख्य इति। तिथियोगनक्षत्रकरणाद्ये आद्यः अंताश्च तेषु यः कालः स दिनछिद्रा
ख्यः। तथा च गुरुः। तिथ्यर्द्ध तिथियोगर्क्षच्छेदीनामि पर्वणः। सदृशो दिनसंधिद्ध समाख्यो
माह भार्गव इति। तिथ्यर्द्धं करणं। छेदोंतः आद्यंत समय प्रमाणमाह सकृते स्तिथेर

॥६९५॥

॥६९५॥

वसितावादौ पक्षे स्थिते शतांश अष्टाभिश्च युतं घटीद्वयमुडौ श्चैवं पंचभिः संयुतं विंशत्याथ कथ
लाभिते युतमिदं योगस्य संक्रान्तिरिति । सकृतेः सकरणस्य तिथेः अवसिते अवसाने
आदौ च स्थिते शतांश अष्टाभिश्च फले युतं घटीद्वयं । उडौ नक्षत्रस्य चेदाद्यंत समये तदा निंशा
त्या पंचभिश्च फले युतं घटीद्वयमथ योगस्याद्यंत समयस्तदा कलाभिते । षोडशभिः पलै युतं
घटीद्वयं । अथ योगस्याद्यंत समयस्तदा कलाभिते । षोडशभिः फलै युतं । रवि घटीद्वयं पुण्यं
संक्रान्तिमित्यर्थः । अर्थाद्धि तत्पुण्यपदमावर्तं ज्ञेयं । अतः ॥ छेदादिकालाः कथितास्तिथिकृत्ये
घटीद्वयं । नागवह्निपलोपेतं तद्देन च फले युतं । पलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं स्मृतः छे
दादिसमयः प्रोक्तो दानेनंतफलप्रद इति । गुर्वर्कादिषु वेधपाप्यबहुलाश्चेत् पुण्यकालः स्मृ
त इति । बहुलाः कृत्तिकाः । पद्मपुराणे । मंदे वार्के गुरौ वापि वारे षु तेषु तुत्रिषु त्रीण्येतानि
तु ऋक्षाणि स्वयं प्रोक्तानि ब्रह्मणा । अश्वमेधाधिकं पुण्यं स्नानात्तस्मिन् भवेन्नृपेति । त्रीणि
ऋक्षाणि आग्नेयमाप्यप्राजापत्यानीति निबंधकृद्भिर्व्याख्यातानीति । सोमर्क्षे स्थिते रवौ
जीव त्रिशिनां यस्मिन्स कालो ग्रिय इति । यस्मिन्काले यस्मिन्तिथौ सोमर्क्षे मृगे रवौ जीव त्रि
ना स्थिते तिः स कालो ग्रयः पुण्यरतियावत् । वामनपुराणे । यदा मृगशिरे ऋक्षे शशिसूर्यौ बृ
हस्पतिः ॥ तिष्ठंति सा तिथिः पुण्यरक्षया परिगीयते । राधास्थो रविरग्निभेति । कृत्तिकायां पद्
मकः पुष्करे दुर्लभ इति । शंखः । विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चंद्रमाः । स योगः पद्मको
नाम पुष्करे ष्वति दुर्लभ इति । महती तथोपपदयुक्ता शस्ता तिथिर्वैधृतिरिति । महतीमहच्छब्दयुक्ता
तिथिः शस्ता । तथोपपदयुक्ता सोपपदा तिथिः शस्तेत्यर्थः । शिवरहस्ये । महच्छब्दप्रयुक्ता या याच

सोपपदातिथिः सामावास्या समाद्येया दानाध्ययकर्मसु तिथ्यवैधृतिश्च व्यतीपात इत्यादिग्रहे
प्रोक्तौः। अथ निमित्ततः सत्पुण्यकालः। नोकाले क्षणमाश्रयाभयजलान्नादेन्नदाने दिने द
तिः अथिनि आश्रयादिदाने नोकालेक्षणं पुण्यकालप्रतीक्षा नास्तीत्यर्थः। विष्णुधर्मोत्तरे
नकालनियमो दृष्टो दीयमाने प्रतीश्रये। तदैव दानमस्योक्तं यदा पात्रः समागतः। तथा
कालस्सर्वोपि निर्दिष्टः पात्रं सर्वमुदाहृतं। अभयस्य प्रदाने तु नात्र कार्यविचारणा॥ नहिका
लं प्रतीक्षेत जलं दातुं तृषान्विते। अन्नोदकं सदा देयमित्याह भगवान्मुनिः। तद्वत्सक
लप्रसूतस्सुरभीदान इति उभयतोमुखीदान इत्यर्थः। स्कान्दे। अर्धप्रसूतां गां दद्यात्का
लादिनविचारयेत्। कालः स एव ग्रहजं यदासौ द्विमुखी तु गौरिति। मुमूर्षुस्तु चेत्काले
वितरेद्धेन्वादि सस्तुतां गां वात्सहीनामुत इति। मुमूर्षुरासन्नमृत्युस्तत्काले मरणकाले स
स्तुतां सवत्सां उत अथवा। वाराहपुराणे। व्यतीपातोथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः। पुण्य
कालास्तदा सर्वे यदा मृत्युरुपस्थितः। तदा गोभूहिरण्यादि दत्तमक्षय्यतामियात्। व्यासः।
आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्ववत्। तदभावे तु गौरेव नरकोद्धारणाय। अशक्तौ तेन
दरुग्विध्यायस्तु कृतं दद्यात् प्रमीताय तत्र इति। अशक्तौ तु मरणसमये दानाशक्तौ तु अकृते
अनासन्नमृत्युः पुत्रादिरिति यावन्नष्टं तद्गोदानादिकं विधानतस्तु कृतं प्रमीताय मृता
यदद्यात्। व्यासः। तयोर्द्वौ दिनत्राकोति दातुं वैतरणीं तु गां। अशक्तौ न्यो रुकूनदाद्वा दद्या
ल्ये यो मृतस्य तु। श्राद्धावितत जनिर्यदा ससमयोदाने प्रियश्चापुत्रो नित्यवादिति। जनि

१२०॥

१२०॥

निरुक्तिः। चकारो भिन्नक्रमः स द्युत्यनंतरं योज्यः। आयुषो नित्यत्वादिति तत्र हेतुः। मत्स्यपुरा
णे। पापानां जायते वित्तं वित्तं श्रद्धासमन्वितं। तदैव दानकालः स्यात्प्यतो नित्यं हि जीवितमिति।
अथ तिथिविशेषवर्ज्यानि। अथ नो विष्कंभितं फगे पत्रये द्वौ सिंदूगे इति। मार्कंडेयः। लि
हादित्येषु कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चंद्रदर्शनं। मिथ्याभिदूषितं कुर्यात् तस्मात्तत्र्ये न तं स द इति। स
प्तम्यां तिलतर्पणां जन कली स्तौल भुजिनाम्रकेनिंबपात्रेण नीलवस्त्रविधृता स्नानं च धात्री
फलैः। वर्जीस्यादिति। वर्जीस्यादिति। अविच्छगम्यादय इति जिनिः। तद्योगे अर्केनोभ विष्ण
दाधर्मणियोरिति षष्ठीनिषेधात् कलीनित्यादौ द्वितीयाद्येया। भविष्यत्पुराणे। सप्तम्यां न
स्पृशेत्तैलं नीलवस्त्रं न धारयेत्। नाचाप्यामलकैः स्नायान्नकुर्यात्कलहं नरः। तथा। निंब
स्य भक्षणं तैलं तिलैस्तर्पणमंजनं। सप्तम्यां नैव कुर्वीत ताम्रपात्रे च भोजनं। अथ पर्वानु
ष्ठेयं॥ ॥अथ भूतदर्शरविसंक्रांतिरष्टमी पूर्णिमा। पर्वाख्या इति। विष्णुपुराणे। चतुर्दश्य
ष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा। पर्वाण्येतानि राजेंद्र रविसंक्रांतिरेव चेति। गदितो त्रत्रां तिवि
ध्ययेहोमस्तिलैरक्षतैर्गायत्र्यानियमेनेति। अत्र पर्वसु नियमेन होमो गदित इति पदयोज
नामनुः। सावित्रान् शांतिहोमं कुर्यात्पर्वसु नित्यश इति। सावित्रान् सवितृदेवताकान्। अत ए
व गायत्रीमंत्रो त्र। विष्णुः। पर्वसु च वत्रयं तिलहोमं कुर्यादिति। कर्त्तुः शरीरनियममाह। ऋषि
नवपुस्यादिति। विष्णुः। अलंकृतस्तिष्ठेदेवमाचारसेवास्यादिति। पंचदश्यो स्त्वधोगः प
श्चाच्छ्रावयीत नित्ययगलिताचारः श्रुतिगुह्णिमानिति। पंचदश्यो पूर्णिमामावास्ययोरग

लितावारः ब्रह्मचर्यवान् शुचिः पवित्रः गुप्तिमान् रक्षावान् । अग्नेः पश्चादग्न्याधानानं
रं तैमिति यावत् । अधोभूमौ शयीत । कात्यायनः । पौर्णमास्याममावास्यामधः स्वापो वि
धीयते । अनाहिताग्नेरयोवं पश्चादग्ने र्विधीयत इति । अनाहिताग्निरत्र स्मार्ताग्निमान् ।
आपस्तंबः । दिवा आदित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तं चंद्रमास्तस्मादमावास्यायां निशायां स
धीयसामात्मनो गुप्तिमिच्छेत् प्रायत्य ब्रह्मचर्यकालेन च जायायाः सह जां रात्रिं सूर्याचंद्रमसौ
वसत इति ॥ ॥ मासं स्याज्जपदे वा पित्र्ययजने योग्यः स दर्भः । अतो दर्भोयद् इति । यो दर्भो दर्शे
क्षितः स मासं जपादौ योग्यः स्यात् । मासमित्यंतसंयोगे द्वितीया । षड्विंशन्मते । मासेन स्या
दमावास्याद् दर्भो ग्राह्य इति । अथ सदा सकर्मसु शुभो दर्भो नभस्याहृत इति । योन भसि । आ
हृतः स सदा कर्मसु शुभः तथा चाक्तं । मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भोच्चयः स्मृतः । अयातयाम
मास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनरिति । अथ पूर्ववर्ज्यानि । उशनस् वस्तुदंतकाष्ठपिशितक्षौ
राणि विरुच्छिदां स्त्री तैलाध्ययनानीति । उत्सृजेद्वा पिशितं मांसं । वीरुच्छिदां वल्लीछेदं ।
मनु चतुर्दश्यष्टमीदर्शपौर्णमास्यर्कसंक्रमे । एषु स्त्री तैल मांसानि दंतकाष्ठानि वर्जये
त् । हारीतः तैलं मांसं भगं क्षौरं पर्वकालेषु वर्जयेत् । बौधायनः । पर्वसु नाधीयीतेति । विष्णुः
पर्वसु न रमपि स्त्रियादिति । अमासु तु शिलापिष्टं परान्नं त्यजेत् । स्त्रियान्नैव स मिर्कुं
ग्राह्यः ... दिकार्यं विनानो धार्यं वसनं न यनं तु पुनर्भुंजीत रात्रौ न चेति स्मृतिसमा
सारः । सामंताद्या परान्नं तु पुनर्भोजनमैथुने तैलं मांसं शिलापिष्टममावास्यां विवर्जयेत्

॥२॥५

रा.

॥२॥५

॥१२॥

रुच्छेदं स तैलं भजेदिति स्पष्टं। नंदाजन्मदिनाध्वरेषु नियमे श्राद्धे च पालेसजे तैलस्याभि
षदन्तधावनविधी न्यन्यौ तथा शोषिन दृति। नंदा तिथिः। अध्वरो यागः। नियमो व्रतं। आभि
ष। मांसं। तथा व्यासः। षष्ठ्यष्टमीअमावास्यापक्षद्वयचतुर्दशी। अत्र संनिहितं पा
पं तैले मांसे क्षुरे भगे। संक्रांत्यां पंचदश्यां च द्वादश्यां श्राद्धवासरे। वस्त्रनिष्पीड्यते नै
व क्षुरेणापि न हिंस्यते। व्यासः। तैलं न संस्पृशेदामवृक्षादीन्छेदयेन्न च। पक्षादौ च र
वौ षष्ठ्यां रिक्तायां च हरे स्त्रियौ॥ वामनपुराणे। नंदासु नाभ्यंगमुपाचरेव क्षौरं च रिक्ता
सु जयासु मांसं। पूर्णासु योषित्परिवर्जनीया भद्रासु सर्वाणि समारभेत। नाभ्यंगमर्के न
च भूमिपुत्रे क्षौरं च शुक्रे च कुजे च मांसं। बुधे च योषां न समाचरेत शेषेषु सर्वाणि सदैव
कुर्यात्। चित्रासु हस्ते श्रवणे च तैलं क्षौरं विशाखा प्रतिपत्सु वर्ज्यं। मूले मृगे भाद्रपदासु
मांसं योषिन्मघाकृत्तिषु सो नरासु। व्यासः। श्राद्धे यज्ञे च नियमे पत्न्यौ च प्रोषिते तथा।
व्यतीपाते च संक्रांत्यां नंदाभूताष्टपर्वसु। तैलाभ्यंगरतिमांसं दंतकाष्ठं च वर्जयेत्। तथा अ
ष्टम्यां च चतुर्दश्यां पंचदश्यां च जन्मनि। तैलं मांसं व्यवायं च दंतकाष्ठं च वर्जयेदिति। षष्ठ्या
दावपि वर्जिते पलमुखे मांसाशने पंचदश्यंगे च चतुर्दशीति कथितं दोषाधिकं वा यतः
दिति। षष्ठ्यादौ पलमुखे मांसादौ वर्जितेपि मांसाशने पंचदश्यादिषु यो दोषाधि
क्यमेत्यर्थः। तथा च मनुः। मांसाशने पंचदशी तैलाभ्यंगे चतुर्दशी। अष्टमी ग्राम्यध
र्मेषु ज्वलंतमपि पातयेदिति। विज्ञेयं पित्रादिवर्जनविधौ तिथ्यादि तत्कालगमिति
आदित्योदये नक्षत्रं तत्कालगं ज्ञेयं। यावत्कालं वर्तते तावद्वर्ज्यमित्यर्थः॥

॥१२॥

143

सूर्यग्रक्षगते सोमे परान्नं यो हि भक्षयेत्। तस्य मासगतं पुण्यं यस्यान्नं तस्य तद्भवेत्। मार्कंडेयः॥
अमावास्यासु सर्वासु नवं वस्त्रं न धारयेत्। तथाच। अमावास्यां न सेवेत रात्रौ भोजनमैथुने।
पीठीनसिः। अमावास्यां हरितं छिद्यात्। व्यासः। अमावास्यां न तु छिद्यात् कुशीश्च समिधस्त
था। सर्वत्रावस्थितः सोमो हिंसायां ब्रह्महा भवेत्। पित्रादिकार्यार्थं कुशाग्रहणे एव। कुत्राः शाकं
च पुष्पाणि। वागर्थे चतृणादिकं। आहरेद्दैवपित्रर्थं अमावास्यां द्विजः। तथैव पूर्वमुक्तवा
दिति। अथ कालविशेषवर्ज्यानि। अष्टम्यादिषु। नारिकेलकमलाबुरवं पटोलं क्रमान्निष्पा
वांश्च मसूरिकाः परिहरेद्भूताक्रमं भोजने इति। तथा च स्कंदपुराणे। शिरःकपालमंत्राजिन
स्त्रव च मतिलांस्तथा। एतानि क्रमशो नित्यं अष्टम्यादिषु वर्जयेदिति। वृक्षच्छेदनमांसतैलसु
रतक्षौराणि षष्ठ्यां त्यजेत्। श्राद्धे हेमगृहाध्यायो हरितिथौ क्षौरक्रियां वर्जयेदिति। राध्या
विशाखा। पूजाग्नेयम चोत्तरात्रप बुधेषु ञ्जेद्वतमिति। पूर्णातिथिः आग्नेयं कृत्तिका छु
धो वारः संक्रमेष्वाद्धो हे बरपीडनं हरितिथौ पक्षावसाने त्यजेदिति। अंबरपीडनं स्ना
नानंतरं वस्त्रपीडनं क्षौरादिना वस्त्रक्षालनं च। पक्षावसानं पंचदशी। नंदावा कृकरा
जभेषु न भजेत्तैलमिति। नंदातिथिः वो ष्टुं चित्राकरोहस्तः अजभं श्रवणः। विष्णोभे
जयामूलप्रोष्ठपदासु नैव पिशितं सेवेतेति। विधे भौमिगृगेः जयातिथिः प्रोष्ठपदा भाद्र
पदा। रिक्तासु तु पक्षान्त्यां क्षुरकर्म तैलं हरितच्छेदं त्यजेदिति। रिक्तातिथिः पक्षांतिः
प्रतिपत्। हरितं स्नाइतृणादि। भूमिजे वाभ्यंगं पित्रिान मिति। भूमिजो मंगलः। रवौ तु न

कालनिर्णयकाराः। अत्र यावल्लक्ष्म्यादितिथिस्नानकालं तैलादिनिषेधः ननु षष्ठ्यादि संध्याहो
रात्रे प्रमाणाभावादि गोमूत्रं नु निशामुखे निशि लुप्तौ यं तथा गोमयं नैव ग्राह्यमदृष्टकर्म
स्विति। निशामुखं प्रदोषः। तथा च यमः। न स्त्रानोदकं वापि न निशायां च गोमयं। न गोमू
त्रं प्रदोषे शुचिर्गृह्णीयाद्बुद्धिमान्नर इति। अर्थवादादृष्टकर्मार्थत्वे न निशायां ग्रहणनिषेध इति
कालनिर्णयकाराः॥ महागुर्वन्नपाते चाचरेन्नाद्याद्वेध्ययनं च तर्पणं महादानाभिषेक
क्रियामिति। तथा च स्कांदे॥ स्नानं चैव महादानं स्वाध्यायं पितृतर्पणं प्रथमेब्दे न कुर्वी
त महागुरुनिपात इति। नोद्वाहः शुभदो गुरौ हरिगते इति। हरिः सिंहः। तथा च माण्डव्य
श्रुतिर्यैव्यजीतक्रान्त प्राशन मुखं चान्यदिति। सुप्ते तु विष्णौ वरेन्नोद्वाहः व्रतबंधचौ
लमुखसंस्कार प्रतिष्ठामखान् पुण्यं कर्म गृहप्रवेशान मुखं चान्यदिति। तथा च भवि
ष्योत्तरे। सुप्ते विष्णौ निवर्तंते क्रियाः सर्वाः शुभादिकाः। विवाहव्रतबंधादि चूडासंस्का
रदीक्षणं। यतो गृहप्रवेशाश्च प्रतिष्ठादेवभूभुजां। पुण्यानि यानि कर्माणि न स्युः सुप्ते ज
गत्पताविति। अथ क्षौरनिषिद्धकालः॥ नन्दार्कं शुभं क्षौरं स्नानमथिया सुभूषितरणास्था
नासनाभ्यंगिनां। तद्वदुक्तं सुप्तयोश्च न चरेत्क्षौरं निशासंध्ययोर्विष्ट्यादिन्यकुजा
र्कजे शुनवमीतिथ्यां च धीमानिति। अनासनः। आसनरहितः। विधिर्नेष्टा। तद्व तथा
स्नातादीनां भुक्तसुप्तयोश्च न चरेत्क्षौरं शुभं नोक्तं तथा निशादौ च क्षौरं नाचरेद्दिव्य
र्थः। तथा च ज्योतिःशास्त्रे॥ नाभ्यक्तभुक्तरणकालनिशासनानां न स्नानसुप्तगमनोत्सु

155

कृच्छ्रूषितानां । संध्यानिशार्ककुजं सौरिदिने नृराणां क्षौरं हितं भव विचार्क्किन चापि वि
ष्ट्यामिति । मार्कंडेयः । अष्टमी च तथा षष्ठी नवकं च चतुर्दशी । क्षुरकर्मणि वर्ज्याः स्युः पर्वसं
धिस्तथैव चेति । कालविशेषवर्जनप्रकरणे नवमी नोक्तेत्युक्तेति भावः । अथ श्म
श्रुनिषिद्धकालः । अथ । तिथ्युक्तमनिशासनाश्रितवतां सापेचयक्षेद्य तस्मात ग्रामधि
यास्तु नष्टमनस्कां श्मश्रुक्रियान स्मृतेति । नष्टमनागेषु पक्षेः । तथा च मरीचिः । निरा
सनस्य स्तु मस्य तिष्ठतश्च तथैव च । सायंकृतं वतश्चैव स्नातस्य सविनस्य च । यात्राप्र
द्योद्यतस्यापि श्मश्रुकर्म विवर्जयेदिति । अथ मांसवर्जनकालः । प्रागुक्ते समये तथा
हरितिथौ मांसं चतुर्थ्यां त्यजेत्स्वर्गार्थी तु सदा निशासु पदिनो शक्तिः प्रसुप्ते हरौ । मांसं
वाश्वयुजं दिनत्रयमुत स्यान्मांसवर्ज्यं इति । स्वर्गार्थी प्रागुक्ते समये काले विशेषव
र्ज्यप्रकरणोक्तकाले तथा हरितिथौ द्वादश्यां चतुर्थ्यां निशासु तु सदा रात्रिमात्रे मां
सं त्यजेत् । यदि नोशक्तिस्तावद्वर्जने शक्तिर्नास्ति तदा प्रसुप्ते हरौ वार्षिकमासेषु उता
थवा आश्वयुजमासं च कारा कार्त्तिके दिनत्रयं वा मांसवर्जः स्यादिति योजना । अत्युं
तसंयोगे द्वितीया । तथा च नंदिपुराणे । यदिनामनशावर्षं सदा मांसं विवर्जयेत् । वर्ज
येदयने तु रव्ये कृतस्वर्गमतिर्नरः । चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी । संक्र
मे चापि सूर्यस्य विषुवे चापि वार्षिके । मांसात्तु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनत्रयं । अ
थवाश्वयुजं मांसं वर्जयेन्मांसभक्षणं । तथा ॥ यो नरः कार्त्तिके मासे मांसं तु परिव

५५३१

र्जयेत्। संवत्सरस्य लभते पुण्यं मांसविवर्जनादिति। अथ शयनविहितनिषिद्धकालः। नि
शामध्यस्थप्रहरद्वयं तु विहितं स्वापे यथा मौनं येत् आम्नायाभ्यसनेन पूर्वचरमौ या
त्रेरिति॥ अथ रात्रेः पूर्वचरमौ यामौ आम्नायाभ्यसनेन वेदाध्ययनेन नयेदिति क्रमेण तु
निशामध्यस्थप्रहरद्वयं तु स्वापे निद्राविषये विहितं। तथा च दक्षः। प्रदोषपश्चिमौ या
मौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत्। यामद्वयं शयानस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पत इति। तयोस्तु
न द्विजो न स्वप्यान्न दिवा न भस्मनि नरेछिष्टस्तथा संध्ययोरिति। तयोः रात्रेः प्रथमच
तुर्थयामयोः। तथा च व्यासः॥ न दिवा प्रस्वपेत् जातु न पूर्वापररात्रयोरिति। तथा वाभि
राः। नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात्संध्ययोर्न च भस्मनि इति। ब्रह्माधीत्य च नो निशांत समये स्व
याद्दिति। ब्रह्मवेदः। तथा च मनुः॥ न निशांते परिश्रांतो ब्रह्माधीत्य पुनः स्वपेदिति। परिश्रां
तो पि न स्वपेदित्यर्थः। अथो जायया मिथुनीभूयत यासमनं तु पुमान् रात्रिं त्रायीता खिलाद्धि
ति। मिश्रीभूय। मिथुनीभूय। आपस्तंबः॥ मिथुनीभूय न सर्वां रात्रिं शयीतेति। अथ दं
तधावननिषिद्धकालः। आशौचे के दिने तथा दिमतिथौ षष्ठ्यां नवम्योः स्यपर्वे काष्ठैर्दंति
मृजां व्रतोपवसनो श्राद्धेषु रोगेषु च। मध्याह्न्कोपलवने इति। दंतमृजां दंतधावनं। आह्नव
नं स्नानं। तथा च संवर्तः। अपेतिथौ नवम्यां च क्षये चंद्रमसस्तथा। आदित्यवारे आश्वौ
चे वर्जयेद्दंतधावनमिति। तथा कात्यायनः। प्रतिपद्दर्शषष्ठ्यां तु नवम्यां तु विशेषतः
दंतानां काष्ठसंयोगे दहत्यासप्तमं कुलमिति। व्यासः। आद्वेजन्मपदिने चैव विवाहे॥

ना.

मुखदूषिते। व्रते चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनमिति। तथा। यो मोहात्स्नानसमये भ
क्षयेद्दन्तधावनं निराशास्तस्य गच्छन्ति देवताः पितृभिः सह इति। अथ यन्निषेधो मध्याह्नस्ना
नविषयः। प्रातःस्नाने विधानात्। मुखार्थं प्रातरुत्थाय भक्षयेद्दन्तधावनमिति। अत्रा
पि कालविशेषवर्ज्यप्रकरणोक्तो विशेषो ज्ञेयः। अथ निंद्यसमये ऽलाभे ऽथवा कोष्ठिते
गंडूषैर्द्वादशभिर्जलैः सरसनोल्लेखं दलैर्वाचरेदिति। अथ निंद्यसमये। अथवा काष्ठा
नामलाभे अर्कोल्मितैर्गंडूषैः द्वादशभिर्गंडूषैः दलैः पत्रैर्वा सरसनोल्लेखं जिह्वोल्ले
खसहितं दन्तमृजामाचरेत्। तथा च व्यासः। अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ।
अपां द्वादशगंडूषैः पत्रैर्वा शोधयेन्मुखं। तथा। प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्यां दन्तधावनं। पत्रैर
न्यत्र काष्ठैस्तु जिह्वोल्लेखं तथैव हीति। दन्तधावनविधिमाह। धौ वायुर्बलमित्यनेन मनुना
संमंत्र्य तेनाचरेत्काष्ठेनोपविश्य दन्तधावनमदः प्रक्षाल्य जह्यात्तेन इति। उपविः उषःकाले आ
दौ दन्तकाष्ठं शुचौ वा प्रक्षाल्य आयुर्बलमित्यनेन मनुना मंत्रेण संमंत्र्य तेन काष्ठेन दन्तधावन
माचरेत्। ततः दन्तधावनानन्तरं पुनः प्रक्षाल्य जह्यात्। तथा च कात्यायनः। उत्थाय नेत्रे प्र
क्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः। परिजप्य च मंत्रेण भक्षयेद्दन्तधावनं। आह्नेयज्ञेच नियमा
न्योद्याप्रोषितभर्तृका। तथा मंत्रः। आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजापशुवसूनि च। ब्रह्मप्रज्ञां च मे
धां च त्वं नो धेहि वनस्पते इति। पाराशरः। प्रक्षाल्य भक्षयेत्पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत्त्यजेदिति।
अथ संध्याकालः। प्रातःसंध्योपासनास्तु मत्स्तोकांता प्रत्यगुरुविधिः। अनौचभयतो मे शुचिता

१३४॥

१३४॥

(158)

रमानसीस्मृता॥ सोच्चाराद्येति॥ प्राक्संध्योपासना सूर्यालोकात्ता· सूर्यदर्शनांतास्मृता॥ प्रत्यक्पश्चि
मा संध्योपासना उडुविनक्षत्रदर्शनांतेत्यर्थः॥ तारः प्रणवः॥ सोच्चारा यस्या सोच्चारः अर्घ्यो यस्यां सा सोच्चा
रार्घ्या॥ तथा च याज्ञवल्क्यः॥ जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्॥ संध्यां प्राक् प्रातरेवं हि ति
ष्ठेदासूर्यदर्शनादिति॥ तथा च विष्णुपुराणे॥ सर्वकालमुपस्थानं संध्ययोः पार्थिवेष्यते॥ अन्य
त्र सूतकादौ च विभ्रमातुरभीतितः इति निषेधे प्राप्ते। सूतके मृतके चैव संध्याकर्म न संत्यजेत्॥
मनसोच्चारयेन्मंत्रान् प्राणायाममृते द्विज इति वचनात्सूतकादौ मानसी संध्या कार्येत्याशयेनोक्तं॥
आशौचे इत्यादिना। सूतके तु सावित्र्या अंजलिप्रक्षिप्य प्रदक्षिणां कृत्वा सूर्यं ध्यायन्नमस्कु
त्यो॰८ र्वीतेति पैठीनसिवचनमपि प्रोक्तं सोच्चाराद्येति। अर्घ्यांजलिप्रक्षेपः उच्चारो मंत्रः। आशौचादि
ष्वपि सकृत् अंजलिप्रक्षेपणं सोच्चारं समंत्रकं अन्यत्सर्वं मानसमित्यर्थः॥ अथ संध्यावर्ज्यानि॥
अथ मृत्वादि दानाहारप्रतिग्रहाद्या निद्रा या स्नान पाठौ संध्याकाले विवर्जयेत्। तथा लोके संध्या
यां न स्वपेच्चैव न च विद्यां समभ्यसेत्॥ न भुंजीत न च स्नायात्स्त्रीणां चादिन च क्षिपेत्। दानं
प्रतिग्रहं चैव स्वाध्यायं परिवर्जयेत्॥ दाता वैतरकं याति गृहीता योनिमज्जति॥ अथ
रात्रिकरणीयवर्ज्यानि॥ रात्रौ स्नानादिकं नैव कुर्यान्नैमित्तिकं विनेति॥ तथा च भविष्य
पुराणे॥ रात्रौ स्नानं न कुर्वीत दानं चैव विशेषतः॥ नैमित्तिकं च कुर्वीत स्नानं दानं च रात्रि
थ षु इति॥ अथ चतुष्पसेवा॥ संध्यानिशीथमध्याह्ने न सेवेत चतुष्पथमिति॥ मनुः॥ म
ध्यंदिनेऽर्धरात्रे च श्राद्धं भुक्त्वा न सामिषं। संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथमिति॥
अथ कालविशेषावलोकनीयानवलोकनीयानि॥ प्रातः पश्येच्छ्रियं गामग्निं चंदनहे

149

मनी ॥ मणिदर्पणं गुर्वादित्यमृदंगे नाकुपार्थिवान् यज्ञान्नदाग्निचितिसिंहदर्दृधार्मिकसागरा
न् ॥ कपिलां सत्रिणं भित्ति दृनः सूर्यं अंकुरं उदकं ॥ तथा कात्यायनः ॥ श्रोत्रियं सुभगं गां च अ
ग्निम् अग्निचितं तथा ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते तेन तथा ॥ रोचनां चंदनं हेम मृदंगं
दर्पणं मणिं ॥ गुरुमग्निं च सूर्यं च प्रातः पश्येत्सदा हितः ॥ लोकेऽस्मिन्मंगलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हु
ताशनः ॥ हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥ एतानि सततं पश्येन्नमस्येच्च समाहितः
मङ्गमिष्टान्नदं सत्रि वा तासु धार्मिकान्नुरुन्नं ज्ञानसिद्धं स्नपः सिद्धान्नदं ष्टापापान्मृत्युच्यते
अग्निचित्कपिला सत्री राजा भिक्षुर्महोदधिः दृष्टमात्राः पुनंत्येते तस्मात्पश्येत नित्यश इति ॥
अथ नद्रजुभगपाधिनः ५ म त्रनालीदिहीनादीन्नापानुपश्येदिति ॥ तथा च स्वल्पापाधि छंदृर्भ
गं मत्तं नन्नमुक्तं सेनासिकं ॥ प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कलेरूपलक्षणमिति ॥ अथ नद्योरज
स्वलाः ॥ अथ निम्नगाः कर्कसिंहगते सूर्ये सिंधुगान्या रजस्वलेति ॥ सिंधुः ॥ समुद्रः ॥ तथा
सिंहकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्यो रजस्वलाः ॥ न स्नानादीति कर्माणि तासु कु
र्वीत मानवः ॥ कात्यायनः ॥ मासद्वयं श्रावणादौ सर्वा नद्यो रजस्वलाः ॥ तासु स्नानं
न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगा इति ॥ ग्रीष्मस्थ श्रापगानां स्यात् भूमौ नूतनोदकस्य च
दश रात्रं त्रिरात्रं त्रिरात्रिभ्यां शुद्धिरिति ॥ ग्रीष्मस्थ नदीनां दशरात्रं त्रिरात्रिभ्यां शुद्धिः
स्यात् ॥ तथा च कात्यायनः ॥ याः श्रोतमनुपगच्छंति ग्रीष्मे कुसरितो भुवि ॥ तासु प्रावृषि न स्नायाद
शोदिरात्रासर इति ॥ तथा च योगियाज्ञवल्क्यः ॥ प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गंगा रजस्वला ॥

॥१५॥

(150)

सर्वा रक्ताः महानद्यः करतोयांबुवाहिनीति ॥ भूमौ न्यूनोदकस्य चेति चकारेण दशरात्रमे
व समभिव्रीयते न त्रिरात्रं ॥ तथा च स्मृत्यंतरे ॥ अजागावो महिष्यश्च ब्राह्मण्यश्च प्रसूतिकाः
दशरात्रेण शुध्यंति भूमिस्थं च नवोदकमिति ॥ कर्के बृहस्त्रये । गंगा रेवा चंद्रभागा गोम
ती शरयूः तथा ॥ गंगा जाह्नवी ॥ तथा रजस्वलेत्यर्थः ॥ तथा याज्ञवल्क्यः ॥ प्रथमं कर्कटे देवी
त्र्यहं गंगा रजस्वला ॥ सर्वा रक्ता महानद्यः करतोयांबुवाहिनी ॥ करतोया रेवा ॥ कात्यायनः ॥
कर्कटादौ रजोदुष्टा गोमती वासरत्रयं ॥ चंद्रभागा सती सिंधुः शरयूर्नर्मदा तथेति ॥ उपा
कर्म ग्रहोत्सर्गप्रेतस्नानेष्वदुष्टतेति ॥ ग्रहश्चंद्रसूर्योपरागः ॥ अदुष्टता रजोदोषाभावः ॥ तथा
चोक्तं ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च ॥ चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यत इति
प्रसंगादन्यदाह कूपस्थामपि सोमार्कग्रहे गंगासमं जलमिति । तथा कात्यायनः ॥ स्वधु
न्यंभः समानि स्युः सर्वाण्यंभांसि भूतले कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशय इति ॥ स्वर्
धुनी गंगा ॥ अथ सागराश्वत्थस्य स्नानकालः ॥ अश्वत्थसागरौ सेव्यौ मंदे पर्वणीति ॥ तथा चो
क्तं ॥ अश्वत्थसागरौ सेव्यौ न स्प्रष्टव्यौ कदाचन ॥ अश्वत्थं मंदवारे तु सागरं पर्वणि स्पृशे
दिति ॥ अथ स्नानकालः ॥ अथाप्लुतिः ॥ प्रातर्मध्याह्नयोर्वापि वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥
तपस्विनां त्रिसंध्यासु सकृत्तु ब्रह्मचारिण इति ॥ आप्लुतिः स्नानं ॥ तपस्विनो य
तयः ॥ तथा च दक्षः ॥ प्रातर्मध्याह्नयोर्वापि वानप्रस्थगृहस्थयोः ॥ यतेस्त्रिषवणं
प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिण इति ॥ दशम्यामधमः स्नाने सर्वं हंति त्रयोदशी ॥ कण्वः

नवमी द्वादशी चैव तृतीया च त्रयोदशी। प्रतिपत्तु विशेषेण स्नाने तासु विवर्जयेत्॥ व्यासः॥
द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न स्नातव्यं कथंचन॥ शुभसंतानमिच्छद्भिरपवर्गपरैरपि॥ यमः॥ द
र्शे स्नानं न कुर्वीत मातापित्रोश्च जीवतोः। पुत्रः कुर्वन्निराचष्टे मातापित्रोश्च जीवितं
गगजोवाली॥ त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां चैव सर्वशः॥ शूद्रविट्क्षत्रियाः स्नानं नाच
रेयुः कदाचन॥ मनुः॥ न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिशि॥ न वासोभिः सहाजस्रं
नाविज्ञाते जलाशये इत्यादिनिषेधस्य व्यवस्थामाह॥ दशम्यादौ निषेधोयं नित्यनैमित्ति
केविना। भुक्त्वा निशि सरोगस्य सवस्त्रस्य जलाशये॥ अज्ञाते प्रतिषेधोयं यदृच्छास्नानहेतुक=

॥७६॥

इत्यर्थः॥ तथा च स्मृत्यंतरे॥ भोगार्थं क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः॥ तन्निषिद्धं दशम्यादौ
नित्यं नैमित्तिकं न हि ति॥ तथा च कालनिर्णयकारैः न स्नानमाचरेद्भुक्त्वेति वाक्यमुक्त्वा व्या
कृतं॥ भुक्त्वेति न नित्यस्नानः प्रतिनिषेधः भोजनानंतरं प्राप्त्यभावान्नापि चांडालस्पर्शनिमि
त्तस्य॥ नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति वचनविरोधात् तस्माद्यादृच्छिकोयं निषेधः॥ आतुर
स्य तु अजस्रमनवरतं स्नाननिषेध इति॥ न स्नायादुत्सवेतीते मांगल्यं विनिवर्त्य च॥ अनु
व्रज्य सुहृद्बंधून् अर्चयित्वेष्टदेवतां॥ स्पष्टं॥ अथोष्णोदकस्नानकालः॥ नित्यमुष्णोदकैः स्ना
नं काम्यनैमित्तिकादवरति॥ तथा च षड्विंशन्मते॥ आपः स्वभावतो मेध्याः किं पुनर्वह्नि
संकृता॥ तेन संतः प्रशंसंति स्नानमुष्णेन वारिणा॥ वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जाप्यम
वैदिकम् इत्यादिनिषेधस्तु नैमित्तिकाम्य—

निषयः। तथा च गर्गः॥ कुर्यान्नैमित्तिकं स्नानं त्रीताद्भिः काम्यमेव च॥ नित्यं याहृच्छिकं चैव य
थारुचि समाचरेदिति॥ अथामलकस्नानकालः॥ सप्तमीनवमीषष्ठीभूतामासं क्रमग्र
हान्ने। भानुवारं विना स्नायादामलैर्द्विविचक्षणः। आमलैः॥ आमलकैः॥ तथा व्यासः॥ श्री
कामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्नरः॥ सप्तमीनवमीं चैव पर्वकालं विवर्जयेत्॥ वृद्ध
शातातपे॥ सप्तम्यां च नवम्यां च संक्रांतौ रविवासरे॥ चंद्रसूर्योपरागे च स्नानमामलकै
स्त्यजेत्॥ क्रतुः॥ षष्ठी च सप्तमी चैव नवमी च त्रयोदशी। संक्रांतौ रविवारे च स्नानमाम
लकैस्त्यजेदिति॥ कृत्यगेपार्थमेकादश्यां रवावपीति॥ वृद्धशातातपे॥ तुष्यत्यामलकैर्वि
ष्णुरेकादश्यां विशेषत इति॥ यदेकादश्यां रविवारस्तदापि स्नायादेव॥ निषेधस्य
रागप्राप्तस्नानविषयत्वोदित्यो त्रायेनोक्त रवावपीति। अथ तिलस्नानकालः॥ ति
लस्नानं विना सूतिं ग्रहामा भानुसंक्रमास्त्विति॥ सूतिर्जन्मदिनं॥ तथा वृद्धशातातपे
तथा सप्तम्यमावास्या संक्रांतिग्रहसूतिषु॥ धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशे
दिति॥ अथ निषेधो नोन्नरायणे॥ तथा च त्रिवरहस्ये॥ पुरा मकरसंक्रांतौ त्र्यंकरोग
स्तवे कृते॥ तिलान्नुसादयामास तत्प्रत्ये सर्वदेहिनां। तस्मात्तस्यां तिलैः स्नानं कार्यं चोदचनिं बुधै
रित्यादिस्नानविधानात्॥ अथाभ्यंगकालः॥ मंदे सोमे बुधेऽभ्यंगो भूतपक्षाष्टमीं विना॥ नवमीमि
ति॥ तथा च ज्योतिःपाराशरः॥ संतापः कांतिरल्पायुः धनं निर्धनता तथा॥ अनारोग्यं सर्वकामा अभ्यं
गाभास्करादिषु इति॥ बौधायनः॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः॥ शिरोभ्यंगं वर्जयेत्तु प

वस्त्रपि तथैव चेति ॥ अथ तैलाभ्यंगः ॥ अथ पानादि विनायकस्कंदे द्वितीयया ॥ सद्वारेऽभ्यजने तैलमपि ति
पातो व्यतीपातः ॥ आदित्यवारो वैधृतिसंक्रांत्यादीनां ग्रहणं द्वितीययाकृत्कौ सद्वारे अभ्यंगे अभ्यंजने तै
लं ग्राह्यं पक्षादौ चरयोष इत्यादिनान्यतिथौ नांतिनिषेधो ह्येषः ॥ तैलं चात्र तिलोद्भवमेव न कुसु
माद्युक्तं तस्य विकार इति पाणिनिस्मरणात् ॥ अभ्यद्रव्यकृतं च तदिति ॥ द्वितीयान्यतिथौ गौणं
मिति ॥ तद्दोषं ॥ तथा च प्रचेताः ॥ सार्षपं गंधतैलं च पुष्पैर्वासितं अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्य
ति कदाचन ॥ अथ तिलतर्पणकालः ॥ अथ जन्मदिने निषिद्धा ॥ गृहसंध्याभानुवारे न भौमे तिलतर्पणं
मिति ॥ क्वचित्तु गृह्यपाठः ॥ पक्षयोरुभयो राजन्स मध्योर्निशि संध्ययोः ॥ विद्यापुत्रकलत्रार्थी तै
लान्यं च सुवर्जयेदिति ॥ अथ मैथुनकालः ॥ आपं निदिष्टया याया त्यक्त्वा रात्रिचतुष्टयं ॥ प्रथ
मनेत्रं तं पौर्णमासी संध्यादिवानिशं ॥ श्राद्धाहादिमतिथ्यो श्च पर्वपातग्रहादिवान् ॥ दशम्यादि
त्रयं जन्मदिन रात्रिं त्रयोदशी ॥ एकादशी श्राद्धभुक्तदानं दत्वा भवेद्यमीति ॥ प्रथमं रात्रिचतुष्टयं
ऋतुदिनमारभ्येत्यर्थः ॥ दिवानिशं ॥ श्राद्धाहादिमतिथ्यो निशं ॥ श्राद्धतिथिनिशं ॥ श्राद्धाहादिम
तिथिनिशं च ॥ एकादशी ऋतुदिनमारभ्येत्यर्थः ॥ प्रथमप्रथमरात्रिचतुष्टयादित्यक्त्वा तदिच्छया
भार्येच्छया ऋतावनृतावपि भार्यां यायात् ॥ गच्छेत् श्राद्धभुक्तदानं दत्वा भवेद्यमी श्राद्धे भुक्त्वा दानं द
त्वा च ब्रह्मचारी स्यादित्यर्थः ॥ तथा मनुः ॥ ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ॥ तासामा
द्याश्चतस्रस्तु निंदितैकादशी तथा ॥ त्रयोदशी च शेषाः स्युः पुत्रास्ता दश रात्रयः ॥ विष्णुः न श्राद्धभु
क्त्वा न दत्वा न संध्ययोः ॥ निर्वरस्ये ॥ दिवा जन्मदिने वै न कुर्यान्मैथुनं व्रती ॥ श्राद्धं कृत्वा च भुक्त्वा
च श्रेयोर्थी न च पर्वस्विति ॥ व्रती मैथुनं न कुर्यादित्युक्तं ॥ सर्वसाधारणं च एकादशीव्रतं तत्र त्रिदि
नात्मकमित्यपि प्रायेणोक्तं दशम्यादित्रयमिति ॥ पर्वणि पर्वन्निष्टे यप्रस्थावे देशिता नि ॥ ज्योतिः

स्त्रे॥ पित्र्यं पौष्टं निर्ऋतिं चैव वर्धिष्यंत्य ऋतौ नारी सुप्रसन्ना प्रसन्नां॥ पुत्रकामा पुत्रकामो हि गच्छ
न्संल्लक्षण्यं पुत्रमाप्नोति सम्यगिति॥ तथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् स्वदारनिरतस्य न नि
षिद्धमिति तथा तिथि ऋतौ तु कालेपि स्त्रीणां मिच्छा नाति क्रामेदिति विधीयते॥ तथा च गौ
तमः ऋतावुपेयात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति। पत्नुर्वोढायनवचनं॥ ऋतौ नोपैति यो
भार्यां मन्तौ पश्चागच्छति॥ तुल्या मायु स्तायो दोषमयो नौ पश्व सिंचती तितदन्तौ स्त्रीणा
मिच्छा भावे वेदितव्यं॥ ऋतुकाले तु मेगेनं स्त्रीणामावश्यकं॥ तथा च यमः॥ ऋतुस्ना
ता च या नारी भर्तारं नोपगच्छति सां ग्राममध्ये विख्याप्य भ्रूणघ्नीं च विवासयेदिति॥ ए
तत्सर्वमभिप्रेत्य ऋस्वेमृतु शब्दाव नन्निधायस्मा मान्येनो क्रमा वा यैः॥ अथ पुंसवनं॥ मा
सि द्वितीये गर्भस्य तृतीये वा यदा पुमान्। नक्षत्रं स्यात्पुंसवनमिति॥ पुमान्नक्षत्रं स्यात्त्रा देसथः
तथा च पारस्करः॥ मासि द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चंद्रमा यक्तः स्यादिति॥ पुन्न
क्षत्राणि रत्नकोशे॥ हस्तो मूलः श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यः पुंसज्ञितेषु कार्येषु ताभि
शुभानि धिष्ण्यानीति॥ अथानवलोभनं॥ चतुर्थे नवलोभनमिति॥ तथा च यमः॥ चतुर्थे गृ
ह्यलिक्षणमिति॥ अथ सीमंतोन्नयनं चतुर्थाषष्ठपर्यंते मासि पुन्नो मभेसकृत्॥ सीमंतो
न्नयनं स्त्रीणां गर्भस्य प्रतिगर्भकमिति॥ अयं च संस्कारः स्त्रीणामित्येके तदा सकृदेव कार्यः॥
गर्भसंस्कार इत्यपरे तदा प्रतिगर्भं कार्यः॥ तथा च वैजवापः अथ सीमंतोन्नयनं॥ मासि चतुर्थे
षष्ठे पंचमे वा॥ सांख्यायनगृह्ये॥ सप्तमे मासि प्रथमगर्भे सीमंतोन्नयनं॥ ज्योतिःशा

र

पुंसवन

155

॥२८॥

स्त्रे॥ सीमंतोन्नयनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमेऽपि वा॥ पुन्नामक्षर्गते चंद्रे बलिभिस्स्यवलोकित
इति॥ तथा हारीतः॥ सकृच्च कृतसंस्कारास्सीमंते च द्विजस्त्रियः॥ यं यं गर्भं प्रसूयंते स सर्वः
संस्कृतो भवेदिति॥ तथा विष्णुः॥ सीमंतोन्नयनं कर्म न स्त्रीसंस्कार इष्यते॥ केचिद्गर्भस्य
संस्कारात्प्रतिगर्भं प्रयुंजत इति॥ अथ जातकर्मके॥ प्राङ्नाभिच्छेदनाज्जातकर्म शौचे तु स
त्यपीति। तथा च मनुः॥ प्राङ्नाभिच्छेदनात्पुंसो जातकर्म विधीयत इति॥ तथा प्रजापतिः॥ आशौ
चे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत्॥ कर्तुस्तात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचेन शुध्यतीति॥
अथ नामकरणकालः॥ नाम चाह्नि द्वादशे वा मृदुक्षिप्रचरध्रुवैः। भौमार्कजे वासरे वीरेज्यभेल
ग्ने शुभान्विते॥ नानाब्देनान्येऽपि पक्षाः संगृहीताः॥ तेषां च स्वगृह्यानुसारेण व्यवस्था॥ तथा
च भविष्यपुराणे। नामधेयं दशम्यां तु केचिदिच्छंति पार्थिव। द्वादश्यामपरे रात्रौ मासे पूर्णे त
था परे॥ अष्टादशेऽहनि तथा वदंत्यन्ये मनीषिणः॥ ज्योतिःशास्त्रे॥ मृदुध्रुवचरक्षिप्र
भेष्वेवामुदयेऽपि वा॥ गुरौ शुक्रेऽथ वार्केंदे जातकर्म च नाम चेति॥ अथ निष्क्रमणं॥ गृहा
न्निष्क्रमणं तु येऽइति॥ अन्येषां पक्षाणामुपलक्षणं तथा च पुराणे। द्वादशेऽह्नि कर्तव्यं शि
शोर्निष्क्रमणं गृहात्। त्रां खलिखितौ॥ अत ऊर्ध्वं तृतीये मासि निष्क्रमणिका। याज्ञवल्क्यबृ
हस्पती॥ चतुर्थे मासि निष्क्रम इति॥ एषां तु कल्पानां पूर्ववद्व्यवस्था॥ अथान्नप्राशनं
षष्ठेऽन्नप्राशनमिति॥ षष्ठे मासि एतदेवोपलक्षणमन्येषां॥ तथा च लौगाक्षिः॥ षष्ठमा
से द॥ अन्नप्राशनं॥ शुभे तु दंतेषु वा एष विधिः अष्टमे वापि कर्तव्यं पदेष्टमंगलं कुले॥

॥२८॥

संवत्सरे ऽन्नप्राशनं अर्धसंवत्सरे चेति ॥ अत्रापि पूर्ववद्व्यवस्था ॥ अथ कर्णवेधः ॥ पौषे च
फाल्गुने चैत्रे शुक्लपक्षे शुभे दिने । मृदुक्षिप्रादित्यहरिवसुभे कर्णवेधनमिति ॥ तथा च ज्यो
तिःशास्त्रे ॥ कार्त्तिके पौषमासे च चैत्रे फाल्गुनिके पि वा । कर्णवेधं प्रशंसंति शुक्लपक्षे
शुभे दिने । तथा हस्ताश्विनी स्वाती पुनर्वसू च तिष्येंदुचित्राहरिरेवतीषु ॥ चंद्रेनुकूले
गुरुशुक्रवारे कर्णौ तु वेध्यावमरेज्यलग्ने ॥ तथा पुष्यानुराधाश्रवणे च मैत्रे पौष्णे दिते
वौष्ट्रभवासवार्के ॥ शुभतिथि विहाय विरुक्तां भवंति नो पीड्यते व्याधिभिः शुः कदाचित् ॥
अथ चूडाकालः । चूडाकर्म तृतीये छे क्षिप्रे चित्राद्वये मृगे ॥ हरित्रयादित्यभे श्रेष्ठमिति ॥ तृती
यद्दूसन्यपक्षोपलक्षकं तथा च यमः ॥ ततः संवत्सरे वृत्ते चूडाकर्म विधीयते ॥ द्वितीये वा
तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ शंखलिखितौ । तृतीये वर्षे चूडाकर्म पंचमे वा ॥ शंखया
ज्ञवल्क्यौ ॥ चूडाकर्म यथाकुलमिति ॥ अत्रापि पूर्ववद्व्यवस्था ॥ व्यासः ॥ हस्तत्रयं मृगशि
रः श्रवणत्रयं च पुष्याश्विनीव गुरुभानि पुनर्वसू च ॥ क्षौरे तु कर्म जिहितान्युदये क्षणो
वा फलानि बोडुपतिना यदि तारतारा इति ॥ क्षौरं चूनृपतिस्पृहा ॥ ब्राह्मणाज्ञाबं
धमोक्ष दीक्षो द्वाहमृतिविनेनि । राजाज्ञादे विनापूर्वे नक्षत्रे च क्षौरकार्यं तथा च ज्यो
तिःशास्त्रे ॥ नृपाज्ञया ब्राह्मणसंमते च बंधस्य मोक्षे कलुदीक्षणे वा ॥ विवाहकाले मृ
तसूतके च सर्वेष्विमासु क्षौरकर्म शस्तमिति ॥ अथ चूडानिषेधकालः ॥ न चूडा जन्मभा
द्वेयदारुणेषु स्थानो कुजे । प्रतियम्नादरिदृष्टाभ्यमिति ॥ भद्रासंवं धि दिनं भाद्रं ॥ तथा

चयासः॥ नक्षत्रेन तु कुर्वीत यस्मिन्जातो भवेन्नरः॥ नप्रोष्ठपदे कार्ये नैवाह्ने येन तु भा
रते॥ दारुणे चतुस्त्र वेषु दुष्टवारांस्तथा वर्जयेत्॥ वारान्‌ ... रादित्य भौमानां रात्रिमेनच
तिथिप्रतिपदादिकां विष्टिं चैव विवर्जयेदिति॥ ... ॥ विद्यारंभस्तु पंचमे
वर्षे पार्जन्यके काले षष्ठीरिक्तां त्रानिकुजं॥ अनध्यायान्विनानन्दा देवं ग्रंथकृतं गुरून्॥
तथा च मार्कंडेयः॥ प्राप्ते थ पंचमे वर्षे अप्रसुप्ते जनार्दने॥ षष्ठीं प्रतिपदं चैव वर्जयित्वा तथा
ष्टमीं॥ रिक्तां पंचदशीं चैव सौरभौमदिनं तथा॥ एवं सुनिश्चिते काले विद्यारंभं तु का
रयेत्॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवीं चैव सरस्वतीं॥ स्वविद्यां सूत्रकारांश्च स्वां विद्यां च वि
शेषतः इति॥ अथोपनयनकालः॥ वसुरुद्रार्कवर्षेषु ब्रह्मक्षत्रविशां क्रमात्॥ माघादि
पंचसु हरिद्वयार्कत्रयपुष्यभो मृगादिपौष्णादिति भेवारे तिथौ नवा॥ स्वदे वेदपे गुरु
सितभौमसौम्ये षु नु क्रमात्॥ व्रतबंध इति॥ वर्षसंख्या च गर्भाभिप्रायेणापि ज्ञेया॥ वाग्रावो भिन्न
क्रमः॥ स च स्ववेदपद्रत्यनंतरं द्रष्टव्यः॥ आपस्तंबः॥ गर्भाष्टमे ब्राह्मणं गर्भैकादशे राजन्यं गर्भद्वादशे वैश्यमिति॥ विश्वा
थः॥ तथाचापस्तंबः॥ गर्भाष्टमे ष्टमे वा ब्दे ब्राह्मणस्योपनायनं॥ राज्ञामेकादशे सैके विशामेके
मित्र याज्ञवल्क्यो॥ अयं च मुख्यः कालः॥ काम्यस्त्वभिसाह मनुः॥ ब्रह्मवर्चसकामस्य पंचमे द्वे गज
यथाकुलमिति॥ अयं च मुख्यकालः॥ काम्यस्त्वभिसाहरुः॥ ...
मः॥ आपः कामस्य नवमे कार्यं मौञ्जी निबंधनं॥ मनुः॥ राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थि
नो ष्टमइत्यादि॥ अनावश्यकत्वादयं कालो नोक्त इति ज्ञेयं॥ मासादी॥ नितु ज्योतिःशास्त्रे

उपनयनकाल ॥७१॥

२

॥७९॥

158

माघादिषु त्र मासेषु मौंजी पंचसु शस्यते ॥ तथा ॥ हस्तत्रये पुष्यधनिष्ठयोश्च पौष्णाश्विसौम्या
दिति विष्णुभेषु ॥ शस्ते तिथौ चंद्रबलेन युक्ते कार्यौ द्विजानां व्रतबंधमोक्षौ ॥ गुरुर्भृगुसुतो
धात्रीपुत्रः शाखाधपस्मृजः ॥ स्फुरेते ऽरग्यजुःसामाथर्वणामधिपाः क्रमात् ॥ शाखाधिपे
बलिनि केंद्रगते च मौंजीमबंधस्तदीयदिवसे शुभशुभायकृत्स्नः ॥ अस्मिन्बले नरहिते तु पुन
र्द्विजानां स्याद्वर्णसंकर इति प्रवदंति तज्ज्ञा इति ॥ ननु ज्येष्ठे ज्येष्ठापत्यस्य किं नेजन्मनो दिन
से मासे भे इति ॥ तथा च वृद्धगर्गः ॥ ने जन्मधिष्ण्ये न च जन्ममासे न जन्मकाली न दिने विदध्यात् ॥ न
ज्येष्ठेन मासि प्रथमस्य सूनोस्तथा सुताया अपि मंगलानीति ॥ भृगावस्तगे रवौ ॥ निरं
शे स्वामिते चंद्रे नध्यायेषु गलग्रह इति ॥ नेति पूर्वेण संबध्यते ॥ तथा च रत्नकोशे ॥ न
ष्टे चंद्रे स्तगे शुक्रे निरंशे चैव भास्करे ॥ कर्तव्यं चोपनयनं नानध्याये गलग्रह इ
ति ॥ राशेः प्रथमभागस्थितः सूर्यो निरंशः ॥ अथ ग्रह गलग्रहः ॥ त्रयोदशी चतु
ष्कं तु सप्तम्यादि त्रयं तथा ॥ चतुर्थ्येकाकिनी प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहा इति ॥ अथोपन
यन गौणकालः ॥ गौणमाषोडशाद्वर्षाद्द्विपश्चात् क्रमद्विका इति ॥ अभिविधौ आ
ङ् ॥ द्विपक्षो द्वाविंशतिः ॥ मृगद्विकं चतुर्विंशतिः ॥ तथा च मनुः ॥ आषोडशाद्ब्राह्मणस्य
सावित्री नातिवर्तते ॥ आद्वाविंशात् क्षत्रबंधोराचतुर्विंशतेर्विश इति ॥ अथानध्यायः ॥
चतुर्दश्यष्टमी पर्वप्रतिपत्षष्ठिकास्तु च ॥ अनध्यायाख्यदिवसा रात्रौ सोमपदास्तु चावि
षुवायनमन्वादियुगादिषु मृगे द्विजे ॥ श्राद्धं कृत्वा हरेः स्वापे बोधने ध्ययनं नहि

159

॥८०॥

ति॥ कृ॥ स्पष्टार्थः॥ वत्सस्य स्पष्टाः सर्वलोकप्रसिद्धा अनध्यायाः आम्नोक्ताः नात्र लि
ख्यन्त इति भावः॥ तथा च हारीतः॥ प्रतिपत्सु चतुर्दश्यामष्टम्यां पर्वणोर्द्वयोः॥ श्वोन
ध्यायाद्य शार्वर्यां नाधीयीत कदाचन॥ अमावास्या गुरुं हंति शिष्यं हंति चतुर्दशी
ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत्॥ नारदीये॥ अयने विषुवे चैव शय
ने बोधने हरेः॥ अनध्यायस्तु कर्तव्यो यावत्सोपपदा तिथिः॥ वशिष्ठः॥ फलोन्यप
स्तिलाम्रश्चान्यत्रान्यतश्चाह्निकं भवेत्॥ प्रतिगृह्याप्यनध्यायः पाण्यास्यो ब्राह्म
णः स्मृतः॥ वर्षासु गर्जिते प्रातःसंध्यायां दिवसे तथा॥ सायंकाले तथा रात्रौ वर्षाभ्यो
न्यत्र गर्जिते॥ अहोरात्रमिति॥ वर्षासु वर्षाकाले॥ प्रातःसंध्यायां गर्जिते दिवा तत्राध्यय
नं न कार्यं॥ सायंकाले गर्जिते रात्रौ अध्ययनं न कार्यमित्यर्थः॥ वर्षाभ्योन्यत्र काले गर्जि
ते अहोरात्रमध्ययनं न कार्यमित्यर्थः॥ तथा च मनुः॥ प्रादुष्कृतेष्वग्निषु विद्युत्स्तनि
तनिस्वने॥ सज्योतिः स्यादनध्यायश्शेषे रात्रौ तथा दिवेति॥ प्रादुष्कृतेष्वग्निष्वित्यने
न संध्याद्वयं लक्ष्यते॥ प्रातःसंध्यायां निमित्तोत्पत्तौ सा देसज्योतिः यावत्सूर्यास्तमय
स्तावदेवानध्याय दिवेत्यर्थः॥ अपरस्यां तु यावन्नक्षत्राणि तावदेव रात्रावित्यर्थः॥
शेषे परतो यथा दिवसे अनध्यायस्तथा रात्रावपि॥ अहोरात्रमित्यर्थः॥ अथान्यदपि वी
क्ष्य स्थल इति॥ अन्यच्च तु [illegible] दोषमार्जाराद्यंतरगमनादिस्थले कालनिर्णये वि
लोक्यं॥ प्रजापतिः॥ षष्ठी च द्वादशी चैव अर्द्धरात्रोननाडिका॥ प्रदोषे नत्वधीयीत तत्ते

॥८०॥

याने नवनाडिकेति ॥ अर्धेति अर्द्धरात्रव्यापिकयोनमित्यर्थः ॥ नवनाडिका निशायामिति ज्ञेयं ॥
प्रदोषे निशा प्रथमप्रहरे ॥ अथ वृद्धिमां ॥ चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदेति ॥ प्रज्ञानांतु
र्धियं तथाचोक्तं ॥ चतुर्दश्यष्टमीपर्वप्रतिपत्स्वेव सर्वदा उमेधसो मनध्यायस्त्वंतमागमे
ने श्रुचेति ॥ अष्टकाः संक्रांति ॥ आद्रेमार्गचतुष्कस्य कृष्णे आनुत्रये ष्टका इति ॥ आनुत्रये
सप्तम्यादित्रये तथाच कालनिर्णयकारैरुक्तं ॥ अष्टकाशब्देनाष्टकाकर्मांगभूतसप्तम्या
दित्रिरात्रमुपलक्ष्यत इति ॥ अथ सोपपदाः ॥ आश्विने दशमं शुक्ला द्वितीया ज्येष्ठमासके ॥ च
तुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृता इति ॥ स्पष्टं ॥ युगादिमन्वादयः ॥ पूर्वमुक्ता अपि सु
खग्रहणार्थं संग्रहवाक्यद्वयेनोच्यंते ॥ तृतीया माधवे शुक्ला नवम्यूर्जे त्रयोदशी ॥ कृष्णा नभस्ये
माघे मा कृतादेः क्रमाद्युगादय इति ॥ स्पष्टं ॥ तिथ्य मीन तिथिस्तिथ्यासे कृष्णे भौन लोग्रहाः
तिथ्यकौन त्रिंशोऽश्वोमातिथी मन्वादयो मधौ रितिः ॥ मधौरितित्यस्योपे पंचमी ॥ मधकमा
दि
रभ्येति तिथ्याश्विद्वादशाश्विः १ दैर्घ्यदशमासानां मन्वादयो लेयाः ॥ तिथिः पूर्णिमा ॥ अ
म्निस्तृतीया चैत्रे वैशाखे मन्वादिर्नास्तीत्यर्थः ॥ तिथिः पूर्णिमा ज्येष्ठे तिथ्याशो पूर्णिमा
दशम्यौ आषाढे ॥ कृष्णेऽभः ॥ कृष्णाष्टमी श्रावणे ॥ अनलस्तृतीया भाद्रपदे ॥ अहोनवमी आ
श्विने ॥ तिथ्यर्कौ पूर्णिमा द्वादश्यौ कार्तिके ॥ मार्गे मन्वादिर्नास्ति ॥ शिवएकादशी पुष्ये ॥ अश्वः
सप्तमी माघे ॥ अमा तिथी दर्शौ पूर्णिमे फाल्गुने ॥ एकत्र कृष्णशब्दोऽस्ति तद्युतिदिक्ताः सर्वाः शु
क्ला इत्यर्थः ॥ मूलवाक्यानि तत्र प्रकरणे पठितानीति ज्ञेयं ॥ अथ गोदानिकं ॥ गौ पौ पनयन श्रौ

ऋकाले गोदानिकं क्रियेति ॥ गौणश्चायमुपनयनकाललक्षणे अस्मिन्ब्राह्मणक्षत्रविशां क्रमेण गो-
दशा। द्वाविंशचतुर्विंशे वर्षे गोदानिकी क्रिया केशांतकर्म कार्यमित्यर्थः ॥ तथा च मनुः ॥ केशांतः
षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते। राजन्यबंधोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्व्यधिके ततः इति ॥ अथ ब्रह्म-
चर्यविधिः। प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं वर्षाणि द्वादश अथवा। षट्त्रीणि ग्रहणांतं वा इति ॥ प्रतिवेदं वे-
दं प्रति द्वादशादीनां विकल्पः। अथवा शब्दः शक्तिद्योतकः तत्रैव विकल्पार्थं वाथशक्तः त-
तः अस्यैकस्मिन्वेदे द्वादशवर्षाणि ब्रह्मचर्यं। अथवा अशक्तौ षट्त्रीणि ग्रहणांतं वा वेदग्रहणं यावता
कालेन भवति तावत्पर्यंतं प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं चरेदित्यर्थः ॥ तथा च मनुः ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकं
चर्यं गुरौ त्रैविद्यकं व्रतं ॥ तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणांतकमेव वेति ॥ त्रैविद्यकं ऋग्यजुः-
सामाख्यवेदत्रयविषयं ॥ षट्त्रिंशदाब्दिकं प्रतिवेदं द्वादशेति तदर्धं षट् पादिकं त्रीणि इति
योजना ॥ अथ समावर्तनं ॥ विद्यास्नानं तु सत्तिथौ। गुरवे दक्षिणां दत्वोसाथं वेदं समाप्य वे-
ति। तु विंशे वै ॥ तेन व्रतस्नानविद्यास्नाने सूचिते ॥ सत्तिथौ ॥ ज्योतिःशास्त्रोक्ते ॥ तथा
च हारीतः ॥ त्रयः स्नातका भवंति ॥ विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातकः ॥ यः
समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्तते स विद्यास्नातकः। यस्तु समाप्य व्रतमसमाप्य
वेदं स व्रतस्नातकः। यः पुनरुभयं स विद्याव्रतस्नातक इति ॥ याज्ञवल्क्योऽपि ॥ गुरवे
तु वरं दत्त्वा स्नायात तदनुज्ञया वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वेति ॥ वेदसमाप-
नं सार्थमुच्यते ॥ तथा च व्यासः ॥ यथा पशुर्भरिवाहीन तस्ये लभते फलं ॥ द्विजस्तथार्थ-

नत्विज्ञोनवेदफलमश्नुतेऽथाश्रमकालः ॥ तत्र चत्वारस्त्यपेक्षयाचतुर्थमाश्रमाणां
समुच्चयो विकल्पश्च ॥ तत्र समुच्चयपक्षमाह ॥ ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुरनुक्र-
माद् चतुष्वाश्रमेषु विभागेषु समर्थस्येति ॥ समर्थस्य चतुर्णां समुच्चयो विकल्पश्चाशक्त-
स्य ॥ तथा च मनुः ॥ चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा संगान्परिव्रजेदिति ॥ क्रमादिति पदं प्राति-
लोम्यवारणाय ॥ तथा च दक्षः ॥ त्रयाणामानुलोम्यं स्यात्प्रातिलोम्यं न विद्यते ॥ प्रातिलो-
म्यतु यो याति न तस्मात्पापकृत्तम इति ॥ त्रयाणां गृहस्थवनस्थयतीनां ॥ त्रयाणां
द्वयोर्वा समुच्चयमाह अन्यथेच्छयेति ॥ अन्यथा चतुर्णां समुच्चये अन्यतमस्य इच्छया आश्र-
मस्वीकार इत्यर्थः ॥ तथा च स्मृतिः ॥ ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद्गृही भूत्वा वनी भवेद्वनी भूत्वा
प्रव्रजेत् ॥ इतथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्गृहाद्वा वनाद्वेति ॥ अथासमुच्चयमाह एक एव भवेद्वेति ॥
एक एवाश्रमो भवेदित्यर्थः ॥ तथा च भविष्ये नरपुराणे ॥ गार्हस्थ्यमिच्छन्भूपाल कुर्याद्दारपरि-
ग्रहं ॥ ब्रह्मचर्येण वा कालं नयेत्संकल्पपूर्वकं ॥ वैखानसो वापि भवेत्परिव्राडिच्छया भवेदिति ॥
अथ विवाहः ॥ अथ वेदमभ्यस्य दक्षिणां प्रदाय गुरवे कन्यां लक्षण्यां मुद्वहेत्समानगुणोरिति ॥
गुणैः समां कन्यामुद्वहेत् ॥ तथा च बृहस्पतिः ॥ वेदानधीत्य विधिना समावृत्तोस्नातकस्ततः ॥ समा-
नामुद्वहेत्पत्नीं यत्रां ग्री लवयोर्गुणैरिति ॥ विधिना समावृत्तः गुरवे दक्षिणां दत्वेत्यर्थः ॥ माघव-
ये माघे ज्येष्ठे इति ॥ राध्यो वैशाख ॥ एषु मासेषूद्वहेदिति पूर्वेणान्वय इति ॥ तथा च
व्यासः ॥ माघे मासे भवेदूढा कन्या स्यात्पतिवल्लभा ॥ फाल्गुने ऊढा भवेत्साध्वी वैशाखे पुत्रिणी॥

भवेत्॥ धर्मयुक्ता भवेज्ज्येष्ठे धनिनी कार्त्तिके भवेत्॥ देवपूजारता नित्यं मासेत्या लोमहै
वनइति॥ विवाहमपि नेच्छन्ति प्रसूते श्राद्धधन्विनीति वात्स्येन निषिद्धत्वात्कार्त्तिको नोक्त इति
भाव:॥ शुभे दिने॥ मूलब्राह्ममघापौष्णउत्तरार्कभमित्रभे। स्वातौ देवे इति॥ विष्ण्वादि
दोषारहितेति थौसहारे च एषु भेषु कन्या मुदहेदिति पूर्वेणान्वय:॥ तथाचोक्तं॥ हस्ते त्र
सिंहगेनीचगे रवौ॥ धनुर्मीनगते शुक्रे गुरावस्तमिते धिके। मासि मात्राबंधने चेति॥ गु
रौ सिंहगे नीचगे तथा॥ रवौ धनुर्मीनगते॥ तथा शुक्रे गुरौ च अस्तमिते तथा॥ अधिके मा
सि यात्राबंधने च यात्राव्रतबंधौ च न कुर्यादिति॥ चकारात्कन्यां नोद्वहेदित्यर्थ:॥ तथाचाकु
रविक्षेत्रगते जीवे जीवक्षेत्रगते रवौ॥ वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रतस्वस्त्ययनानि च। तथा
व सिष्ठ:। विवाहे व्रतबंधे च यात्रायां गृहकर्मणि। गुरावस्तमिते शुक्रे धृव मृत्यु विधि
द्दिचोत्र॥ तथा च वात्स्य:॥ सिंहस्थे सुरगुरावधिमासके चज्येष्ठे तथाद्यतनयस्य तथा
तपुत्र्या:॥ कुर्वीत नार्कगतनीचगयोर्विलग्न जन्मे शयोश्च निखिलान्यपि मंगलानीति
गुरुशुक्रयोर्वालित्वं वृद्धत्वं चाह॥ गुरुशुक्रौ तु पश्चिमे॥ उदितौ बालसंज्ञौ तौ स्तौ देहं
श्राक्रे दिनत्रयं। वृद्धौ तु पश्चमे स्यातां तु पंचाहं पश्चिमे इति॥ प्राक्पूर्वदिशि तथोक्तं॥ पश्चा
हं दश्यमुदितो बालो दशाहं प्राग्दिनत्रयं। पक्षं वृद्धस्कंदःपृवेणि पंचाहं पश्चिमे सितइति
सित:शुक्र:॥ एतद्गुरोरप्युपलक्षणं। उक्तान्यद्विवाहोपयोगि लग्नशुद्ध्यादिकं काल

॥८२॥

॥८२॥

निर्णये विलोक्यमित्याह अखिलं मूले द्रष्टव्यमिति। अथ विवाहसंबंधिकर्मकालः॥ अथ
द्वाहसंबंधिदलनादिकं॥ अक्षयै वैवाहिके कुर्यादिति॥ तथा च वाक्यः॥ कंडनदलनयवां
कुरमंडपमहेदिवर्गकार्यं खिलं ॐ संबंधिना गतमक्षयै वैवाहिके कुर्यादिति॥ तथा वै
वाहिके नुदिवसे श्रुभे योषाय श्रुभेति भौ॥ जामित्रशत्रौ कन्यायाल ग्ने श्रुभसमन्वि
ते। चतुर्थिकां प्रकुर्वीत विधिदृष्टेन कर्मणेति॥ अथा परिणेय कन्याकालः॥ तत्रापं
रिणेयकन्याकालमाह वृषलीनु पितृगृहे रजः पश्यत्यनूढा यातस्वामी ब्रह्महा भवेदि
ति॥ तस्वामी पिता भ्राता च। तत्र बृहस्पतिः॥ पितुर्गृहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता॥ भ्रूण
हत्या पितुस्तस्याः सा कन्या वृषली स्मृता। तथा॥ वृषली संग्रहीता यो ब्राह्मणो मदमोहितः॥
स तत्संस्कृतकेतस्य ब्रह्महत्या दिने दिने इति॥ अथ परिणेय कन्याविषये विष्णुपुराणं पठति
वषैरेकगुणां भार्यामुद्वहेत्त्रिगुणः स्वयमिति॥ अथ देय कन्याकालः॥ देया गौर्यष्टवर्षिया
नवाब्दा नग्निका तथा॥ दशाब्दा कन्यका तद्वद्व्यब्दा वृषली स्मृतेति॥ रजब्दा द्वादशाब्दा
र्षिकी॥ तथा च संवर्तः अष्टमे तु भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत्॥ दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वा
दशे वृषली स्मृतेति॥ अथ स्वयंवरकालः॥ पिता पितामहो भ्राता माता बंधुर्यदा न हि
तत्रौ वर्षत्रयादूर्ध्वं कन्या कुर्यात्स्वयंवरमिति॥ बंधुः पितृबंधुर्मातृबंधुः श्वशुरादिर्देनौः
स्वच्छमध्यप्रदीपिकायां येन द्वयोरपि संबध्यते ततश्च पित्रादीनामभावे स्वयंवर

कालश्च कः पित्रादिभावे पि अनुकालव्रतेषु यथानंतरं द्वितीयस्तथा च याज्ञवल्क्यः ॥ गम्यत्वभावे दा
तृणां कन्यां कुर्यात्स्वयं वरमिति ॥ गम्यं गमनार्हं वरं स्वयमेव कुर्यादित्यर्थः ॥ बौधायनो
प्याह त्रीणि वर्षाण्यृतुमती कांक्षेत पितृशासनं ततश्चतुर्थे वर्षे तु विंदेत सदृशं पतिमिति ॥ अ
थ तत्तुर्याश्रमस्वीकारः ॥ वैराग्ये सति सन्यासो न तु क्रमाश्रमाक्रमादिति ॥ अयं भावः ॥ आश्र
मादाश्रमं गच्छेद्धुतहोमो जितेंद्रियः ॥ भिक्षाबलिपरिश्रांतः प्रव्रजन्प्रेत्य वर्धनो परिव्रजा
फलं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ इत्यादीनि वाक्यानि समुच्चयपक्षप्रतिपादकानि ॥ तथा ॥ अनधीत्य

॥८३॥

द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् ॥ अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः इत्यादीनि व
चनानि समुच्चयपक्षमाश्रित्य दत्तररक्षणादपराणि ॥ पुनः प्रतिबंधकानि ॥ अन्यथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति विरोधः स्यात् ॥ तस्मात् ॥ यदा मनसि वैराग्यं जायते सर्ववस्तुषु
तदैव संन्यसेद्विद्वानन्यथा पतितो भवेदित्यादि सौरपुराणादिवाक्यबलाद्वैराग्यमेव संन्यासे का
रणमिति ॥ अथाग्निहोत्रस्वीकारकालनिर्णयः ॥ मूकादिदोषरहिते सति योग्ये धिकारिणि
दाराग्निहोत्रसंयोगं परिवेत्ता करोति सः ॥ अनुज्ञया न दोषः स्यादिति ॥ यः सोदर्ये ज्येष्ठे कोदरे
ध्यधिकारिणि अग्रजे सति नित्यमग्नीन्करोति स परिवेत्ता भवतीति ॥ अग्रजानुज्ञया न दोषः स्यादि
ति अधिकारी स्यादित्यर्थः ॥ तथा च मनुः ज्ञातानतपो ॥ दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योग्रजे स्थि
ते ॥ प रिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः इति ॥ अयं च दोषो मूककत्वादि दुष्टसोदरे
भिन्नोदरे च नास्ति ॥ सोदरग्रहणात् ॥ तथा चाह ॥ षंडवामनकुब्जेषु गद्गदेषु जडेषु च जा

श्रि

त्यक्ते वधिरे मूकेन दोषः परिवेदने इति। तथा च वसिष्ठः। पितृव्यपुत्रान्सापत्नान्परनारीसुतां
स्तथा॥ दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिविंदतः॥ ज्ञातानतपः। क्लीबे देशांतरस्थे च पतिते सं
गवर्जिते योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिविंदने। देशांतरस्थस्य प्रतीक्षाकालोप्युक्तो व
सिष्ठेन। द्वादश वर्षाणि ज्यायान्धर्मप्रयोगतः। न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुन
पुनरिति। अधिकारिणो ज्यायांर्व्हेव त्रिष्ठः। अग्रजस्तु यदानग्निरादध्यादनुजः कथं।
अग्रजानुमतो कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधीति। एतत्राधिकारिणि अग्निहोत्रमकुर्वति ज्ये
ष्ठे अनधिकारिण्यपि क्रमे दोषाभावस्योक्तत्वात् आवसथ्यविधिं तथेति। आवसथ्यवि
धिं आवसथ्यपरिग्रहं तथेति अधिकारिणि अग्रजे सति यः करोति स परिवित्ता भव
तीत्यर्थः। तथा च गार्ग्यः सोदर्ये तिष्ठति ज्येष्ठे न कुर्याद्दारसंग्रहं। आवसथ्यं तथाधानं पति
तस्त्वन्यथा भवेदिति॥ अथाग्निहोत्रहोमकालनिर्णयः। उदिते नुदिते होमः समयाध्यु
षिते मत इति॥ तथा च कात्यायनः। उदिते नुदिते चैव समयाध्युषिते तथा॥ सर्वथा वर्तते यज्ञ
इतीयं वैदिकी श्रुतिरिति। उदिते रविरेखायां प्रातर्नक्षत्रमंडले। नष्टे यावन्न दृश्येत सम
याध्युषितं रविः। रात्रेरनुदितं भागे षोडशे ग्रहभान्वित इति॥ तथा च स एव। रात्रेस्तु षोड
शे भागे सहनक्षत्रभूषिते॥ कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा होमं कुर्याद्विचक्षणः॥ तथा प्रभाते सम
ये नष्टे नक्षत्रमंडले। रविर्यावन्न दृश्येत समयाध्युषितं च तत्॥ रेखामात्रं प्रदृश्येत तरश्मि
भिर्म्नं समन्वितः॥ उदितं तं विजानीयात्तत्र होमं प्रकल्पयेदिति॥ गौणकालार्थं बौधायन

वाक्यं पठति। आसायकर्मछिः प्रातराप्रातःसायकर्मछिः आकृतिमिति पद्येत पार्वणं पा
र्वणांतरादिति। अथ गृहारंभः॥ पौषश्रावणवैशाखमार्गफाल्गुनके गृहमिति॥
आरभेतेति शेषः तथा च विश्वकर्मवचनं॥ चैत्रे शोककुल्लोकर्त्ता वैशाखे धनलाभि
तः ज्येष्ठे गृही विपद्येत ननत्र्यं तिपशवःश्रुचौ॥ श्रावणे धनवृद्धिः स्यात् नभस्ये नवसे
गृही। कलहश्चाश्विने मासि भृत्यानस्यंति कार्त्तिके। मार्गशीर्षे धनप्राप्तिः सहस्ये का
ष्ठसंग्रहः। माघे भवेद्वह्निभयं फाल्गुने श्रीरनुत्तमेति। सहस्यः पौषः। मेषालिवृषतौ
लिस्थे रवौ याम्योत्तराननं॥ नो कुंभनक्रहरिगे प्रत्यक्प्रागाननमिति॥ अलिर्वृश्चिकः
गौः कर्कटः नक्रो मकरः। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे॥ नक्रस्थे कुंभगे सिंहगे कर्कगे तथा।
पूर्वास्यं पश्चिमास्यं च तडागे हं प्रकारयेत्॥ रत्नमालायामपि॥ कर्किनक्रहरिकुंभ
गतेर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि। तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते दक्षिणोत्तरमुखा
नि गृहाणि इति विधौ। सद्वाकातिलने देवेज्य ज्ञत्वेषु निविधौ श्रवणे। तथा च
गृहारंभ नक्षत्रोक्तथवा निता निरक्षानि [illegible] क्रमं [illegible] तथा। वायव्यं वै छ
य पुष्ये पौष्णस्वातिचित्रमे वचेति॥ स्थिरे पुत लग्न पापे त्रिकारसंस्थेः सौम्ये त्रिको
णगे रितिपापैः पापग्रहैः त्रिकोणारि [illegible] संस्थे तनो धेकादशषष्ठैः स्तथा सौम्यैस्त्रिको
णगैः नवपंचमगैः स्थिरे लग्नारिस्थपापः। त्रिकोणकेंद्रस्थापुपलक्षणं तथा॥

॥८४॥

८४॥

168

सर्वेषु योगः सर्वार्थसिद्धिद इति । रिक्ताषष्ठ्याष्टमीपूर्णा शकाविनेति पत्नस्वानी रिक्ता सुतिथि
षु दीक्षा कार्येत्यर्थः । तथाच रत्नावल्यां । चतुर्थी नवमी षष्ठी अष्टमी च चतुर्दशी । पौर्णमासी च
नारोषा हितामुक्तो मुमुक्षुशुभा इति । क्षिप्रमृदुध्रुवे स्वाती मूलादित्याहरिजं त्रीणि चोत्तरे ति
ध्रुव । क्षिप्राणि आश्विनीपुष्यहस्ताः । मृदूनि मृगरेवतीचित्रानुराधा । ध्रुवाणि । रोहिण्युत्तराः । अ
दित्यं पुनर्वसु हरिः श्रवणः । त्रीणि चोत्तराणि ध्रुवाणि । त्रिष्वंगेषु मन संज्ञं । तदापि पूर्वोत्तरं च । तथाच का
रणे । पौष्णं रोहिण्यादित्यं श्रवणं वाश्विनी तथा । स्वाति अंत्यत्वष्टु वायव्ये मैत्र्यं मे त्रमेव च ति
ष्यं त्रिरुत्तराश्च सौम्यं अश्वि त्रीणि पितृजन्मभं जन्मऋक्षं नामि नक्षत्रं निदीक्षाकर्मणि नित्यसु
ब्रते । तथाच रत्नावल्यां । त्रिणमूलचराणि रोहिण्यां पुष्यके मृगशीर्षके हस्ते स्वातावनुरा
धा मघा मूलं च रेवती स्यादिति तत्र मघा आर्द्राय अग्ने सर्वे संमतं स्यादुपेक्षिता । पाति भि
चेस्य देवस्य तन्निशोतमन्ये गृह इति । तथाच तत्त्वसागरसंहितायां । तां तिथिं समालोक्य
तद्दृष्ट्वा सत्रदीक्षये दिनि । तथापोवत्स्यं ते न तिथिर्नैव तं स्नानं नोपवासादिकां क्रियमा
दुर्लभे सद्गुरूणां वसमक्षं संगउपस्थित इति । तथाच तत्त्वसागरे । तिथिं विनापि दीक्षा
यावि त्रिशावसरे श्रृणु नन्दनं तिथिर्होमं न स्नानं न कुपक्रिया दीक्षायाः कारणं किं
तु यत्र कालो गुरुर्वसेदिति । अथ विष्णुदीक्षाकालः ॥ शुक्लपक्षे हरेर्दीक्षा द्वादश्यां संक्र
मे तथेति । तथाच महाकपिलपञ्चरात्रे । द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य सूर्यसंक्रमणेन चेति । द्वादश्यां
शुक्लपक्षस्य पूर्णमायां मुनेश्वचेति । अथ नैमित्तिकादिदेवपूजाकालः । त्रिधा विभक्त
दिवसः प्रातःकाले सुरार्चनं मध्याह्ने तीर्थकार्यं स्यात् स्यात्परस्या करि क्रिया । अरुणोद

विष्णुदीक्षाका
लः ॥

ये ध्येयं निशीथेऽधिवासनमिति। कुशार्यनादिषु प्राधान्यात्क्रमपि। अन्यकार्याणामुपलक्ष
णं अतस्तत्रोक्तमन्यदपि कार्यं। तथा च विष्णुधर्मोत्तरे। देवयजनं प्रतिमायां कुरुत्तमं परि
कीर्तितं उदयेद्यादि। तथायनचैव। प्रातःकालोन्धमारभ्य पार्वदेशानादिकाः। तावदापी
यवकर्चे यथोर्ध्वकार्यं प्रजापते। अंकुरार्पणं कार्यं उत्सवस्याधिवासनं। सायं च प्रारभ्येन्द्राधी
मान्दर अपास्तत्र बंधनं। स्थापनं प्रोक्षणं चैव गर्भन्यासं तथैव च। अधिवासनानि सर्वा
णि मध्यरात्रे तु कारयेत्। रात्र्यन्तके विशेषेण सर्वदेवक्रियार्थकं। कुर्यात्स्थापनमहोत्सवं तथा पाङ्
भदिनेवृत्तये इति॥ अथ विष्णुपूजा॥ कालत्रये हरेः पूजा शाको मध्यंदिने भवेदिति। तथा च ना
रदीये। प्रातर्मध्यंदिने सायं विष्णुपूजां समारभेत्। यथासंख्यातयानित्या देवपूजा स्मृता बुधैः। ।१८१।
अन्नाद्यो विस्तरेणैव प्रातः संपूज्य केशवं। मध्याह्ने चैव सायं च पुष्पांजलिमथ क्षिपेत्। मध्या
ह्ने वा विस्तरेण संपूज्य येनाप्यपराह्णते। संपूज्य भोजनं कुर्यादन्यथा नरकं व्रजेदिति। अथ देवतावि
शेषपूजने तिथिविशेषः। अग्निकालांबुकाविघ्ननागजाहिस्कन्दभानवः। शिवदुर्गादिकयन
पाचक्षुमन्मथशूतयाः। ब्रह्मापि तातिथिष्वेतासु क्रमादधिपतिर्भवेदिति। तथा च भवि
ष्यत्पुराणे द्वादशीकल्पे। प्रतिपत्पावकी प्रोक्ता द्वितीया ब्रह्मणस्तथा। तृतीया गिरिपुत्र्याः स्याच्च
तुर्थी विघ्नहारिणः। पंचमी नागराजानां षष्ठी स्कन्द इति स्मृता। सप्तमी सप्तसप्तेस्तु अष्टमन्ते
स्तन्याष्टमी। नवमी योगिनीनां तु दशमी तु दिशामपि। एकादशी धनेशस्य द्वादशी चक्रधारि
णाः। त्रयोदशी चानंगस्य प्रोक्ता भूतेशस्य चतुर्दशी। पौर्णमासा प्रजेशस्यापि पितृणां दर्शे तु अन्ये तेइ
ति॥ अथ कामनाभेदेन देवता इति। श्लोकाग्रे पोइति। पञ्चपः। शिवः। अनंतरप्रकारपासे

विष्णुपूजा ॥१८॥

कामनाभे
देनदेवताः

त्वा

मपूजयेद्दिनं मेन सर्वबाधः । तथा च कूर्मपुराणे । अमावास्यां तिथिं प्राप्य आराधयेभवं
क्षणामृजाईशं य सर्वपापैः प्रमुच्यत इति । कृष्णपक्षचतुर्दश्यां । सं प्रजाप्य ब्राह्मणान् पुरवे स
र्वपापैः प्रमुच्यत इति ॥ ७ ॥ अथ दर्पणं तथा मनो सप्तहारं त्रिलोचनं दृष्ट्वा प्रथमेपा
मे सर्वपापैः प्रमुच्यत इति । योगसत्रा नियमं चतुर्थ्यामिति । धाम्ना अरण्ये । तथा च तत्रैव ।
अरण्यां चतुर्थ्यां तु रात्रौ नश्वर दिनेयमं पूजयेत् सञ्जात मोदकैर्मुच्यते पातकैर्नर इति ॥ ८ ॥
अथ चैत्राद्यविधिमिति । आद्यप्रतिपत्तान्तथा च विष्णुधर्मोत्तरे । चैत्रमासस्य पाशु
क्लाप्रथमा प्रतिपत्सभा चेरन्नन्दिविधि छुदाला सोपवास सम्पूजनं सर्वसंवत्सरमतामो
तिसौख्यानि अनुनन्दन्नेइति ॥ ७ ॥ अशोककलिकाविलोकनमिति । अशोकमन्त्र कमूलतः का
लनिर्णयविलोकयं । तथा च तत्र । अग्निमिष्टायाहः । त्वादिनोक्तं । अथ नक्षत्रदेवताप्र
जा । ना । ग्निनो कालावनलाक्रा दु श्च रीकर अदितिऽप्या हि पितरो भगार्यम दिवाक
रित्वष्टानिलो दाग्निमित्रवाक्रूर सणनीजलं । विश्वे हरिर्वसू अजपाल्लेकचरण्याः क्रमार
अहिर्बुध्न्यकपुषारव्या अश्विन्यादिष्टिमात् पठ्यते इति अश्विन्यादिपुनर्नक्षत्रेषु क्रमा
श्विनोऽश्वयादिवारपठ्येर तथा च देवीपुराणे अश्विन्यां वश्विन्यानुक्रमादीन्पूजयेत
नर इति । आदिनो तज्ज्ञेय अथ तिथिनक्षत्रयोगदेवतापूजा तिथिषु षष्ठ्यां रवौ स्कंदपूज
ति तिथिपूर्णियां । तथा च देवीपुराणे देवसोमागाधदाष षष्ठिपुष्पैर्विनासते स्कन्देण । चास
नैकार्यः । सर्वकामप्रदायक इति । भानोरुवारवे रति भानुः सप्तमी तथा च तत्रैव यदा

171

॥८८॥

सास्त्यर्यवारेण सप्तमी विजयानुसारतदार्थं भवने भानो योगिसर्वगुणावहइति। त्रि
नियारोप्र मानप्रतिलिति। रोहुमहा। न भाचतचेव। द्वादशि रिकासमायोगे भाद्रं वैभाद्र
प्रजनमिति। गुरो अस्तोवा दिने अर्वाः देवि छु प्रजेति। यद्विमृगः। तथाच। नत्र पुनर्वसौ
गुरो वारे द्वादश्यां श्रवणे तथा। मृगशीर्षेन आयोगो विशिष्टः सर्वार्थसाधकरइति। नैवं
धकरोपेक्षेयमिति। द्वितीयापायदा सोमे कृत्तिकार्षे भवे छु चित्र ... भाग स्वदाक
र्ता सर्वकाम प्रदायक इत्यादि कालनिर्णये इतिये। अथ शैवपवित्ररोपणं। अयोजुर्पार
पवित्रारोपणं शिवे। शुक्लादिषु चिन्नु मासेषु शुक्ले स्तनाष्टमी दिन इति। शुचिः आषाढः।
तथा सो... कालोत्तरे। आषाढां ते चतुर्दश्यां नभस्य... स्तेस्तथा। अष्टम्यां च चतुर्दश्यां
पक्षयोरुभयोः समः। पवित्रारोपणं कार्यं मनुकालांतरे हितं इति। आषाढेन दृ स्यने
न पौर्णमास्यतस्थंतो विवाकृतः। आषाढ शुक्ल चतुर्दश्यामित्यर्थः। न थाव मोह सूतो हा
रे। आषाढस्ये सितो दृष्टा श्रावणस्या सितासितेति। आषाढे स्तु स्व र्ग मासस्य वृश्चि शु
क्ल पञ्चपक्षाः ... मुख्य नाभि प्रायेण। तथाय कालोत्तरे। जो तिकान्यविशो छे
शुक्लपक्षे हाय विधीयते इति। पुनः शुक्लापपाद न मन्यथा न पातने इति भावः। गोदोहा
दारिने काले तिथ्या वाव्ये क्रितारुपो। तो द्वादशा तो शुक्ल पक्ष स्यहरे र्चनाविमर्को अयवन
विधयोगे न मुख्य कालेन लभ्यते। केष्या वापि कुर्यात् पायने निर्दिष्टे हुरिरिति। अभ स
र्यदेवतापवित्रकालः। देवतानस्थापतिधारे वतानस्थापयेत् ॥७॥

॥८८॥

रुद्रकर्म

विलम्बयेत्। गाणपत्यं मयाप्नोति रुद्रलोके वसेन्नरः। तथाच भविष्यत्पुराणे अभावे नाग
पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत्। पत्राणामप्यभावे तु फलान्यपि निवेदयेत्। फलानामप्यभावे
तु फलान्यपि निवेदयेत्। फलानामप्यभावे तु तृणगुल्मौषधीरपि। औषधीनामप्यभावे तु
भक्त्याभ्यर्चितः सिद्धिः इति। अथ रुद्रकर्मकालः। कुलिकस्य विरोधो गः तस्मिन्नैव नालिकाः कु
अः अष्टमी राशिते त्यागः कालस्तु रुद्रकर्मणि। तस्य मध्ये प्रत्याय ऐ कुलिकः। मन्त्री वा
दिवसस्य तु वेदपञ्चरे कामुहूर्ते कुलिका भवति। स्थिरः गुरुर व्ये शाक सेत्रेत यारे वधिं
पदि न दिने स्यांशाके दिने रोगाणां दि घाति क्रिया। तिस्य स्थ पूर्वाणगरणीम घा स्थ पंचार्यादि
यजिवर्दते तद्याः सोऽद्र द्रमलोरगादे वनामि कराणि तेषु ग्रपृ रिग्रहः। खेनाशिक त्रयो विंश
वराह मिहरो दित। ह्याविंशो तु मंदा धेर ष्टाशीत्यं चाकं दिने। कुजो भौमो ष्टमो रात्रौ। उत्तर निग
शितः पदाय सैन अष्टके पदेति। आदद्या श्रेनकला तिथेये दनानां ग्रहणं तत्र कलानाम
शुक्लपक्षे। चन्द्रकलायर्थ तेस्य छेपक्षे श्रीपंले तत्रापि श्र प कालेऽष्टमीमारभ्य अमा
वास्या पर्यन्ते कुर्यात्। विषम स्य तुर्या चा। चंद्रोदय मारभ्य तुर्दशीप्रतिका पर्यन्त समुद्र
स्य लोभो भवति। स्वावेद्र कलानाम तदा स्त्र्यादि कर्म न कुर्यात्। तदारभ्य पुनः पंचदशी

वश्यादिक

पक्षका पर्यन्ते वेलाना स्तनदास्त्रां भं कुर्यादिति॥ अथ वश्यादि कर्म कालः। वश्यो च्चा
टनानि स्तंभाद्देषि मोह मयाद्य। अनवः शांतिक मानरुच्चाटा द्यप राह्निक इति
तो पाय मंत्र प्रकाशे। हिमादि पामिनी प्रातः अनवः प्रद्व्यवस्थिता। शांतेऽपह स

173

॥८०॥

तिथ्यर्क्षादि
पत्रादि

माकृष्य नाडीद्वयादर्शकुमात् । आरभ्य पंचकोष्ठात् । ह्रासो वृश्चिकभगि । उच्चारणे
प्रतिज्ञा मो यो व सं ते को हि लोकया । श्रीभो धनुश्चारि रक्तमारणे अग्निफल्गुनी आर्द्रा
द्रधू प्रचारी रक्त स्वांश मे सं निमो जितः । चारे च्छ मनाहस्त्री मंघ जैगुरुपुजंके ।
हो मे तथ वलो रुधः शांतिवश्यादिकर्मवित् । तभामं च नेत्र प्रकाशो । पूर्वा हे ऽष्टमे पं घ
र्म आलोचापि निशां प्राते । लक्ष्मीसार स्यतं वश्य माह स्तिः शांति के तभा । आफ बो ठंध
ने चैत्र षट् पुष्पा निष्प्रय अतो । तभामं घनं घे । प्रदोषो बुद्धि ना शाप स्त्री भन्ने चापि
हि क्ले । विधि व्याप तजपे नमं धंम ध्याह्ने तु स्वराप चा । उच्चार मार्गी पत्र पेन्म ध्याह्न तामरतो
मल्लुम्परणं तुत्र कर्त्तव्यं मामाद्रूधं द्वितीयकादि तिः । अथ पिच्छुवापना दि स्वात ॥८॥
शुक्र चयोक कै हरो मैत्रे । निधिः स्यापोकरे श्रुतौ । सं ध्या माँ परि ह्ले ति स्पाद् दुहुला न पुष्पमे
दिवा पुर्जे हा ते हरो वार वर्षां । एतं ष्य मे कमाव वर्त्तनीयं । अभा आर्द्रापदः परिहृ तो ऽग्ले मः । एवं व यस
तिशु चो आषाढे । कर्कै कर्के सं क्रान्तौ । हरो वार वर्षां मैत्रे अनुराधा यानि शिका हरे स्थापः
स्याद् । तभा भाद्रपदे हा दश्यां श्रुतो श्रवणे । संध्या यां परि ह्नि । स्यात् । तथाउ र्वं
कार्त्तिके द्वादश्यां पुष्परेवत्यां दिवा वो घ स्यादित्यर्थः । ननंत्र वह्नदाश्वी । पौ
गास्वं नमस गते श्रुक्ल पक्षे एव नवतीमर्थः । स्मिता प्रश्नोष्ठे मः । तथाच भविष्यपुराणे ।

॥८०॥

179

आभाकालितपक्षेनुमैत्रश्रवणरेवती। आदिमध्यावसानेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवाः॥ आ
दिपादेनुराधायां मध्यपादे श्रवणे। अंत्यपादे रेवत्यां क्रमादाषाढभाद्रपदकार्त्तिकमासेषु प्र
स्वापवर्त्तनोद्बोधाः स्युरित्यर्थः। तथा। द्वादश्यां शुक्लपक्षेषु प्रस्वापावर्त्तनोत्सवादिनेत
था नित्यशस्त्यापि दिवोत्थानं संध्यायां परिवर्त्तनं। अन्यत्र पादयोगे पि द्वादश्यामेव कारयेदि
ति। नक्षत्रयोगाभावे द्वादश्यामेव कार्यमित्याह। हरिशयनादिषु भावे नित्यप्रवर्त्तेति। द्वादश्यां नक्षत्र
भावे न चान्यास्त द्वादश्यामेव कार्यमित्यर्थः। तथा च वराहपुराणे। द्वादश्यां संधिसमये नक्षत्रा
णामसंभवे। आभाकालितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकमिति। संधिसमये संध्याकालमित्य
र्थः। अन्यदेव तेन तिथिषु निद्रां यातीति विन अत्राज्ञाप्युपलक्षिका। अन्यदेवानां ज्ञापनपार्
वर्त्तनोद्बोधास्तु च तिथिषु सर्वेषु वाकार्य इत्यर्थः। तदुक्तं पुष्करपुराणे। यस्य यस्य तु देवस्य यन्न
क्षत्रं तिथिस्तु या। तस्यैव स्यात् तिथौ शयनावर्त्तनादिकमिति। दैवस्य च यैहते कन्यायां
वासरोद्बोधपदतिथैः स्वच च पैतृनराषाढाद्यपे हरे द्वादश्यां। तथा च ब्रह्मपुराणे। द्वादश्यांतु सि
तपक्षे मासे प्रोष्ठपदे तथा। ज्ञात्क्रमेण शाययेज्ञ विष्णुं च श्रवणावा स्वपतीति दुर्गमयेन्नरेद्र
केयां यतिष्यावितिः कुर्यात् स्पार्द्धते तुलायां अंकेन वम्यां। आषाढमे मासान्यायां। तथा च
भागवते। अमावास्यां तुलादित्ये स्त्री निद्रां विमुच्यतिलक्ष्म प्रबोधे सामावास्यां दीप
वालिकेतियाप सिद्धालोके अत्र सर्वत्र कर्मकरादिसंक्रांतिग्रहणं। द्वारायाद्यभिमाये
न तत्र द्विराषाढो द्विविधः। मुख्यः कल्प्यश्च। यदाषाढस्य वाधिमासो भवति तदा मुख्यः। यदा
फाल्गुनादिकार्तिकांतेषु मासेषु भवति। तदा कल्प्यो द्विराषाढः। तथाहि आषाढद्वय

175

संयुक्तं पौर्णमास्यां द्वयं यदा॥ द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे इति ॥ अथ वेदा

...परिवर्तद्वयं भवेत्॥ द्विराषाढः स विज्ञेयः शयने बुधने नापि कुवेना स्वपिति

स्वाहि तुलांतेषु पलक्षणं मिति । निबोध जिव्याख्यातं । तं च फाल्गुनाद्याषाढे वेणु

तिफाल्गुनकृष्णस्याप्युपलक्षणं मिति । निबोध ... कन्यायां चाको छापनपरिवर्तनौ तुलायां दुर्गा बोध

अधिमासपाते कर्के हरिशयने सति कन्यायां चाको छापनपरिवर्त्तनौ तुलायां दुर्गाबोधः

... कर्के तु हरौ सुप्ते चार्क ... क्रियाश्विने तुलायां

च्छश्चिके हरेरुत्थापनं तथाच विरिंचिः । कर्कटे तु हरौ सुप्ते ... अधि

धचेद्वे वा वृश्चिके तु जनार्दनमिति । यदा मिथुनाषाढे हरिशयने सति कर्कटादि ग्रये आधि

मासपातः तदा अधिमासेऽत्थापनविधेर्नास्त्याह एवं विधे कस्यचनलि ... तथा यो

नास्य पातः तदा अधिमासे उत्थापनविधे ... दृष्टं शयनादिकं को विदेः ... मा

शाकधजो छापनं च विघ्नो स्य परिवर्तनं मासद्वयेनेति दृष्टं शयनादिकं को विदेः दुर्गा मा

श्रवणि मासे द्विमासं विनेवन अधिमास निपा ... तुलायां दिवं ठि । कोहरी न कन्या तुला

यश्चिकेषु न्यपड्छापयेत् ध्रुवमिति । यदा आवण ... पक्ष एवं कल्पयति तदा देवशयनान्मास

श्रये णकं न्यायां चाको छापनं विष्णुपरिवर्तनेन तस्मान्मासे तुलायां दुर्गा छापनं । मास द्वयेन

श्चिके विच्छोर उत्थापनं यदा श्चिन द्वयं भवति तदा सिंह एव शाको छापन परिवर्तनेन । तस्मात्का

सद्वयेन तुलायां दुर्गा छापनं । मासत्रयेण विच्छोर उत्थापनं यदा कार्त्तिकद्वयं भवति तदा कन्या

यां दुर्गोत्थापनं वृश्चिके देवोत्थापनमिति सर्वः ॥ अथ नामकीर्त्तनकाल ॥ अथ सर्वाजिनामाभि

सर्वकार्ये हरेर्ज्ञपेत् । धिन्नो बोम्भ लतो ... इति तथाच मार्कण्डेयः स्वाः ... हरिनं चैव

शाद्विः ... नंतरा मोक्षार्थं ... ये ... दिषु स्मरेत् अजिनेभ्या

वृश्चिके नाम कीर्त्तन कालः॥

॥ ८ ७ ॥

॥ ८ ७ ॥

176

क्षिप्रं चैव सर्वं सर्वैश्वर्यं प्रभुं संस्मरेत् तुरङ्गमं तथा व्यवहारेषु सर्वदा। कूर्मं वराहं मत्स्यं वा जले
ल प्रतरणे स्मरेत्। भयार्त्तिषु मार्गे जनार्दनं जये च मधुसूदनं। संग्रामासिषु व्योमक्षेमं सं
रे नृपमाद्विजानां केशवं पुंडरीकाक्षं पुष्पाक्षं नपाठये तु नेत्रबाधासु सर्वासु हृषीकेशं
न ध्येय अच्युतं चापत्तावपि जुवे दोषध कर्मणि गरुडध्वजं स्मरं आदौ पद्मनाभं
नरः। ज्वरदुःखशिरोरोगविषवीर्ये च शाम्यति। बहुनस्य प्रपीडासु देवं नाधारयीषु वदस्तु वै
त्रिविक्रमं पुण्यं सिंहाद्रि संकटे अंधकारे नपातीवेन रासंहृति कीर्तयेत्। नारायणं नरा
शिरः ध्यानं श्रीधरं गजमोक्षणं वामनं रवदुनेये बहुः स्वप्ने पुरुषं संस्मरेत्। अग्निदाहे सङ्क
ट ध्यरं श्रीधरं गजमोक्षं वामनं स्वप्ने ...
स्वप्ने संस्मरेज्जलशायिनं। जलमध्ये पुष्पहारपंक्षदारं मेरु व्याघ्रं हं उचारणं च जिष्णा
श्रीश्रीनाम सुदर्शनं। संगम्यमे गते चिरं स्मृत्वा गत्वा पुरुषं कीर्तयेत्। श्रिया श्रियः हृषीकेशं पुनः
विनायकेषु न पाठये न ताविच्छन्न कीर्तयेद्धि स्कंदं प्रसूते माधवं नरः। भोजने चैव गोविंदं सर्वत्र
मधुसूदनं। नारायणं सार्वकाले शयने प्रसवे लिनादिपुः स्नाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदु
शिरो। कीर्तयेत् सुदेवं च अच्युतं केशवं विपादये। कार्यारंभे तथा राजन् यथेष्टं नाम कीर्तये
त्। सर्वाणि नामानि हि तिन स्यगजतम सर्वार्थसिद्धौ हि भयं विजुं सः। तस्माच्च यथेष्टं स्वसुखे
वे नाम सर्वेषु कार्येषु जपेत् हरभक्त्या इति। अथ गौणकालः॥ गौणः कालः स्वकालतः उत्त
गौणकालः
र इति सुरव्य कालतु स्वरे गौणः कालः इत्यर्थः। तथाच त्रिकांडमंडनः। स्वकालादुत्तरो गौ
णः कालः सर्वस्य कर्मणः इति। न च मुख्यस्याभावे काम्यं नैवेति च कारस्त ग त्यन्तरा

॥९२॥

योज्यः ॥ मुख्यकालस्य यथाकथंचिद्भावे सति अत्रैव गौणकालेपि काम्यं न । उक्तं च नि
त्यनैमित्तिके गौणेपि स्यात् [illegible] ॥ मुख्यकाले यदावश्यं
कर्म कर्तुं न शक्यते । गौणकालेपि कर्तव्यं गौणोप्यत्रेदृशो भवेत् ॥ मुख्यकालः
कर्म कर्तुं न शक्यते गौणकालेपि कर्तव्यं तन्मध्ये कालनिर्णयकाराः एतच्च गौणकालग्रहणं
स्पष्टम् ॥ काम्यं तु गौणकाले न कार्यं तन्मध्ये वाधिकारप्रतिपादनात् ॥ अथ मुख्यद्वा
नकाम्येषु तत्रापि सर्वोपसंहारं [illegible] दित्याह । अथवा मुख्यकाले द्विसंध्याद्गौणमप्यक
दिकाभावेपि मुख्यकालेनातिक्रमेदित्याह । अथवा मुख्यकाले साधनं द्व्यादि गौणाप्य
साधनं । मुख्येपि साधने तस्य समयस्य न गौणता इति । मुख्यकाले साधनं द्व्यादि गौणाप्य
सकलसाधने द्व्ये मुख्येपि सति तस्य मुख्यस्य समयस्य गौणता । गौणत्वं वा सकलभवे दि
थः । तथा च त्रिकाण्डमण्डनः । मुख्यकालमुपाश्रित्य गौणमप्यसकलसाधनं । न मुख्यमद्व
लाभेन गौणकालप्रतीक्षणमिति । प्रतिज्ञामयेस्य सूचितं । सर्वोत्तरप्रयोजनं स्पष्ट
यत्प्रतिज्ञाल[illegible]दर्शयति । दुर्बोधग्रंथसिद्धांतं धीनसं [illegible] का । सुबोधा
स्वकारि रामार्यैः कालनिर्णयदीपिकेति । दुर्बोधमतिमतामपि दुःखेन ज्ञातुं शक्यः ।
ग्रंथः कालनिर्णयः तस्य सिद्धांतोन्यायेन प्रतिपत्तं भिरस्य शोधितोर्थः दुर्बोधः व्याख्या
ग्रंथसिद्धांतस्यर्थ्यतत्त्वमिन्यत्राधीतं तन्मः । दुर्बोधत्वेन सिद्धांतस्य अप्रकाशत्वपत्त
मिति विधाय तत्त्वस्य संख्यावः समुदायः नानाविधप्रकरणस्थलानां तस्य भंजिका
मा दीपिका दुर्बोधत्वनिरासेन सिद्धांतप्रकाशिकेत्यर्थः । एवं भूतामनेन रघुनंद्

॥९२॥

॰ ॥ श्रीक चापादि गुण [illegible] कु-त्रा कालनिर्णयदीपिकारामाय । ग्रः रामचंद्राचार्य [illegible] कारि
मापितेत्यर्थः । आनंदचित्तिदीपिके निपदेन पुनतः । स्तू इवे नदीपिकावद पंग्रं थौ विस
वद्धन व्यवहार सिध्ये स्वर्बरे त्रा प्रख्यात आकल्पं धन्य नंदिनि ते ॥
तादीपिकायामप्यापन । दकृत मनु स्वाव वा क्यन्य न्याविन्यास ॥ इति विवरणमे
दत्रिनानेन भावस्तु जन जन मन स्तावी ध्यवेलक्ष्य मेतु ॥ १ ॥ श्रीराम स्च मिना सारस्तु
पत्तिरकरो भी महाखे निषेकं प श्याचार्यार्थि धांय स्वयम दात । नोहान सर्वागमा
र्थः प्यथ श्रेपायुराणां गमहृदय मस्वद्भु ॥ नानां चपं सौ नंताय पकुलेश रामम कुतौ
तं मे विमुकार्य स्तू नु ॥ २ ॥ तस्तूनु श्री त्रा सेवाचरण विकुध गणानां दिनोन्यायपु
रं भाव्य सारं श्रीनेमक तन्त्पस भेवादिव्यंदं विजित्य । गोपालाचार्य मुख्या सुनम
निर भवचस्सो स्मानृ सिंहाचार्यो आकल्पवार्धिप्रभव त्रिसनतं पस्पा ग्रं पावि
धं ॥ ३ ॥ यस्मात्स्तां सुतो द्वौ द्विजकुल तिलके श्री नृसिंहार्यराजाच्चार्यास्यो सवतं
नो निजकुलसुखकदृत्व आचार्यवर्यः । तस्तु प्रपन्नो फलंयः सुनमप भवजा [illegible]
प्रसको गोपालाचार्य दी त्राश्च नित कलिमलोनेक विषादिदग्ध ॥ प्रख्याता सर्व
विद्वत्सदसि बहु विधा यस्य ते ते प्रबोधाः जोतं नाति प्रणम्यो मम मम नसि सदा
यतीनां रामचंद्रः ॥ ५ ॥ तस्ये ॰ १ श्रा न पु नाप रिकलित कलः श्री गुरोराम चंद्रा कात्यान
येनदीका व्यरचि नस करुणां भो निधि ज्ञान सिंधुः ॥ ... कच्छा ॥ संहोत्पुरुर

... मायाप ...

यमवसां ॥ श्रीवत्संभाप्यमस्य ...

न्हसिंह ॥ ग्रंथा ॥ ७ ॥ श्रीरस्तु ॥ इति श्रीसकलागमसर्वज्ञ ... सकलसदागमाचा

र्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोपालगुरुपूज्यपादशिष्यश्रीरामचंद्राचार्यसूरि

श्रीन्रसिंहाचार्यविरचितेकालनिर्णयदीपिकाविवरणंसमाप्तं ॥ ५ ॥ श्रीन्रसिंहापरनामस्य

श्रीन्रसिंहदैवज्ञस्य श्रीशाके १७५८ व्ययनामसंवत्सरमार्गशीरवदि १३ गुरुवारे

नमारायणभालेकोनेरिडो ति विश्वनाथ लिखितं कालनिर्णयदीपिकाख्यं पुस्तकं सर्वा

नि परहं सोन लेखापितं ॥ का मासोपवास ... ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

॥ ६३ ॥

[OrderDescription]
,CREATED=24.09.20 16:37
,TRANSFERRED=2020/09/24 at 17:01:06
,PAGES=179
,TYPE=STD
,NAME=S0003717
,Book Name=M-905-KALNIRNAY DIPIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,